

MADHABDAS CHAKRAVARTY, M.A.

OF

VIDYASAGAR COLLEGE

I. A. COURSE.

(Cantos XIII, XIV & XVI) each,
nara Charitam
aratam

Re 1-4

Re 1-

Re 1-

B. A. COURSE.

anto I.)

" II.

" IV.

antos I, II), each

into III,

IV.

XI,

History of Sanskrit Literature

Re 1-12

Re 2-4

Re 3-

Re 1-4

Re 1-8

Re 1-

Re 1-4

Re 1-8

मानमानादिपदार्थानां लक्षणमादित्यनम्	२३
यत्तामानानां यत्तापदार्थानां लक्षणम्	२४
द्रव्यत्वमानानां लक्षणमादित्यनम्	२५
गुणत्वमानानां लक्षणमादित्यनम्	२६
कर्मत्वमानानां लक्षणमादित्यनम्	२७
सत्तायां नानात्वान्नराकरणम्	२७

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

एतद्व्याप्तिरूपम्	२७
जलत्वलक्षणम्	२८
तेजोलक्षणम्	२८
वायुलक्षणम्	२९
वायुसाधनप्रकरणम्	३२
इष्टेरानुमानप्रकरणम्	३७
आकाशनिरूपणम्	३८

द्वितीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

गन्धस्य स्वाभाविकत्वापाधिकत्वादिकद्वयम्	४३
उष्णस्य शीतस्य तेजोमातृनिष्ठत्वकद्वयम्	४४
शीतस्य शीतत्वमातृनिष्ठताप्रतिपादनम्	४४
कालनिरूपणम्	४४
दिशोलक्षणमादिकम्	४७
शब्दपरीक्षापर्यवस्यत्युत्पादनम्	५०
शब्दव्यवस्थापनादि	५२

द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।

आत्मपरीक्षाप्रकरणम्	५७
व्याप्तिज्ञानस्य न्यायोपयोगित्वादि	६२

प्रसङ्गतोहेत्वाभासनिरूपणम्	६३	२
आत्मसाधने ज्ञानहोतोरनाभासत्वकथनम्	६७	२
परमात्मानुमानप्रकारः	६७	४

तृतीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

१ मनोनिरूपणम्	६८	२
१ आत्मसाधकलि ज्ञानरकथनादि	७०	२
नित्यज्ञानस्यात्मतानिराकरणम्	७७	२
आत्मनानात्वप्रकरणम्	७८	२

तृतीयाध्यायसमाप्तिः ।

१ परमाणोर्लकारणताव्यवस्थापनादि	८०	६
१ परमाणोरनित्यतानिराकरणादि	८१	३
१ परमाणोरतीन्द्रियत्वोपपादनादि	८२	२
१ गुणप्रत्यक्षताप्रकरणम्	८३	२
१ परमाणुरसादीनामप्रत्यक्षता	८४	२
गुणत्वादेरप्रत्यक्षताप्रतिपादनम्	८४	३
१ द्वीन्द्रियग्राह्यगुणकथनम्	८५	२
१ अयोग्यवृत्तीनां तेषामप्रत्यक्षत्वप्रतिपादनम्	८५	५
४ सत्तागुणत्वयोः सर्वेन्द्रियग्राह्यताप्रतिपादनम्	८६	२

चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

१ अनित्यद्रव्यविभागः	८६	४
१ शरीरस्य चातुर्भातिकत्वपाञ्चभौतिकत्व-		
१ योर्निराकरणम्	८७	२
शरीरस्य भूतत्वयारब्धतानिराकरणम्	८८	२
१ शरीरविभागः	८९	२
१ अयोनिरजशरीरविशेषोत्पत्तिप्रकारः	८९	३

विद्यादीनां सन्दर्भे हेतुविशेषकथनम्	१०२	५
भूस्थजललोह्वगमने हेतुकायनम्	१०२	४
१ लघुसूत्रे सिद्धजलस्य दृष्टाभ्यन्तरेणोह्वगमने हेतु- विशेषकथनम्	१०३	५
२ द्विसंस्कारकादेवतातिप्रकारः वर्णनिर्घोषे हेतुकायनम्	१०३ १०४	४ ४
३ दिग्दाहकज्वालो हेतुविशेषकथनम्	१०५	२
ज्वाल्ज्वलनादौ हेतुविशेषकथनम्	१०५	४
४ इन्द्रियसंयोगजनकमनःकर्त्ता हि हेतुविशे- षकथनम्	१०५	६
जनः कर्त्ता हि मानकथनम्	१०६	२
५ मनसः स्वैर्यस्य दाने हेतुविशेषकथनम्	१०६	३
६ तरणावस्थायां मनसो देहादुत्क्रमणे देहान्तर- प्रवेशे च हेतुविशेषकथनम्	१०७	२
तन्मसोऽभावसंरूपत्वकथनम्	१०८	२
प्राकाशादीनां निष्क्रियकथनम्	१०८	२
७ शुभादिवचनस्य लक्षणादज्ञानत्वकथनम्	१०८	४
शुभादिनामसमवायिकारणताकथनम्	१०८	६
८ प्रज्ञाध्यायसमाप्तिः ।		
९ वेदप्रज्ञातोपपादनम्	१११	२
१० धर्मादीनां स्वाधिकारस्य स्वर्गादिजननम्	११२	२
आदादौ दुष्कृतज्ञानजननायां कलाभावः	११३	२
११ दुष्कृतज्ञानजननम्	११३	३
१२ दुष्कृतज्ञानस्य दोषोत्पत्तिः	११३	४
१३ द्वैते २		

हृत्वाक्षरणद्वारा कर्मसम्पादने पुनरात्मनः

अदुष्टद्वारा कर्तव्यताकथनम् ११४

एवमात्राभे हीनसमा द्वाक्षरणग्रहणम् ११४

हीनसमाविदिष्टेभ्यः प्रतिग्रहे फलतारतम्यम् ११४

माणस्येय परस्वग्रहण न दापः एव तद्ग्रहण-

प्रतिकूलस्य वधे न धर्मादानिर्न वा धन्मात्पत्तिः ११५

तस्य हीनसमाविदिष्टेषु विग्रहः ११५

यथाध्याय प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

वैधर्माफलविवेचनम् ११७

अदुष्टफलककर्तव्यकर्मप्रदर्शनम् ११८

अशुभसाधनकथनम् ११८

शुभशुचिनिरूपणम् ११८

संयमस्य कर्मसुदकारिताकथनम् ११८

दोषनिदानकथनम् १२०

दोषाणां प्रवृत्तिद्वारेण धर्मादिहेतुत्वम् १२१

धर्मादीनां प्रेत्यभावादिनिदानत्वकथनम् १२२

सोषोपायकथनम् १२२

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

नित्यानित्यरूपादिकथनम् १२३

केपाश्चित् कारणगुणपूर्वकत्वं केपाश्चित्

त्पाकजत्वञ्च १२४

बाधिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वसाधनम् १२४

परिमाणपरीक्षा १२४

परिमाणानित्यत्वादि १२५

आवायादी परिमाणविशेषकथनम् १२५

प्रथमो महत्त्वाभासः	१३२	३
इन्द्रादीनां परतन्महत्त्वव्ययनम्	१३२	४

सप्तमाध्यायप्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१३३	३
इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१३४	२
इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१३५	४
इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१३६	२
इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१३६	४
संयोगप्रतीक्षा सः	१३८	२

विभागे तदतिशयः	१३८	४
----------------	-----	---

संयोगविभागाभासः	१४०	२
-----------------	-----	---

इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१४०	४
--------------------------	-----	---

परत्वापरत्वप्रतीक्षा	१४४	२
----------------------	-----	---

समवायप्रतीक्षा	१४७	६
----------------	-----	---

सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।

इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१४०	२
--------------------------	-----	---

मत्तवहेतुसंज्ञापर्ययिष्येव्ययनम्	१४१	३
----------------------------------	-----	---

विशिष्टमत्तवहेतुविशिष्टादिव्ययनम्	१४३	२
-----------------------------------	-----	---

सप्तमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
-----------------------------------	--	--

इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१४४	२
--------------------------	-----	---

इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१४४	२
--------------------------	-----	---

इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१४४	२
--------------------------	-----	---

इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१४४	२
--------------------------	-----	---

सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।

इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१४४	२
--------------------------	-----	---

इन्द्रादीनां निःसंलत्वम्	१४४	२
--------------------------	-----	---

प्रागभावे तदतिदेशः	१६१
अन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रकारः	१६१
अत्यन्ताभावप्रत्यक्षप्रकारः	१६१
योगजसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षकथनम्	१६४

नवमाध्याय-प्रत्यक्षालङ्कारसमाप्तिः ।

लौकिकज्ञाननिरूपणम्	१६६
शाब्दबोधरूपांनुमितावन्तर्भावः	१६८
उपमित्यादीनामनुमितावन्तर्भावः	१७०
स्मृतिनिरूपणम्	१७२
स्वप्नहेतुनिरूपणम्	१७२
स्वप्नान्तिकज्ञानहेतुकथनम्	१७३
अज्ञाने हेतुकथनम्	१७४
अविद्यालक्षणम्	१७४
विद्यालक्षणम्	१७५
आर्षज्ञानविशेषहेतुकथनम्	१७५

नवमाध्यायसमाप्तिः ।

सुखदुःखयोर्भेदप्रतिपादनम्	१७६
तयोर्ज्ञानानन्तर्भावकथनम्	१७६
शरीरावयवाणां परस्परभेदसंस्थापनम्	१७८

दशमाध्याय-प्रत्यक्षालङ्कारसमाप्तिः ।

त्रिविधानां कारणानां विशेषविवेचनम्	१७८
आश्वायप्रामाण्यस्य दार्ढ्यसम्पादनम्	१८३

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्राणां निर्घण्टपत्रं समाप्तम् ।

कणादसूत्रविद्येत-

निर्घण्टपत्रम् ।

प्रकरणम् ।

दृष्टाद्वाः । पठ्यद्वाः ।

मङ्गलाचरणादि	१	४
अन्यावतरणिका	१	१५
शास्त्रे मङ्गलाचरणप्रतिपादनम्	३	८
धर्म्मस्य ज्ञानोपयोगिताकथनम्	३	१८
धर्म्मलक्षणाभिधानम्	४	८
उपस्कारस्याख्यानदूषणम्	५	१२
अभावस्य सप्तमपदार्थत्वे सुनेखात्पर्यम्	६	१८
साधर्म्मप्रवैधर्म्मप्रज्ञानस्य निःश्रेयसोपयो-		
गिताप्रकारः	७	६
पदार्थविभाजककथनम्	७	८
प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानां स्वरूपकथनम्	७	१२
सतविशेषे मोक्षविशेषकथनम्	७	१६
शक्तिसादृश्ययोरतिरिक्तपदार्थतात्पर्यद्वयम्	८	१०
द्रव्यजातिसिद्धिः	८	१३
धर्मकारस्य द्रव्यत्वस्य दण्डनम्	८	१५
उच्यत्वजातिसिद्धिप्रकारः	१०	१६
निष्कृत्यत्वादेर्जातित्वस्य दण्डनम्	११	१३
उपस्कारदूषणान्तरम्	१४	११

प्रथमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

प्रथमाह्निकसमाप्त्यनन्तरम् २१ १७

जातिवाधजाभिधानम् २२

प्रभातरजते गुणानौ जात्यभावः २३

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

मन्वितीजजगानि २७

जगन्नामजगता नरम् २८

जगन्नामजगानि २९

जगन्नामजगता नरम् ३०

द्वितीयाध्याय प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

विद्यते निर्दिष्टवत्तम्

११

॥ तत्त्वस्य प्रत्यक्षहेतुतायां विशेषः	८४	१२
॥ हतादीनां प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वादिकथनम्	८५	८

चतुर्थाध्याय-प्रदमाह्निकसमाप्तिः ।

॥ रीरत्नचम्पू	८६	१४
॥ द्वियुक्तचम्पू	८६	२४
॥ त्रियुक्तचम्पू	८७	१७
॥ आदीनां शरीरत्वे मानम्	८८	११
॥ आदीनां पार्विवत्तादिसाधनप्रकारादि	८९	२०

चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।

॥ यत्तस्य चैवाजनकत्वे प्राचां संवादः	९२	१८
॥ यिनमनादौ विशेषानिधानम्	९८	१७

॥ पञ्चमाध्याय-प्रदमाह्निकसमाप्तिः ।

॥ समकरकाद्युत्पत्ति-कारः	१०४	६
॥ नः कर्त्तृणिहेतुविशेषानिधानम्	१०५	१८
॥ नः स्वयं स्वभादनम्	१०७	५

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।

॥ दित्तचम्पू	१११	१६
॥ अर्थात्महेतुतायां विशेषः	११२	१५
॥ गततादिसुक्ते विशेषः	११४	८

॥ षष्ठाध्याय-प्रदमाह्निकसमाप्तिः ।

॥ आनादीनां सफलत्वव्यवस्थापनम्	११७	८
-------------------------------	-----	---

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

॥ अनित्यस्य सफलम्	१२१	१४
॥ नीलपायपितरमात्मकमिधानम्	१२६	६
॥ नीलपायपितरमात्मकमिधानम्	१२५	१२

शुभ शुगिनोरभेदनिराकरणम्	१२५
चित्तरूपाभिधानम्	२५
तदगतीकर्तृनव्यमतम्	१२५
रसगन्धयोश्चित्तंत्यानोकारः	१२६
परिमाणस्याश्रयनाशनाश्रयते विप्रतिपत्तिनिरा- करणम्	१३०

सप्तमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

यद्यकत्वस्य गुणत्वव्यवस्थापनम्	१३४
एकं रूपमित्यादिव्यवहारोपपादनम्	१३६
द्विविधविभागोदाहरणम्	१३८
सङ्केतविभागतदग्रहोपायादि	१४२
परत्वापरत्वोत्पत्तिप्रकारादि	१४५
समवायिर्द्विप्रकारः	१४७
समवायस्यातीन्द्रियत्वादि	१४८

सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।

बुद्धिविभागादि	१५४
----------------	-----

अष्टमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

इदमादिशब्दानां शक्यार्थकथनम्	१५४
------------------------------	-----

अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।

अभावं प्रतियोगिनोविशेषिता	१५८
---------------------------	-----

छपस्तारमतदूषणम्	१६२
-----------------	-----

नास्ति गेहे घठ इतिप्रतीतिविषयविवेचनम्	१६३
---------------------------------------	-----

युक्तयुक्तानयोर्लक्षणादि	१६४
--------------------------	-----

नवमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

अनुमितिलक्षणपरिस्तारः	१६६
-----------------------	-----

मतभेदे पद्यताभेदकथनम्	१६७	८
प्राग्दस्यानुमितावन्तर्भावप्रकारः	१६८	४
उपमित्यादीनामनुमितावन्तर्भावप्रकारः	१७१	५
स्यप्रज्ञाने विशेषः	१७३	३

नवमाध्यायसमाप्तिः ।

शरीरावयवानां परस्परभेदककथनम्	१७८	१२
------------------------------	-----	----

दशमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

कारणलक्षणादिकम्	१८०	४
समवायिकारणविवेचनम्	१८०	१४
असमवायिकारणविवेचनम्	१८१	१६
संक्षेपतः शास्त्रार्थसंग्रहः, तत्र पदार्थ तद्विभाज-		
ककथनम्	१८४	१२
द्रव्यतद्विभाजकादि	१८४	२५
स्थितिवोनिरूपणम्	१८५	१०
जलनिरूपणम्	१८६	२
तेजोनिरूपणम्	१८७	४
वायुनिरूपणम्	१८८	७
आकाशनिरूपणम्	१८८	२१
कालनिरूपणम्	१८८	१६
दिशोनिरूपणम्	१८०	१२
संसार्यालनिरूपणम्	१८०	२६
स्वप्ननिरूपणम्	१८५	२१
गुणसामान्यनिरूपणम्	१८६	२४
रूपनिरूपणम्	१८८	२
रसनिरूपणम्	१८८	७

शब्दनिरूपणम्	२१३	७
सम्पन्निरूपणम्	"	२५
सामान्यनिरूपणम्	२१४	७
विशेषनिरूपणम्	"	२०
समवायनिरूपणम्	२१५	४
अभावनिरूपणम्	"	१६
द्रव्यादिषट्पदार्थेषु गोतसोक्तानां प्रमाणादिषोड-		
शपदार्थानामन्तर्भावप्रकारः	२१६	८
तुल्यतमद्वयतम्	"	११
गुरुतम्	"	१२
शिरोमणिलतखण्डनग्रन्थसंग्रहः, दिक्कालयोः-		
खण्डनम्	"	२०
आकाशखण्डनम्	२१८	१३
मनसः खण्डनम्	"	२१
परमाणुद्वययुक्तयोः खण्डनम्	"	२३
देशरूपरिमाणखण्डनम्	२१९	८
असुक्ष्मतायां रूपरसगन्धस्पर्शानां खण्डनम्	"	११
यद्यत्त्वस्य खण्डनम्	२२०	४
परत्वापरत्वयोः खण्डनम्	"	२६
विशेषपदार्थखण्डनम्	२२१	१०
अव्याप्यवृत्तिरूपादिव्यवस्थापनम्	"	१५
चित् पखण्डनम्	"	२३
कर्म्मण्यव्याप्यवृत्तिखण्डनम्	२२२	१०
एकत्वसंख्यायां समवायिकारणवन्त्यखण्डनम्	२२३	२
द्रव्यनाशस्य समवायिकारणवन्त्यखण्डनम्	"	३

शब्दनिरूपणम्	२१३	७
सम्पन्निरूपणम्	"	२५
सामान्यनिरूपणम्	२१४	७
विशेषनिरूपणम्	"	२०
समवायनिरूपणम्	२१५	४
अभावनिरूपणम्	"	१६
इत्यादिसप्तपदादिषु गौतमीयानां प्रमाणादिषोड-		
शपदादीनामन्तर्भावप्रकारः	२१६	८
तुलातमद्वयतन्	"	११
गुरुतन्	"	१२
शिरोमणिलतखण्डनप्रत्यसंग्रहः, दिक्कालयोः-		
खण्डनम्	"	२०
आकाशखण्डनम्	२१८	१३
मनसः खण्डनम्	"	२१
परमाणुद्वयशुक्लयोः खण्डनम्	"	२३
संस्कारपरिमाणखण्डनम्	२१९	८
अनुष्ठानां उपरसगन्धस्पर्शानां खण्डनम्	"	११
यदवत्वस्य खण्डनम्	२२०	४
परत्वापरत्वयोः खण्डनम्	"	२६
विशेषपदार्थखण्डनम्	२२१	१०
अज्ञापरित्यक्त्यादिव्यपस्यापनम्	"	१५
चित् पदखण्डनम्	"	२३
आग्नेयोव्यापकत्वखण्डनम्	२२२	१०
एकत्वसंख्यादा असमवायिकारणत्वखण्डनम्	२२३	२
इत्यनेनैव समवायिकारणत्वखण्डनम्	"	३

रयन्ति अतिसृतीतिहासपुराणादिषु । तथा हि अतिः

“आत्मा वा अने द्रष्टव्यः चोत्तमो मन्तव्यो निदिध्याकि-
तव्यश्चैतावदरे खलु मृतत्वम् इति” ।

“यदात्मानं विजानीयादहमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय संसारमनुसंसरेत्” ॥

इत्यादि ।

सृतिश्च,

“आगमेनानुमानेन ध्यानाध्यासरसेन च ।

तिष्ठा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्” ॥

इति ।

अथ केचिदन्तेवासिनो विधिवदधीतवैदवेदाङ्गा अ-
सूयकाः सम्पन्नश्रवणा मननार्थं भगवन्तं कणादमहर्षिं
विधिवदुपशेदुः । ततः परमकारुणिकः स मुनिर्दशाध्यायी
तन्त्रं तानुपदिदेश । तत्र प्रथमाध्याये समवेताशेषपदार्थ-
कथनम् । द्वितीयाध्याये द्रव्यनिरूपणम् । ८ । १ ।
आत्मान्तःकरणलक्षणम् । चतुर्थाध्याये शरीरतदुपयोगि-
विवेचनम् । पञ्चमाध्याये कर्म्मप्रतिपादनम् । षष्ठाध्याये
त्र्योतधर्म्मविवेचनम् । सप्तमाध्याये गुणसमवाययोः प्रति-
पादनम् । अष्टमाध्याये ज्ञानोत्पत्तिरन्निदानादिनिरु-
पणम् । नवमाध्याये बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमाध्या-
यात्मागुणभेदप्रतिपादनम् । उद्देशो लक्षणं परीक्षा चे-
त्तिविधाः स्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः विभागस्तु विशेषोद्देश एके-
नाधिक्यम् । यद्यप्यत्र तस्मै पदार्थनिरूपणस्यैव प्राचुर्य

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यतोऽप्युदयनिःश्रेयंससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥

मि पदाद्येतत्त्वज्ञाननिदानतया धर्मस्यैव प्राधान्यात्
रूपमण्येव प्रदत्तं प्रतिजानीते !

अथान्वयान्तर्गतः शिष्यजिज्ञासान्तरमित्यर्थः

अःपादिपटवोऽसूयकाश्चान्तेवासिन उपसन्नाः ।

‘‘कारणात् ज्ञाननिदानं धर्मं’’ व्याख्याहो निरूप-
याम इत्यर्थः । केचित् स्वयमक्षो नञ्प्रत्ययः,

"अक्षरशब्दश्च द्वैतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कसुं भित्वा विनिर्द्यातौ तेन माहिलिकायुभते" ।

इति करणात् एतेन भास्वं प्रणयता महर्षिणा शि-
ष्यपरम्परापरिप्राप्ताभिः सत्त्वकस्त्रीरक्षसः सद्यक्तव्यतायां
पलायनं कथं न कृतमित्यादिषोडशि निरस्य इत्याह ।

यं तु योगक्षधर्मेण विज्ञाभावनिदयात् मुनिना गतः-
रतं न रतं रतं वा विन्दु प्रप्राप्तौ तत्र निदहनिद्याहः ।

दागु गौतमीदे भगवन्नाममन्त्राः पाठिप्रमाणप्रत्योहार-
 वत् चतसृषु तदाविषयम् प्रत्योहारप्रमाणैः कथञ्चि-

वि. ॥ अथ अर्द्धस्य ज्ञानोपयोगिता विस्तृतविवर्धित-
विस्तारिणैः " विविदिमन्नि यजुर्न " इत्यादि अन्ते .

“ न पादे कर्मणि, एते ततो ज्ञानं मयापते ”

पञ्चमः अङ्कः । १ ।

[illegible]

तद्वचनादात्मनायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥

अथ्युदयः स्वर्गः निश्चयेयसं मोक्षस्तदोः । वाच्यतां
 र्यतः कारणात् स धर्म्मः तथा च स्वर्गापवर्गः ॥ १ ॥
 साधनतया बुभुक्षणां मुमुक्षूणाञ्चोपादेयत्वाद्बर्म्हस्य
 स्थानं युक्तमेव अतः च धर्म्मस्य स्वर्गसाधनता साक्षादेव
 र्गसाधनता तु तत्त्वज्ञानद्वारेति विशेषः अतः सुखजनक
 च्छेदकतया सिद्धा धर्म्हत्वजातिर्धर्म्मपदवाच्यत्वं वा धर्म्म
 लक्षणमभिप्रेतमिति ध्येयम् ॥ २ ॥

ननु धर्म्हं तस्य तत्त्वज्ञानादिसाधनत्वे च किं मानसं
 एव मानमिति चेत् न तत्प्रामाण्यस्यापि सन्दिग्धत्वात्
 चाक्षरचरणसूत्रं “ तदाप्रामाण्यमनृतव्यावायुनयतादोषे
 इतीत्याशङ्कां निरस्त्यति ॥

तेनेश्वरेण वचनात् कथनात् आत्मनायस्य वेदस्य प्रामा
 ण्यस्य स्वीकार्यमिति शेषः । ईश्वरस्याप्रकान्तत्वेऽपि
 द्वार्यकेन तच्छब्देन परामर्शो भवत्येव यथा “कला च
 कान्तिसती कलावतः” इति कुमारसम्भवे तच्छब्दस्य
 वाच्यत्वं यथा वा तदप्रामाण्यमित्यादिगोतमसूत्रे ॥ १ ॥
 वेदस्य तच्छब्देन परामर्शः यद्वा ईश्वरवाचकमेवात्र
 पदम्,

“अथो तत्पदिति निर्देशो यत्तन्नामविधः पाठः” ।

इति वचनात् तदा च नित्यसर्वज्ञनिर्दोषपुरुषप्रणी
 वेदस्य प्रामाण्यस्यैवमेतस्य गेयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

शेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवै-
तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसम् ॥ ४ ॥

धर्मग्राभ्यामित्यस्य पदार्थानामिति षष्ठ्यन्तार्थस्य ।
यत्तेः न ह्यात्मसाक्षात्कारे साधर्म्यवै-
षट्पदार्थविशेष्यत्वं वास्ति २० । ६ । १ । १ । १ । १ ।
रस्यैव देहाद्यभेदवासनादुत्पन्नलक्षणमत्वेन तत् तदभा-
नच योगजधर्मोणात्मनीतरभेदसाक्षात्कारदशायां
शसन्निकर्षेण साधर्म्यावैवर्त्याभ्यां २० ॥ ५ ॥ ६ । ६ ।
मपि जायते तत्सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यं त ६ । १ । १ ।
रस्य तादृशोदासीनसाधर्म्यादिविषयकत्वेऽपि तस्य
तानुपयोगितया मुनीनां तदभिधानस्यान्वयः पित १ ।
यत्तूपस्कारकारैरात्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुतायां
विदित्वा इत्यादि " अतिः प्रमाणतयोपन्यस्ता तदव्य-
" वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः पवस्तात्
इत्यनेन परमात्मन एवोपक्रान्तत्वेन तच्छब्दस्य तत् २० ॥
ऽनुपक्रान्तजीवात्मपरत्वासम्भवादिति संक्षेपः अतः १ ।
धैकीर्त्तनं भावाभिभवायेण वस्तुतोऽवोऽपि पदार्थान्तर-
मुनेरभिप्रेतः । अत एव द्वितीयाह्निके " का-
भावात् कायराभाव " इति सूत्रस्य न- १ । १ ।
" क्रियागुणव्यपदेशाभावात् " इत्यादि १ । १ ।
नामङ्गतिः, अत एव न्यायलीलावत्याम् " अ- १ । १ ।
वक्तव्यो निःश्रेयसोपयोगित्वात् भावप्रपञ्चयत् कारण-
भावेन कायराभावस्य सर्वसिद्धत्वादुपयोगित्वासङ्गेः " ।

यधियापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा
न इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

द्रव्याणि विभजते ।

तेशब्दोऽवधारणपरस्ते नोक्तानि न वैव द्रव्याणि नाधिकानि
वा नूनानानीत्यर्थः । असमाकरणन्तु सर्वेषामितरनैरपे-
ण कार्यप्रविशेयोत्पादकताप्रदर्शनार्थं स्वसमवेतकार्यप्र-
तिषेधार्थं तुल्यताज्ञापनार्थं वा नच विभागवलादेव
नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदसम्भवात् अवधारणार्थकेतिशब्दो
य इति वाच्यं यतो विभागस्थले अवधारणवाचकपदासत्त्वे
साध्याहारेणैव नूननाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदो बोध्यते अत
व्याहारं विनैव तादृशव्यवच्छेदबोधार्थमेव मुनिना
तिशब्दोऽभिहित इति ध्येयं द्रव्यत्वजातिस्तु कार्यैरसा-
न्यस्य सयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छे-
कतया सिद्ध्यति ननु कन्दलीकारैः साङ्ख्याचार्यैश्च
अन्वकारस्य द्रव्यत्वं स्वीकृतं युक्तञ्चेत् कथमयथा नीलं
मस्यतीति गुणक्रियाप्रत्यययुतं लोकानाम् । स हि न
दिवी निर्गन्धत्वात् नाप्यस्य जलादावन्तर्भावः नीलरूप-
त्वात् तदा चाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदः कथं सम्भवतीति चेन्न
नावलकतेजोविशेषाभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया
न्याय्यत्वात् नीलरूपप्रतीतिस्तु गगन इव तत्र भ्रान्तिरुपा-
लनप्रतीतिरपि आलोकापसरणीयाधिकी भ्रान्तिरेव
। नौकादिचलनौपाधिकी तीरस्य दृष्टादौ चलनाप्रतीति-
नान् । तन्मसो द्रव्यत्वकल्पनेऽनन्तं दृश्यः प्रागभावाच्च

जीवोपाधिलिङ्गशरीरनिवृत्तिपर्याप्तमितः लिङ्गशरीरञ्च
 “ पञ्चभागमनोजुह्विदशेन्द्रियरुमन्वितम् । अपवी-
 र्णतभूतोत्पन्नं सृष्ट्याङ्गं भोगनाशनमिति ” प्रतिपादि-
 तम् । भट्टान्तु नित्यसुखसाक्षात्कारो मोक्षः नित्यसुखञ्च
 अतिनिष्ठं सर्वजीवगतमपि संसारदशायामव्यक्त आत्म-
 तत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमेव साक्षात्कृतं भवतीति प्राहुः,
 एषु मतेषु सङ्ख्यान्तोऽपि दोषा अव्यगौरवभवान्जोद्धाविताः
 किन्तु सर्वेषु मतेषु सुकृतादशायामात्यन्तिकदुःखनिवृत्ति-
 र्निरावाधैवेति दिक् । ननु शक्तिसादृश्यादयोऽप्यतिरिक्ताः
 सन्ति पदार्थाः कथमन्यथा मर्यादिसन्निधाने दहनेन दाहो
 न जन्यते जन्यते च तदसन्निधावतो मर्यादिर्दहने दाहा-
 नुकूलां शक्तेः नाशयति उत्तेजकमर्याद्यपसरनञ्च पुनरु-
 त्पादयतीत्यवश्यं कल्पनीयम् । एवं सादृश्यमपि पदार्थान्तरं
 तद्विषयसु भावेषु नान्तर्भवति सामानेऽपि सत्त्वात् यथा
 गोत्वं नित्यं तथाश्चत्वमपीति सादृश्यप्रतीतिः नाप्यभावः भाव-
 त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न मर्याद्यसम्बन्धितवद्भावेः
 अथ मर्यादादेर्वा दाहादिकं प्रति हेतुताकल्प-
 सासम्बन्धेनान्तर्गतत्वतत्प्रागभावतद्वत्सकल्यनानौ-

उत्क्षेपणमवक्षेणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमन
मिति कर्माणि ॥ ७ ॥

सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेष-
वदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

कर्माणि विभजते ।

इति पूर्ववदवधारणपरः । कर्मत्वजातिः अत्यन्तसिद्धा
एवमुत्क्षेपणात्वादिकमपीति सूत्रावलीकारः । गमनत्वद्र-
व्यजातिविशेषो रसगन्धरसगन्धगोर्ध्वजलममसमीरसनादि-
षूपि वर्तते, तो नाध्वयं तद्वत्प्रकृतं नियतादिगदेशम-
योगविभागक रसत्वम् उत्क्षेपणादिषु गमनत्वजातौ
भावाः साध्यवसंयोगविभागसमवायिवारणत्वमेव रोग-
रसगन्धधारणो धर्माः । निमित्तसमत्वप्रदेशगतादिवत् तं न
जातः एव सिद्धे च कर्मणि एव तादात्म्यतादापर्यायत्वम्

रूपरसगन्धस्यर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि ध्व-
क्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुख-
दुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाच्च गुणाः ॥ ६ ॥

मकल्पनापत्तेः कन्दलीकारमते तु तमसः द्रविव्यामन्तर्भा-
इति न तन्माते व्यवच्छेदासङ्गतिरिति ध्येयम् । अत नव-
द्रव्यविभाजकेषु गगनत्वकालत्वदिकत्वानामेकैकमातृदृति-
त्वान्न जातित्वं शेषाणां पुनर्जातित्वमेवेति ॥ ५ ॥

गुणान् विभजते ।

अतानुक्तसमुच्चायक शकारेण शुश्रुत्वद्रवत्वस्वेहसंस्कारधर्मा-
धर्माशब्दानामुपग्रहः, अतएव भाष्ये “ चशब्दसमुच्चिताश्च
शुश्रुत्वद्रवत्वस्वेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशति-
गुणा ” इति प्रशस्तदेवाचार्यैरभिहितम् । अत गुणविभाज-
कानि रूपत्वादीनि सर्वान्येव जातयः स्रुक्तिकारस्तु वेग-
स्थितिस्थापकभावनासु वर्तमानं संस्कारत्वं न जातिः प्र-
णाभावादित्याह । अथ गुणत्वजातौ किम्मानमपि चेत् इदं
द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्वर्माव-
च्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असम्भवात् नहि रूप-
त्वादिकं सत्ता वा तत्तावच्छेदिका नूननातिरिक्तदेशदृति-
त्वात् अतश्चतुर्विंशत्यनुगतं वाच्यं तदेव गुणत्वमिति मुक्ता-
वलीकारः । नव्यास्तु गुणत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा इन्द्रियसं-
युक्तसमवेतसमवायतत्वात्प्रत्यक्षसम्भवात् न च तद्व्यञ्जकविर-
हान्न तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं सर्वत्र व्यञ्जकस्य जातिप्रत्यक्षप्र-
योजकत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथ, रूपत्वादेरप्यप्रत्यक्षताप-
त्तेरिति प्राहुः ॥ ६ ॥

उत्क्षेपणमवक्षेणसाकुञ्चनं प्रसारणं गमन
मिति कर्माणि ॥ ७ ॥

सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेष-
वदिति द्रव्यगुणकर्माणामविशेषः ॥ ८ ॥

कर्माणि विभजते ।

इति पूर्ववदवधारणपरः । कर्मत्वजातिः प्रत्यक्षचिद्वा
एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपीति मुक्तावलीकारः । गमनत्वञ्च
जातिविशेषो भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्द्धज्वलनगमनोन्नमनादि-
षूपि वर्ततेऽतो नाधिक्यं तद्वत्प्रज्ञकञ्च नियतदिग्देशसं-
योगविभागकरणत्वञ्च उत्क्षेपणादिषु गमनव्यवहारो
भाहः स्वात्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौण-
मुख्यसाधारणो धर्मः । निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादिका तु न
जातिः एकस्मिन्नेव कर्माणि एकस्मादावरकादावरकान्तरं
गच्छति पुरुषे प्रविशत्ययमिति कस्यचिद्द्रष्टुः प्रत्ययः कस्य-
चिच्च निष्क्रमणीत्यतो जातिरुद्धरप्रसङ्गात् । जगदीशतर्का-
लङ्कारसु ऊर्ध्वसंयोगफलक्रियावच्छिन्नव्यापारत्वमेवो-
त्क्षेपणत्वं तदेवोत्क्षिपत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकं नतूत्क्षे-
पणत्वं जातिः प्रवेशनत्वादिना सङ्करात् लोटमुत्क्षिपतीत्यादौ
लोट्यादेः कर्मत्वानुपपत्तेरिति प्रकाशिकायां ग्राह । गमन-
त्वञ्च न जातिः किन्तु संयोगवच्छिन्नक्रियात्वमेवेति तु
नव्याः ॥ ७ ॥

इदादीं द्रव्यगुणकर्माणां साधर्म्यमाह ।

इतीत्यनन्तरं प्रत्यय इत्यध्याहार्यम्, सामान्यं सद्भि-

कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥

न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च वधति ॥ १२ ॥

उभयघा गुणाः ॥ १३ ॥

कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति ।

सुगमम् ॥ १० ॥

नैतादृशं कर्मोत्पाद ।

कर्मसाध्यं कर्म न विद्यते तद्यापि प्रमाणाभावात्
कर्मणः कर्मरत्नकत्वमिति भावः । अयमभिसन्धिः क्रिया
चेत् क्रियान्तरं जनयेत् तदा स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षण एव जन-
येत् शब्दवत् सत्यां हि सामग्र्यां फलपिलम्बस्यादृष्टपरत्वात्
तद्यापि प्रथमकर्मस्यैव विभागे जनिते द्वितीयं कर्म कृतमं
विभागं जनयिष्यति विभागाजनने च तस्य कर्मत्वानुपपत्तिः
योगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म इति तल्लक्षणादिति ॥ ११ ॥

इदानीं गुणकर्मभ्यां द्रव्यस्य वैधर्म्यमाह ।

द्रव्यं स्वस्य कार्यं कारणं वा न हन्तीत्यर्थः । वधतीति
वैतः प्रयोगः । अयं भावः न त्वद्रव्यं हि आश्रयनाशदा-
रम्भकसंयोगनाशदा नश्यति न तु द्रव्यस्य कारणं कार्यं वा
तन्नाशयतीति ॥ १२ ॥

नैतादृशा गुणा इत्याह ।

कारिद्रुणः स्वकार्ये नाशते यथादिनः शब्दो द्वितीयेन
शब्देन कश्चिच्च स्वकारणेन नाशते यद्योमान्तरशब्देनान्तर-
शब्दः ॥ १३ ॥

क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्य-
लक्षणम् ॥ १५ ॥

सुकार्थमेव कर्मणो नाशकमिहाह ।

कार्थेणोत्तरसंयोगरूपेण कृतो यो विरोधो नाशसद्वत्
कर्मत्वर्थः । अयं वा कार्थं विरोधि नाशकं यस्येति सङ्गतीति
॥ १४ ॥

द्रव्यस्य लक्षणमाह ।

क्रियाश्च गुणाश्च सन्तप्रसिद्धिति क्रियागुणवत् अतः क्रि-
यावत्त्वं कर्मवहृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं नातो म-
नादावव्याप्तिः यद्वात त्रियावत्त्वं स्वजन्यसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन
स्वजन्यविभागवत्त्वसम्बन्धेन वा योज्यम् । उपस्तारकाराद्य-
चिह्नत्वरूपलक्षणत्वं क्रियायाः गुणवत्त्वसमवायिकारणत्वं
योश्च समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वरूपलक्षणत्वं लक्ष्य-
ते.नेनेति व्युत्पत्तेर्द्विविधलक्षणदोषादित्याहुस्तद्विन्ताम्.
इतरभेदानुमापकत्वातिरिक्तस्य चिह्नत्वस्य दुर्बलत्वात् न च
द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येनेतरभेदानुमापकत्वं द्रव्यचिह्नत्वं
तदवच्छेदेनेतरभेदानुमापकत्वञ्च व्यवच्छेदकत्वं नातोभा-
गासिद्धिरिति वाच्यं गन्धवत्त्वादेरपि द्रव्यचिह्नत्वापत्तेर्न चे-
ष्टापत्तिरुद्देशलक्षणपरोक्षाप्रकाशकशास्त्रेषु केनापि मुनिना
निबन्धकारेण वा चिह्नरूपलक्षणस्यानभिधानादित्यलमनल्प-
जल्पनेन । अत्रेति शब्दो गणसूचकः तेन सहस्रादीनां
पञ्चानां प्रत्येकस्यापि लक्षणत्वं सूचितमिति दिक्.

द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणम-
नपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारण-
मिति कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥

गुणलक्षणमाह ।

द्रव्यरूपो य आश्रयः सोऽस्यास्तीति द्रव्यमाश्रयितुं श-
क्येति वा द्रव्याश्रयी यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यकर्मादाव-
तिव्याप्तं तथापि सकलद्रव्यगताश्रयता निरूपकतावच्छेदक-
सत्तान्यजातिमत्त्वस्य लक्षणत्वे तात्पर्यं द्रव्यत्वं कर्मत्वञ्च
न तादृशं गगनादौ द्रव्यकर्माणोराश्रयत्वाभावात् सामा-
न्यत्वञ्च न जातिः सत्तायास्तादृशत्वेऽपि न सत्तान्यत्वमिति
अगुणवानित्यादि अनपेक्षइत्यन्तमेकं लक्षणम्, अनपेक्ष-
इत्यन्तरं गुण इति लक्ष्यपदं पूरणीयं संयोगविभागेषु
निरपेक्षः स्वोत्तरभावानपेक्षः सन् कारणं यो न भवति
कर्मभिन्न इति फलितार्थः सामान्यवानिति पूरणीयं
तथाच गुणर्नाङ्गनः कर्मान्यो यः सामान्यवान् स गुण इत्यर्थः ।
द्रव्यकर्माणोर्व्युदासाय विशेषणद्वयं सामान्यादिष्युदासार्थं
विशेष्यदलमिति ॥ १६ ॥

कर्मलक्षणमाह ।

एकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं यदावयविद्रव्यं संयो-
गादिगुणाशनेकाश्रिताः तथा किमपि कर्म नानेकाश्रितं

संयोगविभागवेगानां कर्त्तुं समानम् ॥ २० ॥

न द्रव्याणां कर्त्तुं ॥ २१ ॥

व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

विकारलक्षणीति गुणसमवायिकारणकृतित्वं द्रव्य-
त्वाद्विपदाद्यविभाजकोन्निहितिके इति ॥ १८ ॥

द्रव्यगुणयोरिव कर्त्तृणोऽयनेककार्यकारित्वमाह ।

समानमित्यनन्तरं कारणमिति पूरणोपपत्तिपूर्वकस्यस्य
कारणमित्यस्यानुपपत्तिं वा शरादौ यत् कर्त्तुं जायते तद्वत्पुः
शरस्य विभागस्तत्तरदेशेन संयोगं शरे वेगश्च जनयतीति
भावः ॥ २० ॥

द्रव्येषु कर्त्तृणः कारणत्वं नास्तीत्याह ।

कारणमित्यस्य पूर्ववत् पूरणमनुपपत्तिं वा । कर्त्तृप-
दादौ द्रव्याणां कारणं न भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्वयवसंदोगजनकं कर्त्तुं कुतो न द्रव्यकारणमित्यत
आह ।

व्यतिरेकात् द्रव्योत्पत्तिस्तनये कर्त्तृणोऽभावात् यत्
कर्त्तृण्यत्तराद्वत्संदोगं जनयति संयोगस्तन्मात्रकत्वेन
संदोगोत्तरं द्रव्योत्पत्तिकाले तस्य नाशत् तस्य कर्त्तृणः
कार्यकाले कर्त्तृण्यत्तत्पूर्वकत्वकृतित्वात् कारणत्वं निरा-
यामिति ज्ञेयं महापटवामानन्तरं सुखमदःपुत्रादौ
पूर्ववत्संदोगस्योत्पत्तिः कर्त्तृणोऽभावात् यत् कर्त्तृण्य-
त्तराद्वत्संदोगाधीनद्रव्योत्पत्तिः कर्त्तृण्यत्तरं संयोगोत्त-
रवत्कारणमित्यत आह ॥ २२ ॥

द्रव्यगुणकर्माणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥१८॥

तथागुणः ॥ १९ ॥

तथाक्षानेकाश्रितादृशत्तात्तिसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्माणां
लक्षणमित्यर्थः अगुणमिति गुणवर्द्धिन्नमित्यर्थः तयाच गुण-
वर्द्धिन्नवृत्तिगुणावृत्तिजातिमत्त्वं पर्यवसितं लक्षणं संयो-
गविभागेषु स्वानन्तरोत्पन्नभावनैरपेक्ष्येण कारणत्वं ततोयं
लक्षणं कर्माणां उत्तरसंयोगजनने समवायिद्रव्यकालादृष्टे-
श्चरादिभावापेक्षणात् पूर्वसंदोगनाशापेक्षणाच्च स्वानन्त-
रोत्पन्नभावेत्युक्तमधिकमन्यत्वानुसन्धेयम् । सूत्रे संयोगवि-
भागयोरिति प्रहरन्तप्राठो मुक्तावलीकारादिसम्मतः ॥१७॥

कारणकयनव्याजेन तयाणां साधर्म्यमाह ।

समानमेव सामान्यं स्वाधिकप्रत्ययात् एकमित्यर्थः
अनयोः समानमधिकरणमिति वत् द्रव्यगुणकर्माणां तया-
णांमेव समवायिकारणमेकं द्रव्यं तयाच द्रव्यसमवायिका-
रणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तयाणां साधर्म्य-
मित्यर्थः ॥ १८ ॥

साधर्म्यान्तरमाह ।

द्रव्यगुणकर्माणां तयाणां यथा एकं द्रव्यं समवायिका-
रणं तथा एको गुणो समवायिकारणं तयाच गुणसमवा-
यिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तयाणां साध-
र्म्यमित्यर्थः भवति हि द्रव्यम् अवयवसंयोगासमवायिका-
रणकम् अवयवविवेकस्वरूपरसादिगुणा अवयववत्समान-
जातीयगुणासमवायिकारणकाः कर्माणि नोदगाद्यसमवा-

संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥

न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥

व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

विकारणकानोति गुणासनवायिकारणकवृत्तित्वं द्रव्य-
त्वादिपदार्थविभाजकोन्नाधित्विके इति ॥ १८ ॥

द्रव्यगुणयोरिव कर्मणोऽप्यनेककार्यकारित्वमाह ।

समानमित्यनन्तरं कारणमिति पूरणीयं पूर्वसूत्रस्यस्य
कारणमित्यस्यानुषङ्गो वा शरादौ यत् कर्म जायते तद्वनुषः
शरस्य विभागस् उत्तरदेशेन संयोगं शरे वेगश्च जनयतीति
भावः ॥ २० ॥

द्रव्येषु कर्मणः कारणत्वं नास्तीत्याह ।

कारणमित्यस्य पूर्ववत् पूरणमनुषङ्गो वा । कर्मप-
दार्थो द्रव्याणां कारणं न भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्ववयवसंयोगजनकं कर्म कुतो न द्रव्यकारणमित्यत
आह ।

व्यतिरेकात् द्रव्योत्पत्तिसमये कर्मणोऽभावात् यत्
कर्मवयवारम्भकसंयोगं जनयति संयोगस्य तन्नाशकत्वेन
संयोगोत्तरं द्रव्योत्पत्तिकाले तस्य नाशात् नच कर्मणः
कार्यकालेऽसत्त्वेऽपि तत्पूर्वजवृत्तित्वात् कारणत्वं निरा-
वाधमिति वाच्यं महापटनाशानन्तरं खण्डपटादुत्पत्तेः
पूर्वजरोऽपि तदवयवेषु कर्मणोऽभावात् वस्तुतः कर्मजनि-
तारम्भकसंयोगाधीनद्रव्येऽपि न कर्म कारणं संयोगेना-
न्यदासिद्धत्वादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

द्रव्यगुणकर्माणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥१८॥

तथागुणः ॥ १९ ॥

तथाचानेकात्रितादृशत्तातिसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्माणां
लक्षणमित्यर्थः अगुणमिति गुणवद्विन्नमित्यर्थः तथाच गुण-
वद्विन्नवृत्तिगुणावृत्तिजातिमत्त्वं पर्यवसितं लक्षणं संयो-
गविभागेषु स्वानन्तरोत्पन्नभावनैरपेक्ष्येण कारणत्वं ततोऽपि
लक्षणं कर्माणां उत्तरसंयोगजनने समवायिद्रव्यकालादृष्टे-
श्चरादिभावापेक्षणात् पूर्वसंदोगनाशापेक्षणाच्च स्वानन्त-
रोत्पन्नभावेत्युक्तमविक्रमन्त्वानुसन्वेयम् । सूत्रे संयोगवि-
भागयोरिति प्रकृत्यन्तर्पाठो सुक्तावलीकारादिसम्मतः ॥१७॥

कारणकथनव्याजेन तयाणां साधर्म्यमाह ।

समानमेव सामान्यं स्वार्थिकप्रत्ययात् एकमित्यर्थः
अनयोः समानमधिकरणमितिवत् द्रव्यगुणकर्माणां तया-
णामेव समवायिकारणमेकं द्रव्यं तथाच द्रव्यसमवायिका-
रणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तयाणां साधर्म्य-
मित्यर्थः ॥१८॥

साधर्म्यान्तरमाह ।

द्रव्यगुणकर्माणां तयाणां यथा एकं द्रव्यं समवायिका-
रणं तथा एको गुणो समवायिकारणं तथाच गुणसमवा-
यिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तयाणां साध-
र्म्यमित्यर्थः भवति हि द्रव्यम् अवयवसंयोगासमवायिका-
रणकम् अवयवविगतरूपरसादिगुणा अवयवगतसमान-
जातीयगुणासमवायिकारणकाः कर्माणि नोदनाद्यसमवा-

संयोगविभागवेगानां कर्त्तृ समानम् ॥ २० ॥

न द्रव्याणां कर्त्तृ ॥ २१ ॥

व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

विकारणकानोति गुणासमवायिकारणकवृत्तित्वं द्रव्य-
त्वादिपदार्थविभाजकोदाधित्वे इति ॥ १८ ॥

द्रव्यगुणयोरिव कर्त्तृणोऽप्यनेककार्यकारित्वमाह ।

समानमित्यनन्तरं कारणमिति पूरणीयं पूर्वसूत्रस्य
कारणमित्यस्यानुषङ्गो वा शरादौ यत् कर्त्तृ जायते तद्वनुषः
शरस्य विभागं उत्तरदेशेन संयोगं शरे वेगश्च जनयतीति
भावः ॥ २० ॥

द्रव्येषु कर्त्तृणः कारणत्वं नास्तीत्याह ।

कारणमित्यस्य पूर्ववत् पूरणमनुषङ्गो वा । कर्त्तृप-
दार्थो द्रव्याणां कारणं न भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्ववयवसंयोगजनकं कर्त्तृ कुतो न द्रव्यकारणमित्यत
आह ।

व्यतिरेकात् द्रव्योत्पत्तिक्रमये कर्त्तृणोभावात् यत्
कर्त्तृप्यवयवसंयोगं जनयति संयोगस्य तन्नाशकत्वेन
संयोगोत्तरं द्रव्योत्पत्तिकाले तस्य नाशात् न च कर्त्तृणः
कार्यकालेऽस्त्वपि तत्पूर्वकवृत्तित्वात् कारणत्वं निरा-
याधमिति वाच्यं महाभट्टनाशानन्तरं खण्डपटादुत्पत्तेः
पूर्ववत्तेऽपि तदवयवेषु कर्त्तृणो भावात् वस्तुतः कर्त्तृजन-
ितारम्भकसंयोगाधीनद्रव्येऽपि न कर्त्तृ कारणं संयोगेना-
न्यायिण्यादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥

रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥

गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥

संयोगविभागाश्च कर्त्तव्याम् ॥ ३० ॥

कर्त्तव्यत्वेनेकारब्धत्वं नास्तीत्याह ।

असमवायात् द्वयोर्वज्रं च समवायेन कर्त्तव्योभावात्
सामान्यकार्यन् अनेकारब्धं कर्त्तव्यं न विद्यते नास्तीत्यर्थः
तदाच प्रतिद्रव्यं भिन्नं भिन्नं कर्त्तव्यं अनुभवसिद्धम् ॥ २६ ॥

पुनरनेकारब्धं कार्यमाह ।

वस्तुनां तत्त्वादिसंयोगानां पठानिरूपमेकं द्रव्यं कार्य-
नित्यर्थः ॥ २७ ॥

एकस्य गुणस्यानेकगुणजन्यत्वमाह ॥

रूपपदे रसगन्धस्पर्शस्त्रेहसांसिद्धिकद्रवत्वैकत्वैकशब्द-
त्वपरिमाणवेगस्थितिस्थापकगुरुत्वानामप्युपलक्षके तदाच
समवायिकारणगतैर्वज्रभी रूपादिभिरवयविगतमेकं रू-
पादिकं जायते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इदानीमेकस्य कर्त्तव्यो वज्रकारणकत्वमाह ॥

एकं कार्यमिति शेषः । उत्क्षेपणप्रदमवक्षेपणादिरपु-
पलक्षकस्य उत्क्षेपस्य गुरुत्वम् उत्क्षेपः प्रयत्नः उत्क्षेप-
रानोदनश्च एते तत्र एवोत्क्षेपणहेतवः, अतः कर्त्तव्यत्वेने-
कारणत्वं निरावाधमिति भावः ॥ २९ ॥

अनु यदा धूमादिरूपकार्येण चक्षुरादिकारणानाम-
गुणानां तदागतीन्द्रियाणां चन्द्रसूर्यादिकीनां केन लिङ्गेनाहु-

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यमेजन् ॥ ३ ॥

भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुवात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥

अनवस्थाभवात् सामान्यत्वं न जातिः विशेषस्य व्यावृत्तसमा-
यस्य रूपरूपानि विशेषत्वजातिवाधिका, यदि विशेषं जातिः
स्यात् तदा जातिमतः स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवेन स्वतो व्यावृत्तत्व-
रूपस्य अजाधारणधर्मास्य व्याघातः स्यादतो विशेषत्वं न
जातिः, अथ न रूपरूपानिः स्वरूपरूपानिः तदाच विशेषा यदि
सूतृहन्तित्वे सति जातिवन्तः स्वरूपा गुणाः कर्माणि वा स्युः
विमुह्यतित्वे सति जातिवन्तः स्वरूपा गुणाः स्वरूपिति विशे-
पस्य स्वरूपजातिः विशेषवजातिवाधिका स्वभावसम्भवाभा-
वात् समवायत्वं न जातिः समवाये समवायान्तरस्वीकारे-
ऽनवस्थाप्रसङ्गात् उत्पादनिनाशशालिनो बहव समवाया
इति मते नैतत् अथैकव्यक्तित्वादपि समवायत्वं न जातिः
स्यात् एवमुभावत्वस्य जातित्वे समवायसम्भवाभाव एव
बाधक इत्यादिज्ञानेन न ज्ञेयम् । आभाकरास्तु संख्यानव्यङ्ग्येव
जातिः सा च गुणवर्ज्योर्नास्तीत्याहुः ॥ ३ ॥

सत्तायः परत्वमेव नापरत्वमिवाह ।

भानः सत्ता अनुवृत्तेरधिकदेशवृत्तित्वबुद्धेर्हेतुत्वात्
एवकारेणान्यदेशवृत्तित्ववृद्धिव्यवच्छेदः तादृशबुद्धिस्तु सत्ता
द्रव्यत्वाद्यपेक्षयाधिकदेशवृत्तिरित्यारिका तस्याः प्रत्यक्षा-
लिकाया हेतुत्वं सत्तायां विषयबुद्ध्या तदाच सत्तायां का-
श्चिदपि जातिजपेक्षान्यदेशवृत्तित्वबुद्धेरभावान्न विशेषत्वं
किन्तु परत्वनालमेवेति ॥ ४ ॥

न तु कार्यभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥

इति यत्पूर्वमिति जातीयत्वं सत्त्वानिर्देहताप्रयुक्तत्वं
भावयत् सास्त्वयन्तत्वादिगोतिरिक्तपदादीं वेति ॥

कार्यकारणभावनियममेतेषमादयति ।

कार्यकारणभावनियमाभावे कार्यभावात् कारणा-
भावाप्रयोजकः कारणभावन्यु कार्याभावाप्रयोजक इति
मानुषपक्षेति भावः ॥ २ ॥

सामान्यपदार्थेषु लक्षणमाह ।

सामान्यं परं विशेषः अपरं सत्त्वात् इति द्वयं
येन बुद्धिरपेक्षा लक्षणं यत्तत्त्वात् तदाच सामान्यं द्वि-
परत्वेन तत् परसामान्यं यत्तत् द्व्यत्वादिकत्वपर-
मान्यं तत् सामान्यविशेषयोः परापरयोर्लक्षणं बुद्धिरपेक्षा
वृत्तत्वबुद्धिः सामान्यस्य व्यावृत्तत्वबुद्धिर्विशेषस्य लक्ष-
णवृत्तत्वम् अधिकदेशवृत्तित्वं व्यावृत्तत्वमल्पदेशवृत्ति-
तथाच सत्तायाः सर्वसामान्यापेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वं
परत्वमेव द्व्यत्वादिजातेषु सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वं
दपरत्वं वृत्तितीत्याद्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् पर-
पीति परत्वरूपं सामान्यत्वं अपरत्वरूपं विशेषत्व-
नियतं किन्तु बुद्धापेक्षमिति । जातिवाधका उक्ता तदा
चाथैः, " व्यक्तेरभेदलुप्यत्वं सङ्ख्योऽद्यान्वस्त्विति ।
हानिरसन्त्यो जातिवाधकसंग्रहः " इति । तत्रैकव्यक्ति-
त्वादाकाशत्वं न जातिः अनूयनादिरिक्तव्यक्तित्वात्
कलकत्वञ्च न जातिद्वयं परस्परालम्बनादसमागमि-
योरेकव्यक्तिसत्तावेशेन सङ्ख्येयं भूतत्वं सूर्तत्वञ्च न जाति-

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यमेजम् ॥ ३ ॥

भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुवात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥

अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः विशेषश्च व्यावृत्तस्वभा-
वस्य रूपहानिर्विशेषत्वजातिवाधिका, यदि विशेषं जातिः
स्यात् तदा जातिमतः स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवेन स्वतो व्यावृत्तत्व-
रूपस्य असाधारणधर्मास्य व्याघातः स्यादतो विशेषत्वं न
जातिः, अत्रापि रूपहानिः स्वरूपहानिः तद्याच विशेषा यदि
सूक्ततत्त्वित्वे सति जातिमन्तः स्वरूपा गुणाः कर्माणि वा स्युः
विभुवृत्तित्वे सति जातिमन्तः स्वरूपा गुणाः स्युरिति विशे-
पस्य स्वरूपज्ञानिर्विशेषवजातिवाधिका स्वभावात्सम्भवाभा-
वात् समवायत्वं न जातिः समवाये समवायान्तरस्वीकारे-
ऽनवस्थाप्रसङ्गात् उत्पत्तिनाशशालिनो बहव समवाया
इति तेनैतत् अद्यैकव्यक्तत्वादपि समवायत्वं न जातिः
स्यात् एवमभावत्वस्य जातित्वे समवायसम्भवाभाव एव
बाधक इत्यादिकमूहनेयम् । आजाकरासु संख्यानव्यङ्ग्येव
जातिः स्यात् यद्युक्तवर्णयोगोर्गोलीत्यादिः ॥ ३ ॥

सत्तायः परत्वमेव जायते न जायते ।

मानः सत्ता प्रसुप्तरीतिरिच्छादितिवबुद्धेर्हेतुत्वात्
एकारेणारूपरेश्वरित्ववृद्धिव्यवहारः तात्पर्यबुद्धिस्तु सत्ता
द्रव्यत्वाद्यपेक्षयाधिकरेश्वरित्वरित्वात् तस्याः प्रत्यक्षा-
लिकाया हेतुत्वं सत्तायां विषयबुद्ध्या तदाच सत्तायां वा-
च्यसिद्धिर्जातिमत्त्वेनास्मद्विश्वरित्वबुद्धेरभावात् विशेषत्वं
किन्तु सामान्यमेव न ॥ ४ ॥

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥५॥

अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥

सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥

ननु के विशेषा इत्याकाङ्क्षायामाह ।

चकारेण दृष्टितीत्वादीनां द्रव्यगतानां रूपत्वादीनां गुणगतानाम् उत्प्रेषणत्वादीनां कर्मगतानाञ्च जातीयसमुच्चयः तथाच द्रव्यत्वादीनां परत्वरूपं सामान्यत्वम् अपरत्वरूपं विशेषत्वञ्चेत्यर्थः ॥५॥

ननु सामान्यस्य विशेषत्वाभ्युपगमे भावानां षट्त्वसंख्याहनेनेति तदस्याशङ्कां निरस्यति ।

अन्तरा नित्यद्रव्यवृत्तयो चे विशेषा अभिहितानां यर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवसाने तिष्ठन्ति यदपेक्षया विशेषो नास्ति एकमात्रवृत्तय इति फलितार्थः, तथाच पूर्वसूत्रे विशेषपदं नैकमात्रवृत्तिविशेषपदार्थपरं किन्तु व्याप्यसामान्यपरमिति न षट्त्वसंख्याव्यादात् इति भावः ॥ ६ ॥

सत्तासामान्ये प्रमाणमाह ।

इतिशब्देन प्रत्ययव्यवहारयोः संग्रहः । यतो यस्याः सत्ताया हेतोर्द्रव्यगुणकर्मसु अयं सन्नित्याकारकः प्रत्ययः व्यवहारश्च भवति सा सत्ता इत्यर्थः । तथाच सत्तायामनुगतः प्रत्ययो व्यवहारश्च मानमिति भावः ॥ ७ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥

तथा गुणेषु भावाद्गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥

कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

द्रव्यादिगतधर्माभावादपि द्रव्यत्वं न द्रव्या
त्याह ।

द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वविवीकृतत्वज्ञानेन स्वा
द्रव्यत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १२ ॥

गुणत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

भावात् समवायेन सत्त्वात् तथाच गुणसमवेतत्वा
त्वं द्रव्यादिभिन्नं तथा सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इतोऽपि गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावाद् गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥

कर्मत्वमप्यतिरिक्तमित्याह ।

कर्मसु भावात्सत्त्वात् कर्मत्वं सत्तावदति
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

द्रव्यादिगतधर्माभावादपि कर्मत्वं न
मित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावात् कर्मत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥

ननु द्रव्यादिषु वर्तमाना सत्ता द्रव्यत्वाद्यवच्छेद
देन भिन्ना कथं न स्यादित्यत आह ।

सदितिलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको
भावः ॥ १७ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शवती षड्विधौ ॥ १ ॥

सदित्याकारकप्रत्ययव्यवहारयोः सत्तालिङ्गयोर्विशेषा-
भावात् भेदकलिङ्गान्तराभावाच्च भावः सत्ता एक एव
नतु नानाभिन्नत्वे तुल्यवृत्तिकत्वात् सत्तया द्रवत्वादेवा-
ऽर्थान्तरत्वं न स्यादिति भावः, स एवार्थं दोष इत्यनुगतयोः
प्रत्ययव्यवहारयोः सत्त्वेऽपि तत्र परिमाणादिभेद एव भेदकः
न चात्र तथा कश्चिदस्तीति भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीजयनारायण पर्वपञ्चानन-प्रणीतायां कणा-
दसूतविट्ठो प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

सनाप्तश्चायं प्रथमाध्यायः ॥ ० ॥

जनयन्तं पालयन्तं नाशयन्तं जगन्मुक्तः ।

अगजाङ्गजमानन्दाद् गजाननमहं भजे ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके द्रव्यलक्षणान्यभिधास्यति,
तत्रादौ षड्विध्यालक्षणमाह ।

नीलादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वकषा-
यादिरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वगन्धस्पर्शपाक-
जस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वादीनि षड्विध्या

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥

तथा गुणेषु भावाद्गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥

कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

द्रव्यादिगतधर्माभावादपि द्रव्यत्वं न द्रव्याद्य-
त्याह ।

द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वविधीत्यनन्तरं तत्तेत्याह ।
द्रव्यत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १२ ॥

गुणत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

भावात् समवायेन सत्त्वात् तथाच गुणसमवेतत्वा-
त्वं द्रव्यादिभिन्नं तथा सत्तावदेवं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इतोऽपि गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावाद् गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥
कर्मत्वमप्यतिरिक्तमित्याह ।

कर्मसु भावात्सत्त्वात् कर्मत्वं न द्रव्याद्यात्मक-
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

द्रव्यादिगतधर्माभावादपि कर्मत्वं न द्रव्या-
मित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावात् कर्मत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥

ननु द्रव्यादिषु वर्तमाना सत्ता द्रव्यत्वा-
देन भिन्ना कथं न स्यादित्यत आह ।

सदितिलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको
भावः ॥ १७ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥

सदित्याकारकप्रत्ययव्यवहारयोः सत्तालिङ्गयोर्विशेषा-
भावात् भेदकलिङ्गान्तराभावाच्च भावः सत्ता एक एव
नतु नानाभिन्नत्वे तुल्यवृत्तिकत्वात् सत्तया द्रवत्वादेवी-
श्वान्तरत्वं न स्यादिति भावः, स एनायं दोष इत्यनुगतयोः
प्रत्ययव्यवहारयोः सत्त्वोऽपि तत्र परिमाणादिभेद एव भेदकः
न चात्र तथा कश्चिदस्तीति भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीजयनारायण-पंचपञ्चानन-प्रणीतायां कणा-
दसूतविहृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

सनातनस्य प्रथमाध्यायः ॥ ० ॥

जनयन्तं पालयन्तं नाशयन्तं जगन्मुञ्चः ।

अगजाङ्गमानन्दाद् गजाननमहं भजे ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके द्रव्यलक्षणान्यभिधास्यति,
तत्रादौ पृथिव्यालक्षणाह ।

नीलादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वकषा-
यादिरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वगन्धस्पर्शपाक-
वर्णरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वादीनि पृथिव्या

रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः ॥ २ ॥

लक्षणान्युक्तानि । अतः शङ्करमित्राणां गन्धवत्त्वं परित्यज्य
तत्समानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वपर्यन्तानुधावनस्य प्र-
योजनं त एव जानन्ति ॥ १ ॥

क्रमानुरोधात् षड्विध्यनन्तरं जललक्षणमाह ॥

जले रूपं शुक्लं रसो मधुरः स्पर्शः शीतः द्रवत्वं सां-
सिद्धिकं । तथाच जलरूढे पद्मानां गुणानामुपादानात्
यच्चैव जललक्षणानि मुनेरभिप्रेतानि । तथाच नीलास-
मानाधिकरणभास्वरशुक्लासमानाधिकारणरूपवृत्तिद्रव्यत्व-
साक्षाद्द्रव्याप्यजातिमत्त्वं तित्तावृत्तिमधुरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षा-
द्द्रव्याप्यजातिमत्त्वं शीतस्पर्शवत्त्वं सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वं स्नेहवत्त्व-
मित्येतानि लक्षणानि जलस्येति भावः । हिमकरकादौ
यदि न सांसिद्धिकद्रवत्वं तदा सांसिद्धिकद्रवत्ववृत्तिद्रव्यत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षणीयम् । लवणोदकालिन्दीजलादौ
या नीलोपलब्धिः सा आश्रयौपाधिको भ्रान्तिरेव विद्यति
विक्षेपे तस्यैव धवललोपलब्धेः यद्यपि जले कोऽपि रसो
नानुभूयते तथापि हरीतक्यादिकपायद्रव्यभक्षणान्तरं
जलमाधुर्यमनुभूयत एव तस्य तद्वत्पञ्चकन्यात्, न च जल-
संयोगात् हरीतक्यादाद्यैव माधुर्योत्पत्तिरिति दाप्यं पाय-
स्यहरीतक्यादावपि जलसंयोगेन मधुरिमोत्पत्त्यापत्तेः
कपादन शरमान्तरोत्पादतत्प्रागभावादिकल्पनायां गौर-
वाच्च कर्कटोभक्षणानन्तरं जलस्य या तित्कतोपलब्धिः सा

तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥

कर्कट्या एव जलमन्तरेणापि तद्ग्रहात् जम्बीररसादाव-
 तोपलब्धिवः कारवेल्लरसादौ तिक्तत्वोपलब्धिव एतेन
 याख्याता । सूरकरादिसंयोगाज्जले यडणस्पर्शः प्रतीयते
 चोऽपि सूरकरादेरेव, यद्यपि हिमकरकादौ द्रव्यत्वं नानु-
 भूयते इति कथं तस्य जलेऽन्तर्भावः सम्भवति तदापि उष्ण-
 णा विलीने तत्र जलत्वं प्रज्ज्वलसिद्धमेव दिव्यतेजःसंयोगात्तु
 तत्र द्रवत्वप्रतिरोधः काठिन्यप्रतीतिस्तु तत्र भ्रान्तिरेवेति
 मुक्तावलोकनः । केचित्तु दिव्यतेजःसंयोगात् जलपरमा-
 नुभ्यां द्वययुक्तं तैश्च तत्सदेखादिकं क्रमेण हिमादौ जायते
 तादृशद्वययुक्तादिकञ्च द्रवत्वरहितं कठिनमेवेति हिमादौ
 काठिन्यप्रतीतिर्न भ्रान्तिरित्याहुः । खेहस्तु जल एव घृतादा-
 वपि तदुत्पट्यकजलस्यैव खेहः तत्प्रकर्षाच्च घृतादेर्दहना-
 नुकूलत्वं सक्तुसिकतादौ पिण्डोभावरूपः संग्रहनात्मकः
 संयोगविशेषो द्रवत्वसहितखेहकर्तरत एव द्रवत्वमात्रकारि-
 तत्वे काचकाञ्चनद्रवत्वादितोऽपि तदुत्पत्त्यापत्तेः नापि खेह-
 मात्रकारितः घनीभूतैर्घृतादिभिरपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गा-
 दित्यलमधिकेन । २ ।

कृतमार्गं तेजोलक्षणमाह ॥

भास्वरशुक्लरूपवत्त्वं उष्णस्पर्शवत्त्वं तेजोतत्त्वनि-
 त्यम् । नच सूर्योष्णमर्जनकपालादिस्त्यतेजःप्रयत्निषु पर-
 प्रकाशकत्वरूपभास्वरत्वविशिष्टशुक्लरूपमात्रादव्यतिरिचि
 वाचं तेऽपि तेजस्येव तदनुमादात् सुन्दरं तेजस्यैव

स्वाभावान् वायुः ॥ ४ ॥

त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥

भूतानां तेजसम् अन्तर्भावमन्तर्गते पदार्थेषु मानवत्
द्रवत्वात् यथार्थं तथैव यथा दृष्टिर्गति व्यतिरेकानुमानात्
मिह न, उक्तं दोषो न उक्तस्य मन्तर्गतं न उक्तस्य मन्तर्गते पदार्थे
रसानोक्तं दोषो न नोक्तस्य मन्तर्गते पदार्थे मन्तर्गते पदार्थे
न तत्र द्वितीयमन्तर्गताव्यतिः तेजस्य न तत्र तदनुमानात्
चतुर्थिधं (४) तेजः किञ्चिदुद्भूतं रूपस्य यथा सौरादि
किञ्चिदुद्भूतं रूपस्य यथा शङ्खरादि, किञ्चिदुद्भूतं रूपस्य
मनुद्भूतस्य यथा चान्द्रमभादि, किञ्चिदुद्भूतं रूपस्य
तस्य यथा भर्जनकपालादिस्थवत्त्वादि । तेजस्तत्त्व
न्योऽप्यस्यार्थसमवायकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिरिति
शेषः नित्यस्य स्वरूपयोस्य स्थित्यादिनियमाभ्युपगमे तु अन्य
प्यस्यार्थसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धं अन्यतज्जाति
तदप्यच्छिन्नसमवायकारणतावच्छेदकतया तेजस्तत्त्वजाति
सिद्धिरिति सुक्तावलोकारः ॥ ३ ॥

वायुं लक्षयति ।

अत्र स्पर्शाऽपाकजोऽनुष्णाशीतो ग्राह्यः तेन वायवी
विजातीयस्पर्शा लभ्यते तथाच तादृशविजातीयस्पर्शवत्त्वे
वायुलक्षणा विजात्यन्तु वायुस्पर्शं प्रत्यक्सिद्धमिति ॥ ४ ॥

नन्वाकाशादावपि नीलादिरूपोपलब्धस्य कथम
न्द्रियत्वमत आह । यद्वा रूपदिचतुष्कानिःस्पर्शद्रव्ये नास्ती
वस्तुगतिननुसंधाह ।

विषाणी ककुदान् प्रान्तेवालधिः साक्षात्
इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥

सुवर्णानामिति ब्रह्मवचनेन कांश्च तात्त्र-पित्तल-पार-
दादीनामप्युपग्रहः । व्याख्यानञ्चास्य सूत्रस्य पूर्ववदेव बो-
ध्यम् ॥ ७ ॥

ननु स्पर्शवान् वायुरित्यनेन वायोर्लक्षणमुक्तं तत्र
लक्ष्या सिद्ध्याऽसिद्धं नहि वायौ प्रत्यक्षं प्रमाणं सम्भवति
तस्योद्भूतरूपाभावादित्यतस्तत्त्वानुमानं प्रदर्शयितुमादावु-
मानप्रामाण्यं दूह्यति ।

यथा गोत्वे विषाणित्वादीनि लिङ्गानि सामान्यतो
दृष्टानि लोकसिद्धानि प्रमाणानि तथा अतीन्द्रिये वायौ
स्पर्शादीनि लिङ्गान्यपि प्रमाणानीति सूत्रद्वयनिगूढार्थः ।
तत्र प्रथमसूत्रे विषाणीति प्रशंसायामस्तत्रैवप्रत्ययः तेन
महिषादिव्यावृत्तो विषाणविशेषो लभ्यते स च गोत्वे लिङ्ग-
एवं ककुदत्तापि । प्रान्तेवालधिरिति अन्ते वाला आधीय-
न्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या पुच्छरूपाङ्गविशेष उच्यते प्रकृतो-
ऽन्तेवालधिर्यस्य स प्रान्तेवालधिर्गोपिण्डः, मेपादिपुच्छं
तु सामग्रीं प्रन वालमयत्वान्प्रान्तेवालधित्वं महिषादिपुच्छं
प्रजम्बत्वादिरूपप्रकर्षाभावात् पुच्छविशेषो गोत्वे लिङ्गम्,
मास्त्रा गल्लकञ्जं तद्वत्ता गोत्वे लिङ्गम्, विषाणीत्यादिव्यव-
हारविषयतावच्छेदकम् इति शब्देन परामर्शयते तत्तार्थं
प्रयोगः अर्थं गोविषाणविशेषत्वात् ककुदत्तात् पुच्छविशेषत-
त्वात् मास्त्रागल्लादा पूर्वानुभूतगोपिण्डवदिति ॥ ८ ॥

स्पर्शश्च वायोः ॥ ९ ॥

नच दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गोवायुः ॥ १० ॥

अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥

एवं लोकावातानिर्वाहकस्यानुमानस्य प्रामाण्यमुत्त-
नुमानेन वायुं साधयति ।

लिङ्गमित्यनुषज्यते चकारः शब्दवृत्तिकम्पान् ससुचि-
तेति तदाच विजातीयस्पर्शेन पर्णादिशब्देन नभसि दृष्ट-
ादीनां दृष्ट्या शाखादीनां कम्पेन च वायुरनुमीयते
इतिभावः, अनुमानमकारस्त्वन्वतानुसन्वेयः विस्तरभयात्
परित्यक्तोऽस्माभिः ॥ ९ ॥

। ननुविजातीयस्पर्शेन तदधिकरणं वायुर्न सिध्यति
इदिव्याद्यन्वत्त्वेन सिद्धसाधनादित्यत आह ।

येन स्पर्शेन वायुरधिकरणतयाऽनुमीयते स स्पर्शो न
दृष्टानां इदिव्यप्तेजसान्, इतिहेतोः वायुरदृष्टलिङ्गः नास्ति
दृष्टमधिकरणतया यस्य तादृशं लिङ्गं यस्य सः दृष्टावृत्ति-
स्पर्शलिङ्गोवायुरिति फलितार्थः, तदाच इदिव्यादिना न
सिद्धसाधनं नवाधीन्तरं इदिव्यादिस्पर्शस्य रूपसहचरित-
त्वनियमादितिभावः । अथवा यतो वायुरदृष्टलिङ्गः अदृष्टं
रूपसहचरितत्वेनानुपलभ्यमानं लिङ्गं यस्य सः इतिहेतो-
र्वागनुमापकविजातीयस्पर्शो न दृष्टानां इदिव्यादीनानिति
समुद्दिष्टतार्थः ॥ १० ॥

एवमवदन्निवा वायौ सिद्धे तन्निर्वाहकतया तत्परमा-
तुरपञ्चं लोकार्थसत्तद्रव्यत्वनपावञ्चकमित्याह ।

द्रव्यम् अधिकरणतया सिध्यते यस्य तद्व्यवृत्तं द्रव्यम्

क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥

अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

तीत्यर्थः न द्रव्यवदद्रव्यवत् तस्य भावोऽद्रव्यवत्त्वं वि-
हतीया तथाच द्रव्यवृत्तिभिन्नत्वेन विशेषितं वायुरूपं
स्थूलवायुनिर्व्याहकतयाऽवश्यं स्वीकार्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

वायुपरमाणोर्द्रव्यत्वसाधकं हेतुद्वयमाह ।

वायवीयपरमाणुं द्रव्यमिति शेषः । द्रव्यं ॥ १२ ॥
संयोगादिरूपगुणवत्त्वं तदनुकूलक्रियावत्त्वञ्च परमाणु-
ववस्थमङ्गीकार्यमिति न सन्दिग्धासिद्धौ हेतुः, परमाणु-
द्विप्रकारस्तु तसरेणुः सावयवश्चाणुप्रद्रव्यत्वाद् ॥ १३ ॥
तसरेणोरवयवाः सावयवा महदवयवत्वात् कपालवा-
दिः, एवञ्च श्विव्यादौ यथा परमाणुस्तथा वायुस्थले-
निराबाध एव अवयवावयविपरम्परायास्तुल्यत्वादिति ॥ १४ ॥

ननु परमाणुरनित्यः क्रियावत्त्वात् गुणवत्त्वाद्वा ॥ १५ ॥
इत्यनुमानेन परमाणावनित्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह ।

वायुपरमाणोरिति शेषः, नास्ति द्रव्यं समवायिकार-
णरतया यस्य तद्द्रव्यं द्रव्यसमवायिकारणकभिन्नं तत्त्वे-
त्यर्थः समवायिकारणजन्यत्वस्य द्रव्यसमवायिकारणकत-
व्याप्यतया परमाणोर्व्यापकाभाववत्त्वेन व्याप्याभाववत्त्वान्ना-
नित्यत्वं तथाहि समवायिकारणाभावे समवायिकारणस्या-
भावात् परमाणोर्न विशाशसम्भवः द्रव्यनाशं प्रति तदन्य-
रनाशस्य हेतुत्वात् परमाणोर्द्रव्यत्वन्तु पूर्वमेव साधितम्
केचित्तु अद्रव्यद्रव्यत्वेनेति सूत्रस्य पाठइत्याहुः ॥ १३ ॥

वायोर्वायुसंसूर्जनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥
वायुसन्तिकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न वि-
द्यते ॥ १५ ॥

नन्वाकाशादिवत् वायोरपि न नानात्वं किन्त्वेकत्वं
मेव, दक्षिणवातोत्तरवातादिव्यवहारसु उपाधिभेदादेवोप-
पादनीय इति तटस्थाशङ्कां निरस्यति ।

विरुद्धदिग्गामिनोर्वैगवतोर्वायोः परस्परप्रतीधात-
रूपं यत् संसूर्जनं त्वणतूलादीनामूर्ध्वगमनानुकूलं
तत्सम्पादकतयाऽनुमीयमानं तदेव वायुनानात्वं लिङ्गम्,
अन्यदा वायोरेकत्वं संसूर्जनानुपपत्त्या त्वणादेरूर्ध्वगमना-
नुपपत्तेः तदाच वायोः संसूर्जनेन तयोरूर्ध्वगमनं भवति
तेन च त्वणादीनामूर्ध्वगमनम्, संसूर्जनेनोर्ध्वगमनम्
विरुद्धदिग्गामिनोर्वैगवतोर्नद्यादिप्रवाहस्थितजलयोर्दृष्टमिति
॥ १४ ॥

नन्वदृष्टलिङ्गोवायुरिति यत् पूर्वोक्तं तत् कथं सङ्गच्छते
दृष्टस्य स्पष्टादेरेव वायुलिङ्गत्वादतद्वाह ।

दृष्टं लिङ्गं हि यत् व्याप्तेः प्रत्यक्षं भवति यदा बह्वैर्धू-
नाः प्रकृते तु वायुसन्निकर्षेऽपि वायुव्याप्तिप्रत्यक्षं न सम्भ-
वति वायोरतीन्द्रियत्वात् तदाच प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं
वायो नासीत्यदृष्टलिङ्गो वायुरिति सुदूक्तमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु वायुव्याप्तेरप्रत्यक्षत्वे तदनुमानं कथं सम्भवतीत्यतः
पूर्वोक्तमेव सारयति ।

परत समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न
मनोगुणः ॥ २६ ॥

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥ २७ ॥

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥

इदानीं शब्दस्यात्मगुणत्वं मनोगुणत्वञ्च निराकरोति ।
परत आत्मभिन्ने समवायात् शब्दो नात्मगुणः शब्दो
यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखीत्यादिवदहं शब्दवार्निर्ति
लौकिकमानसप्रत्यक्षं स्यात्, नतु शब्दस्य आवरणप्रत्यक्षम्,
असि ह्यनुभवः सर्वेषां, शब्दं ज्ञणोमीति, मनःपदं दिक्-
कालयोरप्युपलक्षकं तथाच शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः
प्रत्यक्षत्वात् रूपादिवदिति व्यतिरेके कालपरिमाणादिवदि-
त्यनुमानप्रकारः ॥ २६ ॥

इदानीमुपसंहरति ।

शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामा-
न्यानुमानेन विशेषवाधसहकृतेनाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं
शब्दस्य सिध्यतीति भावः, गुणत्वञ्च तस्य प्रत्यक्षसिद्धम् नच
दायकपक्षवेपु रूक्षमशब्दक्रमेण कारणगुणपूर्वक एव दायो
शब्दः लोकार्थ इति दाध्यं शब्दो न दायुविशेषगुणः अथाद-
ृष्टत्वभाषित्यात् सुखादिवत् व्यतिरेके दायवीयत्वशीर्वादिव-
नुमानेन दायुविशेषगुणसिद्धत्वसिद्धेः अथादृष्टत्वभाषित्वञ्च
न्यायप्रमाणलब्धनाशप्रतियोगि यस्तत् तदन्वयत्वमिति संक्षेपः
॥ २७ ॥

अथाश्रयस्य नित्यत्वं प्रत्याक्षरान्तिरेकेण साधयति ।

कार्यान्तराप्तादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः

॥ २५ ॥

यथा घटरूपादिः कपालरूपादिपूर्वकः, तथाच शब्दरूपो
यो विशेषगुणः ओत्वेन्द्रियेणोपलभ्यते तस्य कारणगुणपूर्व-
कत्वाभावात् न कार्यगुणत्वं किन्तु नित्यद्रव्यस्यैव गुणः शब्द-
इतिशब्दाधारतया नित्यद्रव्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु भेरीमृदङ्गादावेव कार्ये शब्द उपलभ्यते तथा
तस्य कारणगुणपूर्वकत्वमप्यनायन्तप्राप्तीकार्यमिति सर्वत्र
तदाकुलमित्यत आह ।

शब्दो न भेर्यादीनां कार्याणां स्पर्शवतां गुणः कुतः का-
र्यान्तरस्य स्वावयवकार्यसजातीयस्य शब्दरूपकार्यान्तरस्य
अप्रादुर्भावात् अननुभवात् अर्थात् भेर्यादी, अयं भावः यथा
भेर्यादी रूपादयो विशेषगुणाः स्वावयवरूपादिसजातीया
अनुभूयन्ते तथा स्वावयवशब्दसजातीयः शब्दो भेर्यादी
नोपलभ्यते निःशब्दैरपि भेर्याद्यवयवैर्भेर्याद्वारम्भात् तथाच
शब्दस्याकारणगुणपूर्वकत्वमप्यननुभवीकार्यम् एवञ्च शब्दो
न स्पर्शवद्विशेषगुणः अपाकजले सति अकारणगुणपूर्व-
कत्वप्रत्यक्षत्वादित्यनुमानेन शब्दस्य स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावा-
दिति पाकजलरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यस्य अपा-
कजलरूपादिकजले घटादिरूपादौ व्यभिचारवारणायः
यस्यैव पूर्वोक्तं जलादिपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवार-
णायः तदापि शब्दस्याकारणीकानि तु सत्यस्य न दृश्य-

एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥

तेजस उष्णता ॥ ४ ॥

अप्सु शीततां ॥ ५ ॥

अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काल-
लिङ्गानि ॥ ६ ॥

जलादवतिव्याप्तिरित्याह ।

एतेन गन्धस्थलीयप्रकारेण उष्णतेति शैत्यादेरप्युपलब्ध-
कम् ॥ ३ ॥

संक्षेपतस्तोजोलक्षणं जललक्षणञ्च सूत्रद्वयेन परीक्षते ।
तेजस एव उष्णता नान्येषामिति तेजोलक्षणस्य नातिव्याप्ति-
रितिभावः ॥ ४ ॥

अप्सु शीतता नान्यतेति न जललक्षणस्य शिलातलादा-
वतिव्याप्तिस्तत्र शैत्यप्रतीतेरौपाधिकत्वादिति भावः । वायु-
लक्षणं विजातीयस्पर्शवत्त्वमप्युक्तदिशैव परीक्षणीयमिति क-
चयितुमुद्देशक्रमः परित्यक्तः । यत्तूपस्कारकारैस्तैजःस्पर्श-
ययिवीजलस्पर्शाभिभावकत्वसूचनाय क्रमलङ्घनमित्युक्तं तत्र
मनोरमं सुवर्णं चन्द्रकिरणादौ च ययिवीजलस्पर्शयोक्त-
तैजःस्पर्शाभिभावकत्वस्य सर्वसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

कालजलक्षणमभिधातुमाह ।

इतीत्यनन्तरं ज्ञानानीति पूरणीयं तथाच स्यविरम-
येत्य युवापरः युगपदुत्पद्यन्ते, चिरं जीवति व्यासः, क्षिप्रं
मच्छति वादिरिति ज्ञानानि कालसाधकानि स्यविरोत्पत्तौ
विच्छेदगच्छपरिच्छेदानन्तरजातत्वात् ज्ञानात् यानि अपरत्वं

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥

तत्त्वभावेन ॥ ८ ॥

जायते तत्संज्ञानं जायते तत्तापरत्वकार्ये किमसंनवा-
धिकारणं न तावद्रूपरसगन्धानामन्यतमं तद्विवृतमर्हति
वायौ तदनुत्पत्तिमसंज्ञात् नापि स्पृशः पाकजस्पृशोत्पत्ति-
दशायातपरत्वावुत्पत्तिमसंज्ञात् स्पृशवैजात्येनापरत्वादिवै-
जात्यमसंज्ञाच्च । नाप्यपक्षपरिमाणं परिमाणस्य विजाती-
यगुणानारम्भकत्वात् नापि तपनपरिस्पन्दो व्यधिकरणत्वात्
किन्तु पिण्डनार्त्तण्डोभयसंयुक्तकिञ्चिद्विभुद्रव्यसंयोग एवा-
परत्वादिकार्ये ऽसंनवाधिकारणम्, तादृशस्वभावत्वं न
गगनादेः, कस्मिंश्चिन्मृदङ्गादावाभिधातात् यावन्मृदङ्गेषु श-
ब्दोत्पत्तिमसंज्ञः किन्तु तादृशस्वभावतया सिद्धं कालनामकं
द्रव्यमेवेतपरत्वबुद्धिः कालसाधिका । इदमुपलक्षणं पर-
मिति बुद्धिरपि तदेति नन्वयं दुर्गममिति एकस्यां सूरक्रि-
यायां घटादावेकैकैकघटत्वादय उत्पद्यन्ते इत्यत सूरक्रि-
यायां घटकत्वाद्याधारत्वं प्रतीयते तच्च न साक्षात्-सम्बन्धेन
बाधितत्वात् किन्तु साधयसंयुक्तकालसंदोगितपनाश्रितत्व-
सम्बन्धेनेति तत्सम्बन्धघटकतया कालसिद्धिः उत्पत्तिरूप-
धात्वर्थाधारत्वानेऽपि साधयस्त्वाने साधयान्नयेति कल-
त्वं एवं चिरं क्षिप्रमित्यादानुमेयम् । ६ ॥

कालस्य नित्यत्वं द्रव्यत्वस्य साधयितुमाह ।

वायुपरमाणोरिति कालस्यापि सत्तावदत्ताद्द्रव्यत्व-
निरपेक्षत्वात् नित्यत्वनित्यदीः । ७ ॥

एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥

तेजस उष्णता ॥ ४ ॥

अप्सु शीतता ॥ ५ ॥

अपरस्निग्धपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काल
लिङ्गानि ॥ ६ ॥

जलादवतिव्याप्तिरित्याह ।

एतेन गन्धस्य लोच्यप्रकारेण उष्णतेति शैत्यादेरप्युप-
कम् ॥ ३ ॥

संक्षेपतस्ते जललक्षणं जललक्षणञ्च सूत्रद्वयेन परीक्षते ।
तेजस एव उष्णता नान्येषामिति तेजलक्षणस्य नातिव्याप्ति-
रितिभावः ॥ ४ ॥

अप्सु शीतता नान्यतेति न जललक्षणस्य शिलातलादा-
वतिव्याप्तिस्तत्र शैत्यप्रतीतेरौपाधिकत्वादिति भावः । वायु-
लक्षणं विजातीयस्पर्शवत्त्वमप्युक्तदिशैव परीक्षणीयमिति च
अयितुमुद्देशक्रमः परित्यक्तः । यत्तूपस्कारकारैस्तैजःस्पर्श-
ययिवीजलस्पर्शाभिभावकत्वसूचनाय क्रमलङ्घनमित्युक्तं तत्र
मनोरमं सुवर्णं चन्द्रकिरणादौ च ययिवीजलस्पर्शयोगै-
स्तैजःस्पर्शाभिभावकत्वस्य सर्व्वसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

कालजलक्षणमभिधातुमाह ।

इतीत्यनन्तरं ज्ञानानीति पूरणीयं तथाच स्यविर-
पेक्ष्य युगाः परः युगपदुत्पद्यन्ते, चिरं जीवति व्यासः, क्षिप्रं
मच्छति वायुरिति ज्ञानानि कालमाधकानि स्यविरोत्पन्न-
विच्छरणस्य परिरिक्तानन्तरजातत्वज्ञानात् यून्य अपरत्वं

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे वा
स्येति ॥ ६ ॥

कालस्य नानात्वं निराकरोति ।

भावेन सत्तया तत्त्वं तद्वक्तित्वम् एकत्वमितियावत्
प्रातिमिति वचनं विपरिणामादन्वयः कालस्येति
नद्याच अनुगतबुद्ध्यादितो लाववाच्च यथा सत्तया
तथा कालस्यापीति समुद्दितार्थः । यथा वसु तयामा
वहारस्य तत्तदुपाधिभेदेनैकेन कालेनैव सम्भवात्
नानात्वमिति भावः ॥ ८ ॥

इदानीं कालस्य जन्यमात्रजनकत्वमाह ।

नित्येषु परमाख्यादिषु अभावात् तदानीं जात इद
नीं जात इत्यादि प्रत्ययानामभावात् अनित्येषु वा
सादृशप्रत्ययानां सत्त्वात् कारणे अर्थादनित्यमात्रस्य
कालाख्या कालसंज्ञा, तथा च कार्यमात्रं प्रति कालः
णम् इदानीं घटो जात इत्यादि प्रत्ययानाम् एतत्
प्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वस्य घटादाववगाहनात् नहि कारण
विना कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वं सम्भवतीति भावः इदानीं
ततः इदानीं घटो जात इत्यादि प्रत्ययेषु एतत् कालप्रयोज्य
त्तिमत्त्वमेव घटादौ भासते नतु एतत् कालप्रयोज्योत्पत्ति
मत्त्वं येन घटादुत्पत्तिप्रयोजकतया कालस्य घटादि
णत्वं स्यात् न च कालिकसम्बन्धेन कार्यत्वादच्छिन्नं
तादात्म्यसम्बन्धेन कालस्य हेतुत्वानङ्गीकारे कार्याणां
त्तिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वं न सम्भवति, अस्मत्ते तु का

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥

तत्त्वभावेन ॥ १२ ॥

कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥

आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च
ची ॥ १४ ॥

रिव्यवहिता तु तदीयप्रतीची, तदीयसुमेरुसन्निहिता
दिक् सा तदीयोदीची, एवं सुमेरुव्यवहिता अवाची,
यगिरिसन्निहिता सुमेरुव्यवहिता आग्नेयी सुमेरुव्यवहि
दयगिरिव्यवहिता च नैर्ऋती, सुमेरुसन्निहिता उदयगि
रिव्यवहिता च वायवी, सुमेरुसन्निहिता अर्यगि वि
च ऐशानो, अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयो
गव्यः ऊर्ध्वम्, पतनजन्यसंयोगान्नयः अधः ।
वर्षाणां मेरुमुत्तरतः स्थित" इत्यादिवचनात्, एवमेव
वलीकारः ॥ १० ॥

दिशि द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कथयति ।

एतत्सुतं पूर्ववद्भाष्येयम् ॥ ११ ॥

पूर्ववन्नानात्वं निराकरोति ।

एतस्यापि पूर्ववदेव व्याख्यानम् ॥ १२ ॥

दिशि एकत्वेऽपि प्राच्यादिव्यवहारमुपपादयति ।

कार्यविशेषेण जन्यमूर्त्तरूपोपाधिना नानात्वं प्रा
दिनानाव्यवहारः, वस्तुत एकैव दिगित्यर्थः ॥ १३ ॥

कार्यविशेषं दर्शयति ।

आदित्यसंयोगादिति प्राथमिकादित्यादि, भूतपूर्वाच्च ॥

सामान्यप्रत्यक्षादिशेषाप्रत्यक्षादिशेषस्तुते

शयः ॥ १७ ॥

दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥

सामान्यस्य साधारणधर्मस्य प्रत्यक्षात् ज्ञानात्
एककोटिव्याप्तस्य अप्रत्यक्षात् अज्ञानात् विशेषस्य
यस्य स्मृतेर्ज्ञानात् संशयो भवतीति शेषः । तथाच संशयः
साधारणधर्मज्ञानम् एककोटिव्याप्तनिश्चयाभावः
यज्ञानञ्च हेतुरित्यर्थः, चकारात् न्यायसूत्रोक्तयोः
रणधर्मज्ञानविप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानयोः संग्रहः,
णादिधर्मज्ञानानां कार्यतावच्छेदककोटौ कारण
तोत्तरत्वस्य निवेशान्न व्यभिचारः, कारणस्य तैविध्य
शयस्त्विविध इति भावः ॥ १७ ॥

कोटिद्वयसहचरितो धर्मः साधारणधर्मः संशय
धर्मिद्वये गृह्यमाणः संशयकः क्वचिच्चैकतैव धर्मि
तत्त्वमाह ।

यत्र पुरोवर्तिनि वस्तुनि दृष्टे अयं स्थाणुः पुरुष
संशयस्तद्दृष्टं वस्तु, तच्च पूर्वं स्थाणुपुरुषयोर्दृष्टं
त्वादिकं तद्वत् तदाशयः तथाच धर्मिद्वये कोटिद्वय
तत्वेन गृह्यमाणं यद्वद्वादिक् तज्ज्ञानादेव
संशय इति भावः ॥ १८ ॥

एकत्र कोटिद्वयसहचरितं धर्ममाह ।

भवति हि प्रादुर्भागरमि चंते अयं केगवान्
केगटिसंग्रहः तत्कारणस्य केगवदभावसहचरि
तत्त्वमाह ।

सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषसंशयः ।

शयः ॥ १७ ॥

दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥

सामान्यस्य साधारणधर्मस्य प्रत्यक्षात् ज्ञानात् विशेषस्य
एककोटिव्याप्तस्य अप्रत्यक्षात् अज्ञानात् विशेषस्य संशयस्य
यस्य स्मृतेर्ज्ञानात् संशयो भवतीति शेषः । तथाच संशयः
साधारणधर्मज्ञानम् एककोटिव्याप्तान्वयाभावः शीघ्र-
यज्ञानञ्च हेतुरित्यर्थः, चकारात् न्यायसूत्रोक्तयोः सा-
धारणधर्मज्ञानविप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानयोः संग्रहः, साधार-
णादिधर्मज्ञानानां कार्यतावच्छेदककोटौ कारणावयव-
तोत्तरत्वस्य निवेशान्न व्यभिचारः, कारणस्य तैविध्यात् सं-
शयस्त्रिविध इति भावः ॥ १७ ॥

कोटिद्वयसहचरितो धर्मः साधारणधर्मः स च
धर्मिद्वये गृह्यमाणः संशयकः कश्चिच्चैकतैव धर्मिद्वये
तत्तद्व्यमाह ।

यत्र पुरोवर्तिनि वस्तुनि दृष्टे अयं स्यात्तुः पुरुषो जी-
संशयस्तदुद्दिष्टं वस्तु, तच्च पूर्वं स्यात्तुः पुरुषयोद्दिष्टं यद्वा-
त्वादिकं तद्वत् तदात्रयः तथाच धर्मिद्वये कोटिद्वयसहचरि-
तत्वेन गृह्यमाणं यद्द्वैत्वादिकं तज्ज्ञानादेव पूर्वोक्त-
संशय इति भावः ॥ १८ ॥

एकत्र कोटिद्वयसहचरितं धर्ममाह ।

भवति हि प्रादुर्भासिरसि चैते अयं केशवान् निष्कं-
वेत्यादिसंशयः तत्कारणञ्च केशतदभावसहचरितवेत्त-
ज्ञानं तदुक्त्यादिकं ज्ञानञ्च चैतरूपैकधर्म्यन्तर्भाव-
विशेषः ।

श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य

दृष्टत्वात् ॥ २२ ॥

एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥

तदर्थस्तथाच अत्रोन्द्रियजन्यलौकिक इत्यादिप्रत्यक्ष-
त्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव शब्दलक्षणं पर्यवसितम्, तेनात्र
शब्दे नाव्याप्तिर्नवा सत्त्वगुणत्वादिकमादाय । अतः
व्याप्तिरित्यत्र प्रत्यक्षसिद्धः शब्दो धर्मी न शक्योऽपि
मितिभावः ॥ २१ ॥

केचित्तु सूक्ष्मः शब्दः, महाऽशब्द इत्यादिव्यव-
यमेव शब्द इत्याज्जस्तन्मतं निराकर्तुमारभते ।

शब्दे गृह्यमाणस्य शब्दत्वादेर्विशेषस्य तु ॥ २१ ॥
रूपादिषु तयोर्विंशतौ गुणेषु, अर्थान्तरेषु द्रव्येषु कर्मा-
च उभयथा उभयत्र द्रव्यत्वादिमत्तया निश्चितेषु तदभा-
वतया निश्चितेषु च अदृष्टत्वात् अदर्शनात् शब्दो द्रव्यं न
संशय इति पूरणीयं तथाच निश्चितोऽयकोटिमवना-
रूपासाधारणस्य शब्दत्वादौ सत्त्वात् तज्ज्ञानं तादृश-
शयं जनयतीति भावः ॥ २२ ॥

इदानीं शब्दस्य द्रव्यत्वं निरस्यति ।

शब्दो न द्रव्यम् एकद्रव्यत्वात् एकमात्राश्रितत्वात्
ह्येकमात्राश्रितं किमपि द्रव्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

शब्दत्वरूपासाधारणधर्माज्ञानात् शब्दे सन्दिग्धं
किमपि निराकरोति ।

नापिकर्माऽचाक्षुषत्वात् ॥ २४ ॥

गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्त्तृभिः साधर्म्यम् ॥ २५ ॥

सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥

नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥

अनित्यत्वाय कारणतः ॥ २८ ॥

शब्दो न कर्त्तृ अचाक्षुषत्वात् शब्दप्रत्यक्षवृत्तियोग्य-
वर्तिमत्त्वात् गन्वादिर्वादिति पूरणीयं ननःक्रियागतवैजा-
त्यादिवारणाय योग्येति अपिना सत्त्वादिसत्त्वान्न सामान्या-
दिर्जनिति सूचितम् ॥ २४ ॥

ननु शब्दस्याशुविनाशित्वेन कर्म्मत्वं साधनीयमत आह ।
सत उभयवाद्यङ्गीकृतस्य गुणस्य अपीतिशेषः अपवर्गः
आशुविनाशः कर्त्तृभिः साधर्म्यं ननु स कर्म्मत्वस्याप्यः
द्वित्वादावुभयवादिष्वङ्गुणे व्यभिचारादित्यर्थः ॥ २५ ॥

शब्दो न जल्पते किन्तु नित्य एव सः, कदापिदमत्यदन्तु
तस्य व्यञ्जकवैधुर्ग्यादिति मोक्षावकतं निरस्यति ।

सतो नित्यस्य शब्दस्य लिङ्गाभावात् शब्दनिष्ठासाधव-
प्रमाणाभावादिति कलितार्थः ॥ २६ ॥

साधकाभावात्साध्या वाधकतयाह ।

नित्यवैधर्म्यात् विनाशित्वात् शब्दो न नित्यरुचादस्य
प्रत्यक्षित्वादिति भावः ॥ २७ ॥

शब्दस्यानित्यत्वे हेतुकारणाह ।

शब्दो विविधः कारणतः कारणत्वात् कारणवत्त्वादिति
साधु नित्यविनाशित्वादिभ्यस्ति सूचितम् ॥ २८ ॥

नचासिद्धं विकारात् ॥ २९ ॥

अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥

संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ।

अतः स्वरूपसिद्धं निराकरोति ।

शब्दस्य कारणवत्त्वं नासिद्धं विकारात् तीव्रमन्दादि-
वात् नहि भेरीदण्डाद्यभिवातस्य तीव्रमन्दादित्वाभावे
शब्दस्य तीव्रमन्दादिभावः केनचिदुपलभ्यते ना
तीव्रमन्दादिभावेन शब्दे तीव्रमन्दादिभावो भवितुमर्हति
अतो भेरीदण्डाद्यभिवातादिरूपकारणजन्यत्वं शब्दस्य
मेनापि वाच्यमिति नासिद्धिरिति भावः ॥ २९ ॥

अभिव्यक्तिस्वीकारोऽपि न सम्भवतीत्याह ।

अभिव्यक्तिस्वीकारे दोषात् ककाराभिव्यक्तिदशायां वा-
द्वर्णाभिव्यक्तिरूपदोषप्रसङ्गात् न च वर्णानां नैकं व्यञ्जकं ।
प्रतिवर्णं भिन्नभिन्नमेव स्वीकार्यम्, समानेन्द्रियग्राह्यत्वा-
समनियतानामेकव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वनियमात् अन्यथा प्रालोच्य
योगदशायां घटादिगतसंख्यापरिमाणाद्यभिव्यक्तिर्न सम्भ-
वतीति व्यञ्जकभेदप्रसङ्गात् रूपरसगन्धस्पर्शानां
न्द्रियग्राह्यत्वाभावात् घटीयपटीयरूपादीनां सत्त्वमनु-
ब्राह्मणत्वादीनाञ्च समनैयत्वाभावादेव व्यञ्जकभेदस्य
रादिति संक्षेपः ॥ ३० ॥

अभिवातस्य व्यञ्जकत्वं न सम्भवतीत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डाद्यभिवातात् विभागात् पायमान-
शब्दलक्ष्यविभागात् तदुभयजन्यशब्दसन्तानाच्च शब्दनि-

लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥

द्वयोस्तु प्रवृत्तयोरभावात् ॥ ३३ ॥

प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥

शब्दोत्पत्तिरित्यर्थः अभिधातमात्रस्य व्यञ्जकत्वस्वीकारे वंश-
लद्वयविभागस्थले दूरदेशस्थितभेरीदण्डाद्यभिधातादि-
स्थले च शब्दस्वोपलब्धिर्न स्यात् इति भावः ॥ ३१ ॥

वर्णानित्यतासाधकं हेत्वन्तरमाह ।

शब्द इति वर्णात्मका इत्यादि तदाच वर्णात्मकः शब्दो-
नित्यः सत्त्वे सति अद्वयेन्द्रियप्राप्तत्वात् नदङ्गादिध्वनिव-
दित्यर्थः ॥ ३२ ॥

मीमांसकाः प्रत्यवतिष्ठते ।

द्वयोरुत्सृज्ययोः प्रवृत्तयोः गुरोरध्यापने प्रवृत्तिः
श्रियस्य तु अध्ययने तदोरभावात् अभावप्रसङ्गात् गुरुः शि-
ष्यान् वेदमध्यापयति श्रियेभ्यो वेदं ददाति इत्यादिवाक्याना-
मेकार्थकत्वानुभवेन अध्यापनं तदाच दा मेत शब्दस्याशुविना-
शित्वे तस्य दानप्रतिप्रवृत्तयोरसम्भवात् अध्यापने अध्ययने च
प्रवृत्तिर्न स्यात् अतः शब्दस्याप्यस्यैव स्वीकार्यं नाशका-
गुणलक्षणे तन्नाशे प्रमाणाभावात् "तात् कालं स्मिरश्चैत-
नः पदान्नाशयिष्यति" इतिन्यायेन नित्यत्वं सल्लितेति भावः
॥ ३२ ॥

शब्दवित्यतायां हेत्वन्तरमुच्यते ।

शब्दस्याप्यस्यैव स्वीकार्यं नाशकागुणलक्षणे तन्नाशे प्रमाणाभावात्

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥

न स्यै र्यसाधिकेति । अपिच शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादृषटादि-
वदित्याद्यनुमानतः शब्दस्यानित्यत्वं सिद्धयतीति । तत्र शब्दो-
त्पत्तिर्वीचीतरङ्गन्यायेनेति केचित् तेषां मते भेरीदण्डाद्य-
भिवातात् तद्देशावच्छेदेन आद्यशब्दस्योत्पत्तिः अनन्तरं
तद्वहिर्दशदिगवच्छेदेन प्रथमशब्दात्तद्व्यापको द्वितीयः
शब्दः, ततस्तद्वहिर्दशदिगवच्छिन्नतृतीयः शब्दो द्वितीयश-
ब्दाद्भवतीत्येवं क्रमेण चतुर्यादिशब्दानामप्युत्पत्तिर्वाध्या के-
चित्तु कदम्बगोलकन्यायात् शब्दस्योत्पत्तिरित्याहुः एतन्मते
द्वितीयादिशब्दो नैको नवा दशदिगवच्छिन्नः किन्तु दशसु
दिक्षु द्वितीयाद्याः शब्दा दश उत्पद्यन्ते इति विशेषः ॥३७॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन कृतायां कणादसूत्र-
विहृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्चायं द्वितीयाध्यायः ॥

यदीयकस्यां विना वहति जाड्यजालं जन-
सायान्तरतमोऽर्यं तरति यत् क्षपालेशतः ।
कणादगयनीरधौ सम निमज्जतः साधुना
निहन्तु विमदान्ततिं विबुधवासि पाग्देवता ॥ १ ॥

उद्देशकमभातामात्मपरीक्षानिदानीमारभते ।

इन्द्रियार्थाः रुमरसगन्धस्पर्शशब्दाः प्रसिद्धाः प्रत्यक्षनि-
रूप्यः स्पर्शः स्पर्शः स्पर्शदिविषयकः साक्षात्कारः
विभावः ॥ १ ॥

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यो ऽर्थान्तरस्य
हेतुः ॥ २ ॥

सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥

कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥

एतावतात्मनः किमायातमित्यत आह ।

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिः रूपादिसाक्षात्कारः इन्द्रियार्थेभ्यः
इन्द्रियेभ्यः अर्थेभ्यश्च अर्थान्तरस्य भिन्नस्यात्मनामकद्रव्यस्य
हेतुः साधिकेत्यर्थः तथाच रूपादिसाक्षात्कारो द्रव्याश्रितो
गुणत्वादूपवदित्यनुमानेन इतरबाधसहकृतेन आत्मनः सि-
द्धिरिति भावः । यद्यपि प्रसिद्धः पक्षतया हेतुत्वकथनमसङ्गतं
तथापि हेतुपदमतानुमितिजनकपरामर्शविशेषपरमिति न
किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ २ ॥

ननु रूपादिप्रसिद्धिर्देहाश्रिता तत्कार्यत्वात् तदीयरू-
पादिवदित्यनुमानेन देहवृत्तित्वे सिद्धे नाऽतिरिक्तात्मसिद्धि-
रित्यत आह ।

सः देहवृत्तित्वसाधको हेतुः, अनपदेशः देहकार्यत्वस्य
घटपटादी सत्त्वेन तत्र देहाश्रितत्वाभावात् उक्तहेतोर्व्यभिचा-
रित्वान्न प्रसिद्धेर्देहवृत्तित्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु ज्ञाननिष्ठं यदेहकार्यत्वं तदेव हेतुर्भविष्यति व्य-
तिरेकेण घटादेर्दृष्टान्तत्वसम्भवादित्यत आह ।

कारणेषु देहकारणेषु अवयवेषु अज्ञानात् ज्ञानाभावात्
तथाच ज्ञानं न शरीरविशेषगुणः अपाकजत्वे सति अकार-

कार्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥

अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥

गुणपूर्वकत्वात् शब्दवदियनुमानेन ज्ञानसामान्यस्य देह-
वृत्तित्वाभावसिद्धिः प्रागुक्तशरीरकार्यत्वहेतोरप्रयोजकत्व-
मेवेति भावः ॥ ४ ॥

ननु शरीरावयवेषु सूक्ष्मज्ञानक्रमेण शरीरे स्फुटतरं
ज्ञानं कारणगुणपूर्वकमेव स्वीकार्यमतः प्रागुक्तहेतोः स्व-
पाणिद्वत्वान्न देहावृत्तित्वसाधकत्वमत आह ।

यदि शरीरे चैतन्यं कारणगुणपूर्वकं स्वीक्रियते तदा
तत्परमाणुपञ्चवशं ज्ञानं स्वीकार्यं तद्यापि शरीरनाशे
तत्परमाणुपञ्चवशं कार्यान्तरेऽपि ज्ञानात् ज्ञानप्रसङ्गात्
न्यादिवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु तत्तत्कार्येषु सूक्ष्ममेव ज्ञानं स्वीकार्यमतो नोप-
पत्तिरित्यत आह ।

अज्ञानात् केनापि प्रमायेन तत्तत्कार्यैतज्ज्ञानस्य ज्ञा-
नजननात् तदाऽपि निप्रमाणकत्वान्न तत्तत्कार्येषु ज्ञाननि-
र्णयः यकारो गौरवं समुच्चिनोति तद्यापि नागादप्येषु नाना-
चैतन्यकालनायेकया चैतन्याधारतया एकं व्याप्तिरनेक-
व्यपितुमर्हति तस्मिन्मानः । इदमुपलक्षणं देहे चैतन्यस्वीकारे
यानि समुभूतस्य जीवनादौ स्मरणानुपपत्तिमहानोमनुभूति-
तरमप्ययात् परिसमाप्तमशेषं मात्तदशरीरनाशानुपपन्नस्याप-
राधत्वात् एवं तदुक्तत्वात्तदस्य शरीरान्ते प्रवृत्तिरिति स्मृतं
प्रवृत्तिरिति तदस्य इदमप्युक्तत्वात्तदस्य महतीति तदुक्तत्वात्
एवं तस्मिन्निर्णयद्वयमादौ यादवद्विषयः यादवद्विषयः

अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥

अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥

प्रवृत्तिरपि नोपपद्यते तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावकाभावात्
अतिरिक्तचेतनवादिमते च जन्मान्तरीयेष्टसाधनत्वानुभवज-
नितसंस्कारशशात् स्मरणसम्भवेन स्तनपाने शाखावलम्बने
च पूर्वोक्ताप्रवृत्तिर्नाःनुपपन्ना नच जन्मान्तरानुभूतानाम-
न्वेष्टामपि स्मरणं कथं न भवतीति वाच्यम् उद्बोधकाभावात्
अत्र त्वनायत्तग्रा जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्पयते अन्यथा शु-
ष्कफगृहतया उच्चपतनेन च बालस्य मरणप्रसङ्गादित्यादिकं
द्रष्टव्यमिति सञ्क्षेपः ॥ ६ ॥

ज्ञानस्य गुणत्वहेतुना द्रव्याश्रितत्वं कथं सिद्धयति अतदा-
त्मनस्तदनुत्पन्नस्य वा तदसाधकत्वादिति सांख्यैकदेशिना-
माशङ्कां निरस्यति ।

अन्यदेव साध्यादन्यदेव वस्तु हेतु भवति इति हेतौ यतः
साध्याभिन्नोऽनपदेशः हेत्वाभासः, साध्यस्यासिद्धत्वेन तदभि-
न्नस्याप्यसिद्धत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

ननु साध्यादनुत्पन्नस्य गुणत्वस्य कथमनुमापकत्वम्,
तथा सति धूमादिना वाह्यग्रादेरिव रासभादेरप्यनुमानाप-
त्तेरित्यत आह ।

हि हेतौ यतोऽर्थान्तरं वस्तुन्तरम् अर्थान्तरस्य वस्तुन्त-
रदेशः अहेतुः रासभादेर्व्याप्तिभूत्यो हि धूमादिः
साध्ये हेत्वाभासः नतु वाह्यग्रादौ, तद्व्याप्यत्वस्य
प्रकृतेतु व्याप्तिरुक्त्यान्नागमकत्वमिति भावः ॥ ८ ॥

अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥

अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥

प्रवृत्तिरपि नोपपद्यते तदानीमिदसाधनत्वानुभावकाभावात्
अतिरिक्तचेतनवादिमते च जन्मान्तरीयेदसाधनत्वानुभवज-
नितसंस्कारवशात् स्मरणसम्भवेन स्नानपाने शाखायलम्बने
च पूर्वोक्ताप्रवृत्तिर्नाऽनुपपन्ना नच जन्मान्तरानुभूतानाम-
न्वेष्टामपि स्मरणं कथं न भवतीति वाच्यम् उद्बोधकाभावात्
अत त्वनायत्तया जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्पयते अन्यथा शु-
ष्ककण्टहतया उच्चपतनेन च बालस्य मरणप्रसङ्गादित्यादिकं
द्रष्टव्यमिति संचेषः ॥ ६ ॥

ज्ञानस्य गुणत्वहेतुना द्रव्याश्रितत्वं कथं सिद्धयति अतदा-
त्मनस्तदनुत्पन्नस्य वा तदसाधकत्वादिति सांख्यैकदेशिना-
माशङ्कां निरस्यति ।

अन्यदेव साध्यादन्यदेव वस्तु हेतु भवति इति हेतौ यतः
साध्याभिन्नोऽनपदेशः हेत्वाभासः, साध्यस्यासिद्धत्वेन तदभि-
न्नस्याप्यसिद्धत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

ननु साध्यादनुत्पन्नस्य गुणत्वस्य कथमनुमापकत्वम्,
तथा सति धूमादिना बह्मरादेरिव रासभादेरप्यनुमानाप-
त्तेरित्यत आह ।

हि हेतौ यतोऽर्थान्तरं वस्तुन्तरम् अर्थान्तरस्य वस्तुन्त-
रस्य अनपदेशः अहेतुः रासभादेर्व्याप्तिशून्यो हि धूमादिः
रासभादौ साध्वे हेत्वाभासः नतु बह्मरादौ, तद्व्याप्यत्वस्य
रूढं सत्त्वात् प्रकृतेतु व्याप्तिरुत्त्वान्नागमकत्वमिति भावः ॥ ८ ॥

संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिर्विरोधि च ॥६॥

कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥

विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥

ननु गुणत्वहेतौ व्याप्यत्वमपि दुर्वटं व्याप्यत्वस्य तादात्म्य-
तदुत्पत्तिनियतत्वादित्यत आह ।

संयोगि संयोगानुयोगि लिङ्गमिति सर्वशेषः । तदाच
संयोगानुयोगि संयोगप्रतियोगिनो लिङ्गं व्याप्यं कथमन्यथा
अयं देशः सारयिमान् विद्वज्जगतिमद्र्यादित्यादावनुमितिः
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धात् स्वसंयुक्तसंयोगः एवं समवा-
य्यपि समवेतस्य लिङ्गं कथमन्यथा पञ्चाद्यवयवमात्रदर्शन-
दशायां, विशिष्टावयवेनाऽवयविनः पञ्चादेरनुमितिः नचा-
वयववज्जुः संयोगदशायामवयविन्यपि संयोगसत्त्वात् तस्यापि
प्रत्ययं दुर्वारमितिवाच्यं तथापि सिद्धावयिषया तादृशानु-
मानसम्भवात् तदाच सारय्यादिभिन्नस्य सारय्याद्यकार्यस्य
च रवादेः सारय्यादेर्व्याप्यत्वात् व्याप्यत्वं न तादात्म्यतदु-
त्पत्तिनियतमिति भावः ॥ ६ ॥

एकार्थसमवायिनो लिङ्गस्योदाहरणं स्वयमेव दर्शयति ।

कार्यं दृष्टिव्याः कार्यं गन्धादिकं कार्यान्तरस्य रसादे
लिङ्गमिति शेषः एकार्थसमवायः समवायघटितसामानाधि-
करण्यत् एवं नित्यरसादिकमपि नित्यरूपादेर्लिङ्गं द्रष्टव्यम्
तदाच गन्धादे रसाद्यमेदस्य रसादिजन्यत्वस्य साऽभावात्
व्याप्तेरुदभयनैवत्यं वाधितमेवेति भावः ॥ १० ॥

भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥

भूतोभूतस्य ॥ १३ ॥

प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्पदे गस्य ॥ १४ ॥

विरोधिनो व्याप्यत्वमुदाहरति ।

अभूतन् असन्निहितं विरोधि विरोधसन्निधानमिति
यावत् भूतस्य जातस्य स्थितस्य वा विरोधिनो लिङ्गमित्येषः
अयमनुमानप्रकारः अयं काठो दाहमान् वह्निमश्रुतत्वे सति
मखाद्यसन्निधानात् भस्मोभूतवस्तुन्तरवत् अयं देशो निर्भ-
याहिमान् अहिमत्त्वे सति नकुलशून्यत्वात् तादृशनिश्चितदे-
शान्तरवदत्वादि ॥ ११ ॥

विरोध्यन्तरमुदाहरति ।

भूतमुत्पन्नं स्थितं वा अभूतस्य विरोधिनो विरोध्य-
सन्निधानस्य लिङ्गमित्यर्थः यथायं काठो मखाद्यसन्निहितो
दाहवत्त्वात् अयं देशो नकुलशून्यः भोतिरहिताहिमत्त्वादि-
त्यादि ॥ १२ ॥

सद्विरोधिनः सद्विरोधिलिङ्गत्वमुदाहरति ।

भूतो वर्तमानो विरोधी भूतस्य वर्तमानस्य विरोधिनो
लिङ्गमित्यर्थः यथा विस्फूर्जनवदहिदर्शनेन गुल्माद्यन्तरितस्य
विद्यमानस्य नकुलस्थानुमानम् ॥ १३ ॥

ननूक्तस्थलेषु अनुसिन्तिर्न भवत्येव व्याप्तिविरहादित्यत
आह ।

प्रसिद्धिव्याप्तिप्रमा तत्पूर्वकत्वात् तदधीनत्वात् अपदे-
शस्य सङ्केतज्ञावनस्य तथा चोक्तस्थलेषु सन्नप्रायप्रयोगस्य क-
थकसम्प्रदायसिद्धत्वात् तन्निर्वाहकव्याप्तिप्रमोपपादकव्या-

प्रसङ्गात् हेत्वाभासं निरूपयति ।

अप्रसिद्धः अप्रमितः व्याप्तिरा पक्षधर्मा तया च तथाच यत्
 व्याप्तिः पक्षधर्मात्वं वा नास्ति स अप्रसिद्ध इतियावत्, असन्
 साध्यवतीत्यादि साध्यवदवृत्तिर्विरुद्ध इति फलितार्थः सन्दिग्ध
 इति यतः पक्षे साध्यरूपो धर्मा द्रव्यादिः तथाच साध्यसन्देहज-
 नकपक्षधर्मा ताज्ञानविषय इत्यर्थः स्वयमिचार इति तु फ-
 लितार्थः । चकारादनुक्तयोः गौतमीयतन्त्रोक्तयोः सत्प्र-
 तिपक्षवाधितयोः संग्रहः तथाच हेत्वाभासाः पञ्च अप्रसिद्धवि-
 रुद्धसव्यभिचारसत्प्रतिपक्षवाधिताः तादृशपञ्चान्यतमत्वं हे-
 त्वाभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः । “विरुद्धासिद्धसन्दिग्धम-
 लिङ्गं काश्चिदप्युपलक्ष्यते” इत्यत्राप्युपलक्षणं ज्ञेयम् एवमेव
 वृत्तिकारः । हेतुवदाभासन्ते इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभा-
 सपदं दुष्टहेतुपरं, हेतोरभासा इति व्युत्पत्त्या तु हेतु-
 दोषबोधकमेव तत्, तत्र दोषा अपि पञ्च, तत्र दोषसामा-
 न्यलक्षणं प्रकारान्तरमपि सम्भवति, तथाहि अनाहार्थप्र-
 माण्यज्ञानानास्तन्निश्चयवृत्तित्वविशिष्टयादृशविशिष्टवि-
 दयिताव्यापिका पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमांशेति
 च महानुसृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्ध-
 कता तादृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वम्, अत्र तादृशविशिष्टा-
 न्तरादवृत्तत्वे मतीति विशेषणं देयं तेन, प्रमेयत्वविशिष्ट-
 व्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः यद्यपि विशेषणरूपसामान्याभाव-
 वान् द्वितीयजगदादिच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभाववानित्यदौ
 वाच्यवृत्तिवाद्या आत्ययमिद्वैरसंग्रहस्तथापि स्यादच्छिन्नवि-
 दकत्ववच्छिन्न यत्किञ्चित् प्रतिबन्धकतावच्छेदकविप-

यिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकस्वावच्छिन्ननि-
रूप्यताकधर्मवत्त्वं हेतुदोषत्वमित्यस्य विवक्षितत्वान्न दोषः
लक्षणसङ्गमनादिकन्तु सुधीभिः स्वयमूहनीयं विस्तरभ-
यादुपेक्षितमस्माभिः । निर्बलः पर्वतो बलिनानित्यादौ
तु हेतुदोषो न स्वीक्रियते अविज्ञाताख्यनिग्रहेणैव वादि-
नस्तत्र निग्रहात् अथवा यादृश-विशिष्टविषयकानाहाय्यामा-
माण्यज्ञानानाख्यन्दिनश्च्योत्तरानुमितित्वव्यापकः विरो-
धिविषयताप्रयुक्तः पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारत्व तादृ-
शविशेष्यतानिरूपितसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारत्वोभयाभावः ता-
दृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वम् अत्रापि निरुक्तबाधघटितान्न-
यासिद्धिसंग्रहाय प्रमेयत्वादिविशिष्टदोषवारणाय च स्ववि-
षयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्य तादृशोभयाभाव-
प्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वं विवक्षणीयं लक्षणसङ्गमना-
दिकं सुधीभिः स्वयमूहनीयं ग्रन्थगौरवभयाद्विरस्यते, स्मा-
भिः । तत्तासिद्धिदोषातिविधः स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिव्या-
प्यत्वासिद्धिभेदात् पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः पक्षे पक्ष-
तावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिः व्यर्थविशेषणघटितं हेतु-
तावच्छेदकत्वात् साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साधने साध-
नतावच्छेदकाभावश्च व्याप्यत्वासिद्धिः यत्र योऽसिद्धिरुत
तद्व्याप्योऽसिद्धिरेव तावदन्यतमत्वम् असिद्धित्वम् हेतो
साध्यसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यौ साध्ये हेतुसामाना-
धिकरण्याभावतद्व्याप्यौ च विरोधः तदन्वयतमत्वं विरोधत्वम्
साधारण्यासाधारण्यानुपसंहार्यभेदात् व्यभिचारन्विविधः
हेतो साध्याभाववृत्तित्वतद्व्याप्यौ साधारण्यं साध्यव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगिप्रसक्तहेतुरसाधारण्यम् अत्यन्ताभावप्र-

प्रसङ्गात् हेत्वाभासं निरूपयति ।

अप्रसिद्धः अप्रमितः व्याप्त्या पक्षधर्मातया च तथाच यत्
 व्याप्तिः पक्षधर्मात्वं वा नास्ति स अप्रसिद्ध इतियावत्, असन्
 साध्यवतीत्यादि साध्यवदवृत्तिर्विरुद्ध इति फलितार्थः सन्दिग्ध
 इति यतः पक्षे साध्यरूपोधर्मा द्रव्यादिः तथाच साध्यसन्देहज-
 नकपक्षधर्मात्तान्नानविषय इत्यर्थः स्वयमिचार इति तु फ-
 लितार्थः । चकारादनुक्तयोः गौतमीयतन्त्रोक्तयोः सत्प्र-
 तिपक्षवाधितयोः संग्रहः तथाच हेत्वाभासाः पञ्च अप्रसिद्धवि-
 रुद्धस्वयमिचारसत्प्रतिपक्षवाधिताः तादृशपञ्चान्यतमत्वं हे-
 त्वाभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः । “ विरुद्धासिद्धसन्दिग्धम-
 लिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ” इत्यत्राप्युपलक्षणं ज्ञेयम् एवमेव
 वृत्तिकारः । हेतुवदाभासन्ते इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभा-
 सपदं दुष्टहेतुपरं, हेतोराभासा इति व्युत्पत्त्या तु हेतु-
 दोषबोधकमेव तत्, तत्र दोषा अपि पञ्च, तत्र दोषसामा-
 न्यलक्षणं प्रकारान्तरमपि सम्भवति, तथाहि अनाहार्थाप्र-
 माण्यज्ञानानास्तन्दिगतिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयादृशविशिष्टवि-
 ययिताव्यापिका पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमांशेति
 च महालक्षनानुमितित्वव्यापकप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्ध-
 कता तादृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वम्, अत्र तादृशविशिष्टा-
 न्तरावदितत्वे सतीति विशेषणं देयं तेन, प्रमेयत्वविशिष्ट-
 अभिचारादौ नातिप्रसङ्गः यद्यपि विशेषणरूपसामान्याभाव-
 वान् द्वितीयजलावच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभाववानित्यदौ
 वाच्यवदितया आत्ययमिद्वेदरसंग्रहस्यापि स्वावच्छिन्नवि-
 पक्षत्वावच्छिन्न यत्किञ्चित् प्रतिवन्धकतायच्छेदकविप-

यिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकस्वावच्छिन्ननि-
रूप्यताकधर्मवत्त्वं हेतुदोषत्वमित्यस्य विवक्षितत्वान्न दोषः
लक्षणसङ्गमनादिकन्तु सुधीभिः स्वयमूहनीयं विस्तरभ-
यादुपेक्षितमस्माभिः । निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ
तु हेतुदोषो न स्वीक्रियते अविज्ञाताख्यनिग्रहेणैव वादि-
नस्तत्र निग्रहात् अथवा यादृश-विशिष्टविषयकानाहाय्यामा-
माण्यज्ञानानास्त्वन्दिनश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकः विरो-
धिविषयताप्रयुक्तः पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारत्व तादृ-
शविशेष्यतानिरूपितसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारत्वोभयाभावः ता-
दृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वन् अत्रापि निरुक्तबाधघटितान्न-
यासिद्धिसंग्रहाय प्रमेयत्वादिविशिष्टदोषवारणाय च स्ववि-
षयताप्रयोज्यशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्य तादृशोभयभाव-
प्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वं विवक्षणीयं लक्षणसङ्गमना-
दिकं सुधीभिः स्वयमूहनीयं ग्रन्थगौरवभयाद्विरस्यते स्मा-
भिः । तत्तासिद्धिदोषातिविधः स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिव्या-
प्यत्वासिद्धिभेदात् पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः पक्षे पक्ष-
तावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिः व्यर्थविशेषणघटितं हेतु-
तावच्छेदकत्वासाध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साधने साध-
नतावच्छेदकाभावश्च व्याप्यत्वासिद्धिः यत्र योऽसिद्धिरुत
तद्व्याप्योऽसिद्धिरेव तावदन्यतमत्वं असिद्धित्वन् हेतौ
साध्यसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यौ साध्ये हेतुसामाना-
धिकरण्याभावतद्व्याप्यौ च विरोधः तदन्यतमत्वं विरोधत्वन्
साधारण्यासाधारणानुपसंशय्यभेदात् व्यभिचारन्तिविधः
हेतौ साध्याभाववद्भूतित्वतद्व्याप्यौ साधारणं साध्यव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगिप्रकृतहेतुरसाधारणम् अत्यन्ताभावाप्र-

यस्माद्विपाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥

यस्माद्विपाणी तस्माज्जौरिति चानैकान्तिकस्यो-
दाहरणम् ॥ १७ ॥

तियोगिसाध्यादिकं हेतौ व्यतिरेकव्याप्ताभावस्यानुपसंहा-
र्यम् अत्रापि व्याघोविवक्षणीयः साधारण्यादितितयान्य-
तमत्वं व्यभिचारत्वन् साध्याभावव्यापवान् पक्षः सत्प्रति-
पक्षः साध्याभाववान् पक्षोबाधः असिद्धादिपञ्चदोषान्य-
तमत्वं हेतुदोषत्वं स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्व-
सम्बन्धेन दोषवान् हेतुर्दुष्ट इत्यपि केचित् ॥ १५ ॥

हेत्वाभासानामुदाहरणमाह ।

यत्र शशादिः पक्षः अश्वत्वं साध्यं विप्राणित्वं हेतुसत्त्वं
यश्चैव हेतुदोषाः सन्ति तत्सम्बन्धः स्वयमूहनीयः ॥ १६ ॥

सव्यभिचारस्योदाहरणमाह ।

अत्र यदि गोपिण्डस्य पक्षता तदा बाधः सत्प्रतिपक्षश्च
नास्ति यदि महिषपिण्डादिः पक्षः तदा तावपि विद्येते
अत्र गोत्वाभाववद्भूतिविप्राणित्वं साधारण्यम् गोत्वव्यति-
रेकव्याप्ताभाववद्विप्राणित्वम् अनुपसंहार्यम् असाधारण्यं
तु अत्र नास्ति एवं गोत्वव्याप्ताभाववद्विप्राणित्वं व्यापत्वा-
सिद्धिरप्यत्र वर्तते हेत्वाभासविशेषाणां लक्षणम् उदा-
हरणञ्च स्वयमूह्यं विस्तरभयान्तरात्तस्मात्तस्मात् ॥ १७ ॥

आत्मनि प्रमाणान्तरमपि दर्शयति । यद्वात्मसाधकोहेतु-
र्न हेत्वाभास इत्याह ।

आत्मरूपो य इन्द्रियार्थस्तत्र यः सन्निकर्षः अर्थात्मनसः
आत्ममनःसंयोग इति यावत् तस्मात् यज्ज्ञानमुत्पद्यते

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥

॥१८॥

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लि-
ङ्गम् ॥ १९ ॥

अहं सुखीत्याद्याकारकं तदन्यत् तत् ज्ञानम् अनुमाना-
दन्यत् आत्मनि प्रमाणमिति शेषः आत्मनःसंयोगजन्यज्ञा-
णस्य प्रत्यक्षत्वज्ञापनाय एवं वक्तव्यं: इन्द्रियार्थसन्निकर्षा-
त्पन्नं ज्ञानमिति प्रत्यक्षत्वज्ञात् यद्यपि तादृशप्रत्यक्षं न
शरीरादिभिन्नात्मसाधकं तथाप्यात्मसाधकतायास्तत्र
निरावाधतैवेति भावः अथवा यन्निष्पद्यते इत्यन्तेन ज्ञान-
मेव प्रतिपाद्यते तदन्यदित्यस्य च तत् ज्ञानम् आत्मानुमापकं
हेत्वाभासादन्यत् इत्यर्थः तथाच ज्ञानं द्रव्याश्रितं गुणत्वा-
दित्येकाकं य आत्मसाधको हेतुः स न हेत्वाभासः किन्तु
ज्ञानं शरीराश्रितं तत्कार्यत्वादित्यादिना त्वयोद्भाषितो-
हेतुत्वेन हेत्वाभास इति भावः ॥ १८ ॥

परात्मनि प्रमाणमाह ।

प्रवृत्तिरतृकटरागद्वयः प्रयत्नविशेषः निवृत्तिरतृकट-
द्वयजन्योपशान्तिविशेषः ते च प्रत्यगात्मनि स्थालनि दृष्टे साक्षा-
त्सन्ते परत्र परात्मनि लिङ्गमिति सौतमेकवचनं परात्मसा-
धकादुक्तिरित्यस्यादिके इत्यर्थः चैतदशरीरादिमया यथा
चैतन्यप्रयत्नमया चेज्ज्ञात् साक्षरीरचैतदित्यनुमाने
साधकतावच्छेदकवर्तो परात्मनः स्थितिरिति । यद्यपि नान्य-
द्विनिर्माणां प्रवृत्तिरेव हेतु ईदृशे नह निवृत्तिरिति

यस्माद्विषाणी तस्मादम्बः ॥ १६ ॥

यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्यौ-
दाहरणम् ॥ १७ ॥

तियोगिसाध्यादिकं हेतौ व्यतिरेकव्याप्तिभाववानुपसंहा-
र्यम् अत्रापि व्याघोविवक्षणीयः साधारण्यादितितयान्य-
तमत्वं व्यभिचारत्वन् साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः सत्प्रति-
पक्षः साध्याभाववान् पक्षोबाधः असिद्धादिपञ्चदोषान्य-
तमत्वं हेतुदोषत्वं स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्व-
सम्बन्धेन दोषवान् हेतुर्दुष्ट इत्यपि केचित् ॥ १५ ॥

हेत्वाभासानामुदाहरणमाह ।

यत्तु शशादिः पक्षः अखत्वं साध्यं विषाणित्वं हेतुसत्त्वं
यच्चैव हेतुदोषाः सन्ति तत्सम्बन्धः स्वयमूहनीयः ॥ १६ ॥

सव्यभिचारस्योदाहरणमाह ।

अत्र यदि गोपिण्डस्य पक्षता तदा बाधः सत्प्रतिपक्षश्च
नास्ति यदि महिषपिण्डादिः पक्षः तदा तावपि विद्योते
अत्र गोत्वाभाववद्दृष्टिविषाणित्वं साधारण्यं गोत्वव्यति-
रेकव्याप्तिभाववद्विषाणित्वम् अनुपसंहार्यम् असाधारण्यं
तु अत्र नास्ति एवं गोत्वव्याप्तिभाववद्विषाणित्वं व्याप्यत्वा-
सिद्धिरप्यत्र वर्तते हेत्वाभासविशेषाणां लक्षणम् उदा-
हरणञ्च स्वयमूह्यं विस्तरभयात्तत्रोक्तमस्माभिः ॥ १७ ॥

आत्मनि प्रमाणान्तरमपि दर्शयति । यद्वात्मसाधकोहेतु-
र्न हेत्वाभास इत्याह ।

आत्मरूपो य इन्द्रियार्थस्तत्र यः सन्निकर्षः अर्थान्तरमः
आत्मनःसंयोग इति यावत् तस्मात् यज्ज्ञानमुत्पद्यते

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षोद्यन्निष्पन्नं तदन्यत् ॥

॥१८॥

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत लि-
ङ्गम् ॥ १८ ॥

अहं सुखीत्याद्याकारकं तदन्यत् तत् ज्ञानम् अनुमाना-
दन्यत् आत्मनि प्रमाणमिति शेषः आत्मनः संयोगजन्यज्ञा-
णस्य प्रत्यक्षत्वज्ञापनाय एवं वक्तव्यं इन्द्रियार्थसन्निकर्षो-
त्पन्नं ज्ञानमिति प्रत्यक्षत्वज्ञानात् यद्यपि तादृशप्रत्यक्षं न
शरीरादिभिन्नात्मसाधकं तथाप्यात्मसाधकतायास्तत्र
निरावाधतैवेति भावः अथवा यन्निष्पद्यते इत्यन्तेन ज्ञान-
मेव प्रतिपाद्यते तदन्यदित्यस्य च तत् ज्ञानम् आत्मानुमापकं
हेत्वाभावादित्यत् इत्यर्थः तथाच ज्ञानं द्रव्याश्रितं गुणत्वा-
दित्यस्माकं य आत्मसाधको हेतुः स न हेत्वाभासः किन्तु
ज्ञानं शरीराश्रितं तत्कार्यत्वादित्यादिना त्वयोद्भाषितो-
हेतुरेव हेत्वाभास इति भावः ॥ १८ ॥

परात्मनि प्रमाणमाह ।

प्रवृत्तिरतृकटरागजन्यः प्रयत्नविशेषः निवृत्तिरतृकट-
हेमजन्योपलक्षिणीति ते च प्रमाणानि स्यान्ति दृष्टे साक्षा-
त्प्राप्ते परत परात्मनि लिङ्गमिति होतव्येकवचनं परात्मसा-
धकानुमितिसंवादिषे इत्यर्थः सैतदशरीरादिमत्त एव
संज्ञाप्रयत्नसाक्षात् सैतदज्ञात् शरीरादिसंवादिषे इत्युक्त्याने
काम्यतापरोक्षबोद्धे परात्मनः स्थितिरिति । यद्यपि गमना-
दिति यावत् प्रवृत्तिरेव हेतु ईदृते नह निवृत्तिरिति

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावेऽभावश्च
मनसोलिङ्गम् ॥१॥

तथापि हिंसादिनिवृत्तितो गन्तव्यदेशावस्थितानां शुद्ध-
जन्तूनां व्यजनादिना अपसारणादिरूपा चेदार्जप दृश्यत
एवेति नानुपपत्तिरिति संचेपः ॥१८॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कप्रज्ञानन-भट्टाचार्य्य-कृतायां
कणादसूत्रविहृतौ तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

आत्मपरीक्षाशेषसम्पादकं मनो निरूपणमारभते ।

आत्मा च इन्द्रियञ्च अर्थश्च ते आत्मेन्द्रियार्थास्तेषु यः सन्निक-
र्षरूप्तिन् सतीत्यर्थः अत्रात्मनि इन्द्रिये च मनसः संयो-
गरूपः सन्निकर्षः अर्थे च रूपादौ चक्षुरादेः सन्निकर्षो
बोध्यः तथाच चक्षुर्मनोयोगदशायां सत्यां रासनप्रत्यक्षसा-
मग्र्यां चाक्षुषमेव भवति न रासनादिकमिति तन्विया-
सकतयाऽवश्यं अणु मनः स्वीकार्यं तथाच मनसोऽणुतया
नैकदा ह्याभ्यामिन्द्रियाभ्यां योगः किन्तु येन योगस्तदेव
प्रत्यक्षं जनयति नेतरत् न च ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्म-
नोयोगस्य हेतुतया चक्षुर्मनोयोगदशायां कथं त्वङ्म-
नोयोग इति वाच्यं त्वगिन्द्रियस्य देहव्यापित्वेन मनस-
श्चक्षुषा संयोगदशायां त्वचापि संयोगरूम्भवात् नच चा-
क्षुषकाले त्वाचापत्तिरिति वाच्यं त्वाचं प्रति चाक्षुषसा-
मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यानायत्तया कल्पनात् चक्षुर्मनःसंयो-
गस्यैव ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुतायाः पक्षधरमिन्द्रादिस्-
म्भतत्वेनोक्तापत्तरूम्भवाच्चेति संचेपः ॥१॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥

प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ॥ ३ ॥

ननु भवतु मनसः सिद्धिरुद्यापि मनसो नित्यत्वं द्रव्यत्वञ्च
कथं स्वीकर्तव्यमित्यत आह ।

यदा वायवीयपरमाणौ आरम्भकसंयोगादिरूपगुण-
वत्त्वाद् द्रव्यत्वं तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं
तदा ज्ञानजनकसंयोगादिरूपगुणवत्त्वात् तदुत्पादविना-
शयोः प्रमाणाभावञ्च मनस्यपि द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिशरीरं मनस एकत्वं व्यवस्थापयति ।

यदङ्गेन मनसः संयोगो यदा भवति तदा तदङ्गाव-
च्छेदेन प्रयत्न उत्पद्यते नान्दावच्छेदेन एवञ्च मनसो ना-
नात्वे एकदाऽऽद्वयेनापि एकैकस्य मनसः संयोगसम्भवात्
प्रयत्नद्वयमुत्पद्येत न च विंशत्यङ्गुलवच्छेदेन एकदैव विंश-
तिः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते कथमन्यदा एकदैव तेषां क्रिया
उत्पद्यन्ते इति वाच्यम् उत्पत्त्यपत्त्यव्यतिर्भेद इव तासु
यौगपद्यप्रतीतेर्बभूवुः पत्न्यात् मनस आशु सङ्घारादेव
भिन्नभिन्नहृदेषु तासामुत्पादात् एवं मनसो नानात्वे दुर्ग-
मदेव प्राप्तरसनादिभिः सह तेषामेकैकस्य संयोगसम्भवात्
प्राणज रासनादीनामपि दुर्गमदुत्पादापत्तिरतः प्रतिशरीरं
मन एकमेव नतु नानेत्यर्थः । ननु च्छिन्नहृदिकादिष्वङ्गद्वय
एव क्रियादर्शनात्कनसो नानात्वमाह्वयत्वमिति चेन्न तदा-
नीनदृष्टेन मनोन्तरसन्निवेशादेव तत्सम्भवात् अन्यत प्रय-
त्नायौगपद्यस्य ज्ञानायौगपद्यस्य च प्राप्तादित्यत्वेन मनसो-

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावेऽभावश्च
मनसोलिङ्गम् ॥१॥

तथापि हिंसादिनिवृत्तितो गन्तव्यदेशावस्थितानां चुद्र-
जन्तूनां व्यजनादिना अपसारणादिरूपा चेष्टाऽपि दृश्यत
एवेति नानुपपत्तिरिति संक्षेपः ॥१२॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कप्रश्नानन-भट्टाचार्य-कृतायां
कणादसूत्रविवृतौ तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

आत्मपरीक्षाशेषसम्पादकं मनो निरूपणमारभते ।

आत्मा च इन्द्रियञ्च अर्थश्च ते आत्मेन्द्रियार्थास्तेषु यः सन्निक-
र्षरूग्मिन् सतीत्यर्थः अत्रात्मनि इन्द्रिये च मनसः संयो-
गरूपः सन्निकर्षः अर्थे च रूपादौ चक्षुरादेः सन्निकर्षो
बोध्यः तथाच चक्षुर्मनोयोगदशायां सत्यां रासनप्रत्यक्षसा-
मग्र्यां चाक्षुप्रमेव भवति न रासनादिकमिति तन्निधा-
मकतयाऽवश्यं अणु मनः स्वोक्तार्थं तथाच मनसोऽणुतया
नैकदा द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां योगः किन्तु येन योगसद्वै-
प्रत्यक्षं जनयति नेतरत् न च ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्म-
नोयोगस्य हेतुतया चक्षुर्मनोयोगदशायां कथं त्वङ्म-
नोयोग इति वाच्यं त्वगिन्द्रियस्य देहव्यापित्वेन मनस-
दक्षुपा संयोगदशायां त्वचापि संयोगरूग्मवात् नच चा-
क्षुप्रकाले त्वचापत्तिरिति वाच्यं त्वचं प्रति चाक्षुप्रमा-
रग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यानायत्तया कल्पनात् चक्षुर्मनःसंयो-
गसद्वै ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुतयाः पञ्चधर्मिण्यादिभ्य-
स्त्वत्वेनोक्तापत्तयस्त्वन्वाच्चेति संक्षेपः ॥१॥

प्राणापाननिमेषोणमेषजीवनमनोगतीन्द्रिया-
न्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाद्यात्मनो लि-
ङ्गानि ॥ ४ ॥

नानात्वस्वीकारस्य कर्तुं मशक्यत्वादिति । कूर्मगुण्डादिवत्
मनसः मङ्गोचविकाशाभ्यामेव प्रयत्नानां ज्ञानानाञ्च यौग-
पद्यायौगपद्ययोर्निर्व्वाहः वस्तुत एकमेवैकस्मिन् शरीरे
मन इति केचित् तदपि न मनोरमम् अनन्तावयवानां
तत्प्रागभावानां तत्प्रध्वंसानाम् अनन्ततत्परमाणूनाञ्च
कल्पने महागौरवादिति सन्नेपः । एकनित्यनेन प्रवक्तृ-
तस्यस्य मनस इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन प्रथमान्ततयाऽ-
न्वयः ॥ ५ ॥

आत्मसाधकानि लिङ्गान्तराण्यपि सन्तीत्याह ।

प्राणादयोऽपि आत्मनो लिङ्गानि तथाहि तिर्यग्गमनस्व-
भाववायुविशेषस्य प्राणस्योर्ध्वगमनम् अपानस्याधोगमनं वा
चेतनप्रयत्नसाध्यम् ऊर्ध्वगतित्वात् अधोगतित्वाद्वा लोटा-
दुपार्द्धाधोगतिवत् इत्यनुमानेनात्मसिद्धिः, न च सुषुप्तौ
प्रयत्नाभावेन तदानीन्तनतादृशक्रियावासंशतोबाध इति
वाच्यं तदानीमपि जीवनयोनियत्तस्य सत्त्वात् एवमन्निप-
क्षणाः संयोगजनकं कर्म निमेषः तयोर्विभागजनकं
कर्म उन्मेषस्तयोरपि दारपुत्रकनर्त्तनदृष्टान्ते चेतनप्रयत्न-
साध्यत्वानुमानं बोध्यम्, तथा जीवनं देहस्य दृष्टिचतसरो-
हणादिकं जीवनकार्यमित्यर्थः तच्चाधिष्ठातारमनुमा-
पयति यथा गृहाधिष्ठाता ह्रस्वं गृहं वर्धयति भग्नञ्च

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना वाख्याते ॥ ५ ॥

यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं
न विद्यते ॥ ६ ॥

संस्कारते तदा देहस्याहारादिना वृद्धिं जनयति भग्मञ्च
करचरणादिकन् औषधादिना संरोहयति कश्चिच्चेतनोऽधि-
ष्ठातेति, एवमणुतया व्यवस्थितस्य मनसोऽभिलाषितज्ञान-
साधनेन्द्रिये गतिरपि चेतनाभिलाषाधीनेति साध्यात्मनि
लिङ्गं यदा गृहकोणावस्थितो बालकः कन्दुकादिकं गृहमध्य
एव दूतस्ततः प्रेरयति तद्यात्माऽपि देहावस्थिते इन्द्रिये मनः
प्रेरयतीति । ननु इन्द्रियेभ्येव चैतन्यं स्वोकार्थं देहाधि-
ष्ठातृत्वमपि तेषामेवेत्यत आत्मन इन्द्रियातिरिक्तत्वं साधयति
इन्द्रियान्तरविकारा इति चिरविज्ञाद्यल्लङ्घ्ये दृष्टे तद्गन्त-
रणात् दन्तोदकसंस्पर्शपरमनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यति-
रिक्ता आत्मा सिध्यतीत्यर्थः सुखादीनां पञ्चानामात्मलिङ्गत्यं
ज्ञानवदेव बोध्यम् ॥ ४ ॥

मिद्वे इन्द्रियादिव्यतिरिक्ते आत्मनि तस्य गित्यद्वयजन-
तिरेकेण जायसति ।

यथा वायुमरमाणो निर्बलत्वात् गुणवन्नाह नित्य-
त्वत्वं तदात्मनोऽपीत्यर्थः । ४ ।

पूर्वोक्तस्यैव नामान्वयः ।

[illegible]

प्राणपाननिमेषोणमेषजीवनमनोगतीन्द्रिया-
न्तरविकाराः सुषुप्तुमेच्छाद्वेषप्रयत्नाद्यात्मनो लि-
ङ्गानि ॥ ४ ॥

नानात्वस्वीकारस्य कर्तुं मशयत्वादिति । कूर्ममृगादिवत्
मनसः मल्लोच्चविकाशाभ्यामेव प्रयत्नानां ज्ञानानाञ्च योग-
पद्यायोगपद्ययोर्निर्बीहः प्रसृत एकमेवैकस्मिन् शरीरे
मन इति केचित् तदपि न मगोरमम् अनन्तावयवनां
तत्प्रागभावानां तत्प्रध्वंसानाम् अनन्ततत्परमाणूनाञ्च
कल्पने महागौरवादिति संशेपः । एकनित्यनेन प्रथममू-
लस्यस्य मनस इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन प्रथमान्ततयाऽ-
न्वयः ॥ ३ ॥

आत्मसाधकानि लिङ्गान्तराण्यपि सन्तीत्याह ।

प्राणादयोऽपि आत्मनो लिङ्गानि तद्याहि तिर्यग्गमनस्य-
भाववायुविशेषस्य प्राणस्योर्ध्वगमनम् अपानस्याधोगमनं वा
चेतनप्रयत्नसाध्यम् ऊर्ध्वगतित्वात् अधोगतित्वाद्वा लोटा-
दुपर्ध्वधोगतिवत् इत्यनुमानेनात्मसिद्धिः, न च सुषुप्तौ
प्रयत्नाभावेन तदानीन्तनतादृशक्रियायामंशतोबाध इति
वाच्यं तदानीमपि जीवनयोनित्वस्य सत्त्वात् एवमधिप-
क्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म्म निमेषः तयोर्विभागजनकं
कर्म्म चन्द्रेप्रसयोरपि दारुपुत्रकनर्त्तनदृष्टान्ते चेतनप्रयत्न-
साध्यत्वानुमानं बोध्यम्, तथा जीवनं देहस्य वृद्धिचतसरो-
हणादिकं जीवनकार्यमित्यर्थः तच्चाधिष्ठातारमनुमा-
पयति यथा गृहाधिष्ठाता ह्रस्वं गृहं वर्द्धयति भग्नञ्च

प्राणापाननिमेषोणमेषजीवनमनोगतीन्द्रिया-
न्तरविकाराः सुखदुखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लि-
ङ्गानि ॥ ४ ॥

नानात्वस्वीकारस्य कर्तुं नशक्यत्वादिति । कूर्मशुण्डादिवत्
मनसः सङ्कोचविकाशाभ्यामेव प्रयत्नानां ज्ञानानाञ्च यौग-
पद्यायौगपद्ययोर्निर्व्वाहः वस्तुत एकमेवैकस्मिन् शरीरे
मन इति केचित् तदपि न मनोरमम् अनन्तावयवानां
तत्प्रागभावानां तत्प्रध्वंसानाम् अनन्ततत्परमाणूनाञ्च
कल्पने महागौरवादिति संक्षेपः । एकमित्यनेन प्रथमसू-
तस्यस्य मनस इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन प्रथमान्ततयाऽ-
न्वयः ॥ ३ ॥

आत्मसाधकानि लिङ्गान्तराण्यपि सन्तीत्याह ।

प्राणादयोऽपि आत्मनो लिङ्गानि तथाहि तिर्यग्गमनसं-
भाववायुविशेषस्य प्राणस्योर्ध्वगमनम् अपानस्याधोगमनं वा
चेतनप्रयत्नसाध्यम् ऊर्ध्वगतित्वात् अधोगतित्वाद्वा लोटा-
दुर्ध्वधोगतिवत् इत्यनुमानेनात्मसिद्धिः, न च सुषुप्तौ
प्रयत्नाभावेन तदानीन्तनतादृशक्रियायामंशतोबाध इति
वाच्यं तदानीमपि जीवनयोनियत्तस्य सत्त्वात् एवमधिप-
क्ष्णोः संयोगजनकं कर्म निमेषः तयोर्विभागजनकं
कर्म चन्द्रेपस्योरपि दारुपुत्रकनर्तनगट्टान्ते चेतनप्रयत्न-
साध्यत्वानुमानं बोध्यम्, तथा जीवनं देहस्य दृष्टिद्यतसंरो-
हणादिकं जीवनकार्यमित्यर्थः तच्चाधिष्ठातारमनुमा-
पयति यथा गृहाधिष्ठाता ह्रस्वं गृहं वर्धयति भग्नञ्च

दृष्ट्यात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्ष-

वत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥

द्विशेषधर्मप्रकारेण कथमनुमितिरिति वाच्यम् इतरवाधा-
दिस्यले व्यापकतावच्छेदकत्वेनागृहीतस्यापि विशेषधर्मस्य
विधेयतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा महानसीयवह्नीत-
रवह्नीभाववान् पर्वत इत्यादीतरवाधसहकृतेन बलिपरा-
मर्पेण जनिताया अनुमितेर्भ्रत्वमानुपपत्तेरिति संक्षेपः ।
इदमुपलक्षणं पूर्वोक्तानि ज्ञानादिलिङ्गकान्यनुमानान्यपि
दर्शितरीत्याग्नि प्राणमानि वेदतत्त्वानि ॥ ६ ॥

ननु मः संयोगरूपमन्तिकर्षणं चात्मनो लौकिकमान-
सप्रत्यक्षमेवास्ति प्रमाणावसीति प्रमाणान्तरगवेषणं व्यर्थ-
मित्याशङ्कते ।

अथर्वणं प्रत्यक्षं दृष्टं दर्शनं ज्ञानमिति यावत् भावे निष्ठा-
प्रत्ययात् तदाच अहं देवदेवः अहं यज्ञदेवः सखी दुःखी
देवाद्यामारब्धं प्रत्यक्षेण ज्ञानं यदि वर्तते तदा भवति न
ज्ञानमयाः किमस्मिन्निति समुचितार्थः, किञ्चित् यत् किञ्चित्
अदिप्रयानुमितेः समुद्रेऽपि तस्या अनाद्यभ्युत्पत्त्यात् ततोऽपि द-
नोदेति तदुक्तं तात्पर्यदीर्घायां यावदस्मिन्नर्थः, अस्मि-
न्महर्षिणि दृष्टं कीदृशं वेदं तस्मिन्महर्षिणि दृष्टं । १०१

अथवा : निरुद्धि ।

[illegible]

तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥

अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ ९ ॥
यदि दृष्टमन्वत्तमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥
॥ १० ॥

सामान्यतोदृष्टाद्याविशेषः ॥ ७ ॥

ननु द्रव्यत्वरूपेण दृष्टान्तरस्य मत्तयाद्द्रव्याश्रितत्वा-
द्यत्वस्य गुणत्वादौ मत्तन्मस्यवादात्माशुभाभं न दुर्घटं सामा-
न्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यत्वज्ञानादपि इतरवाधादिस्यले वि-
यधर्मप्रकारेणानुमितिसम्भवादित्यत आह ।

सामान्यतोदृष्टात् सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यत्वग्रहात्
अविशेषः विशेषधर्मप्रकारेण नानुमितिः व्यापकतावच्छेद-
कत्वग्रहस्यैवानुमितिर्विधेयतावच्छेदकत्वे तन्वत्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षी उपसंहरति ।

आगमिक इत्यस्य आत्मेत्यादि यतो गृहीतव्याप्तिकलि-
ङ्गाभावादात्मनोऽनुमितिर्न सम्भवति अत आत्मा अ गममात्र-
प्रमाणक इत्यर्थः । तथा चात्ममननार्थमेतच्छास्त्रं विफलमिति
भावः ॥ ८ ॥

समाधत्ते ।

आगमिकमिति आत्मवस्तु इतिशेषः आत्मरूपं वस्तु न
आगमिकम् आगममात्रप्रमाणकम् अहमिति शब्दस्य व्यति-
रेकात् दृष्टव्यादिषु अदृष्टेषु द्रव्येषु अप्रयोगात् तथाचाहमिति
मदं सप्रवृत्तिनिमित्तकम् साधुपदत्वात् दृष्टपदवदित्यनुमाना-
दहम्पदे आत्मत्वावच्छिन्नशक्तत्वस्य सिद्धौ आत्मापि सिध्य-
तीत्यर्थः न चात्रापि सामान्यधर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहा-

दृष्ट्यात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्ष-
वत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥

विशेषधर्मप्रकारेण कदमनुमितिरिति वाच्यम् इतरवाधा-
दिस्थले व्यापकतावच्छेदकत्वेनागृहीतस्यापि विशेषधर्मस्य
विधेयतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा महानसीयवद्गीत-
रदह्यभाववान् पर्वत इत्यादीतरबाधसहकृतेन बहिर्परा-
मर्पेण जनिताया अनुमितेर्भत्वमातुपपत्तेरिति संशेयः ।
इदमुपलक्षणं पूर्वोक्तानि ज्ञानादिलिङ्गकान्यनुमानान्यपि
दर्शितरीत्याहनि प्राणमानि वेदितव्यानि ॥ ८ ॥

ननु मः संयोगरूपमन्निकर्षेण आत्मनो लौकिकमान-
वप्रत्यक्षमेवाकृति प्रमाणमसीति प्रमाणान्तरनवेपथ्वं तद-
मित्याशङ्कते ।

अचक्षुः प्रत्यक्षं दृष्टं दर्शनं ज्ञानमिति यावत् भवेत्तदा-
प्रत्ययात् तदाच अहं देवदेवः अहं यक्षदेवः इत्यादी इत्यादी-
देवाद्यागारकां प्रत्यक्षेण ज्ञानं यदि वर्तते तदा अस्माकम्
ज्ञानप्रदायः विरदिमिति कसुदितादीः, रिदिरुम वा रिदिर-
पिपिपदानुमितेः, यक्षदेवपि तस्या अनापन्नमत्वात् तत्ते ह्येव
नोरेति तदुक्तं तात्पर्यटीकाया वाचस्पतिविरच्यैः यदि
यदिमि हरे रीतुय रेय तदनुमितेः कदाचार इति ॥ १० ॥

देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचारः
शरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥

सन्दिग्धोपचारः ॥ १३ ॥

यज्ञा उदेति, ततो यज्ञाकादिनिर्गतेन तदनुमाने सति
यज्ञादेन तत् प्रामाण्यप्रज्ञातादृशशब्दा निवर्तते, यदात्मनि
दृष्टेऽपि विपरीतमभावनादिना तज्ज्ञानेऽप्रामाण्यप्रज्ञा म-
ध्यायते ततोऽनुमानेनात्मनि गृहीते संवादेन तत् प्रामाण्य-
प्रज्ञादप्रामाण्यप्रज्ञानिवर्तनममत्वरूपं दृढत्वं तादृशप्रदस्य
सुषुप्तमेव तदुक्तं मिथ्यैः प्रत्यक्षपरिकलितमप्यनुमानेन अनु-
त्मनो तर्करसिका इति ॥ ११ ॥

नन्वहं यज्ञदत्त इत्यादिप्रत्यक्षं यद्यात्मविप्रयक्तं तदा
यज्ञदत्तो गच्छतीति प्रत्ययः कथं स्यादात्मनि गतिमत्त्वस्याभा-
वादित्यत आह ।

देवदत्तो गच्छतीति वाक्यजन्यप्रत्ययः देवदत्तादिपदस्य
शरीरे लक्षणग्रहाद्भवति देवदत्तो जानाति इच्छति करोति
द्वेटीत्यादि प्रयोगानां मुख्यतया देवदत्तादिपदस्य विजाती-
यशरीरावच्छिन्नात्मनि शक्तेरावश्यकत्वात्तदर्थं भूरिप्रयोग-
सत्त्वेन गौरवस्याकिञ्चित्कारत्वात् गच्छतीत्यत्राद्यातस्य
वत्तार्थकत्वे तादृशप्रयोगस्य मुख्यत्वमपि सन्भवतीत्यपि द्रष्ट-
व्यम् ॥ १२ ॥

ननु देवदत्तो जानातीति प्रयोगस्तौपचारिकत्वं देवदत्तो
गच्छतीत्यस्य वेत्यत किं विनिगमकमित्याशङ्कते ।

उपचारः सन्दिग्धः देवदत्तादिपदस्यात्मनि शरीरे वौप-
रिकत्वमिति सन्देहः तुशब्द आशङ्काद्योत्तकः ॥ १३ ॥

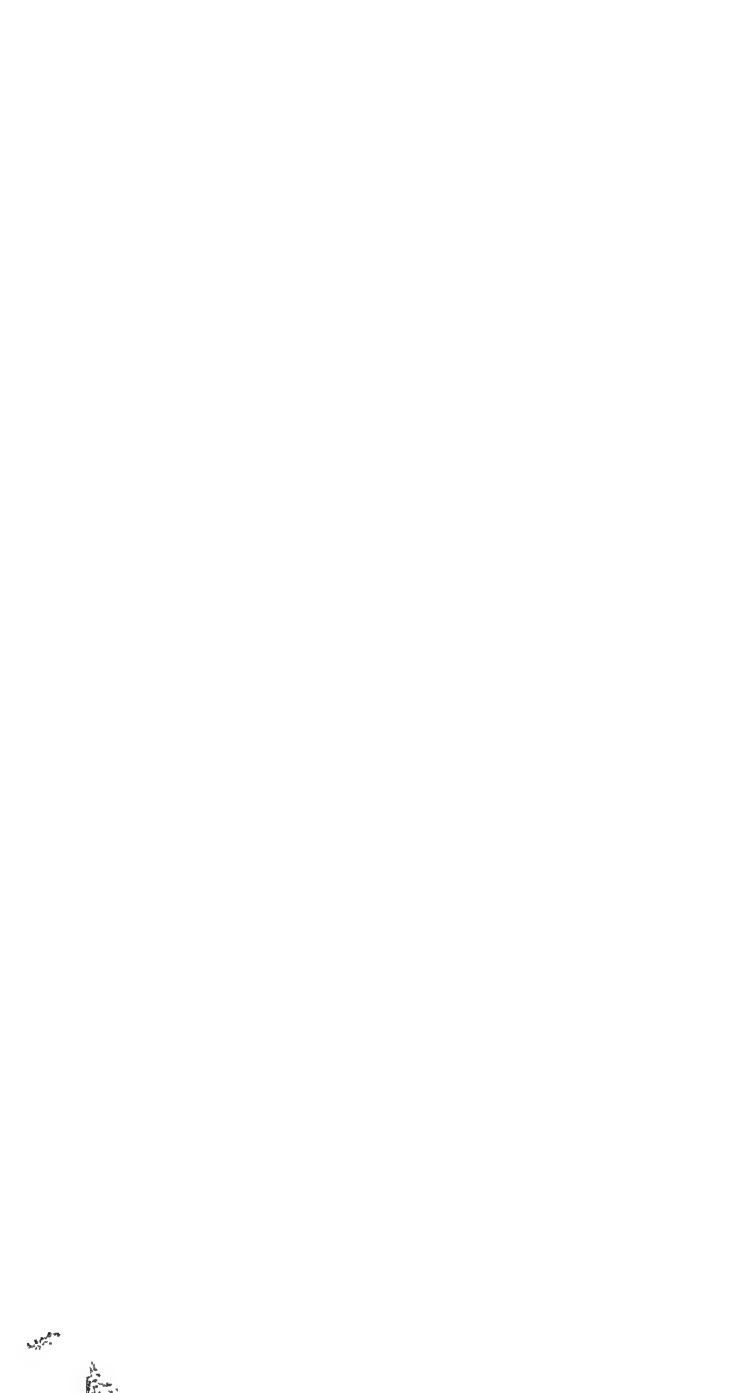
अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परताभावा-
दर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ १४ ॥

समाधत्ते ।

अहमितीति अहं यज्ञदत्तः सुखीत्यादिव्यवहारः अर्था-
न्तरप्रत्यक्षः अर्थान्तरस्य शरीरादिभिन्नस्य प्रत्यक्षं ज्ञानं
यस्मात् शरीरादिभिन्नविषयकशाब्दबोधजनक इति फलि-
तार्थः तद्याच शरीरादिभिन्न एवात्मनि तादृशप्रयोगो मुख्यः
शरीरे त्वौपचारिकः, कुत एवमत आह प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि
भावात् अर्थात् सुखादेः सत्त्वात् परत शरीरेऽभावात् सुखा-
देरसत्त्वात् तद्याच भूरिप्रयोगस्यात्मन्येव सत्त्वान्ततैव तादृश
प्रयोगस्य मुख्यत्वं शरीरादेशौपचारिकत्वमिति न सन्दे-
हगन्धोऽपीति, न चाहं सुखीत्यादौ अवच्छेदकतासम्बन्धेन
सुखादेर्वैशिष्ट्यं शरीरे भासत इति वाच्यम्, करोऽहं
सुखं त्यादेरपि प्रामाण्यापत्तेः करादेरप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन
सुखादिमत्त्वात् अहमित्यस्यच्छब्दस्यात्मन्येव शक्ततया शरी-
रादौ तदभेदज्ञासम्भवाच्च ॥ १४ ॥

पुनरात्रिपति ।

अहङ्कारः अहमितिप्रयोगः शरीरप्रत्यक्षः शरीरस्य
प्रत्यक्षं प्रतिपत्तिर्यस्मात् सः शरीरप्रतिपादक इति
वाङ्मत्, तद्याच यज्ञदत्तोऽहमिति सामानाधिकरण्यानु-
भवात् यज्ञदत्तादिपदमपि शरीरप्रतिपादकमेव तावदिति-
हेतो यस्मात् यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचारादिति ददुक्तं तद-
भिमानत् नतु तद्वाक्यं भवितुमर्हति अहं गौरः अहं
स्युक्तं इत्यादिभूरिप्रयोगाणां शरीरपरताया आवश्यकतया

अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दव्यतिरेकाव्य-
भिचाराद्विशेषसिद्धे नौगमिकः ॥ १८ ॥

कस्यविद्भवति, तस्याच्चरीऽहमादिव्यवहार औपचारिक
एवेति नाम्नाकं प्रतिज्ञाहानिरितिभावः ॥ १७ ॥

वेदान्तिनस्तु नित्यविज्ञानमेवात्रा अविनाशी वाऽरेऽय-
मात्रा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इतिश्रुतेः स च वस्तुगत्या
एकोऽपि नायाकार्याणां अन्तःकरणरूपोपाधीनां भेदात्वा-
नेव प्रतिभाति एकमेवाद्वितीयम् इति एकस्या सर्वभूतान्त-
रात्रा रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव इत्यादिश्रुतेरित्याजसकतं
दूषयति ।

अहमितीति प्रत्ययविषय इति शेषः, तदासाकं सुखी-
त्यादिलौकिकमानसप्रत्ययविषयः न आगमिकः सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्म इत्याद्यात्मसंतिपाद्येष्टव्यमित्यभिप्रेतः अत्र हेतुमात्र
मुख्ययोग्याभ्यामित्यादि. सत्यं सत् यद् योग्यं अन्तं दुःखसह
ताभ्यां विशेषमिहेरीश्वरभेदकहेः, इदेषु सुखस्य सुख-
त्वम् अन्येष्वानधीनेष्वविषयत्वात्, दुःखस्य तु दिदेषु
सुखत्वम् अन्यहेतुमागधीनहेतुविषयत्वात्, योग्यत्वस्य प्रत्यय-
विषयत्वम् एतत्त्वमनसः हेतुमिहेरीश्वरानिरासादेत् ईश्वरे
नित्यसुखादीकारणके त्वभिचारवारणादीह नित्यसुखस्य-
योग्यत्वात् तदाह सत्यं सत् दुःखस्य लोकरूपेश्वरभेदका-
यवम् । एतत्त्वमनसः हेतुमागधीनहेतुविषयत्वात् हेतु-
मिहेरीश्वरभेदकायवम् । सत् दुःखमिति प्रत्ययविषय-
त्वात् ईश्वरभेदकायवम् । सत् दुःखमिति प्रत्ययविषय-
त्वात् ईश्वरभेदकायवम् । सत् दुःखमिति प्रत्ययविषय-
त्वात् ईश्वरभेदकायवम् ।

सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादेकात्म्यम् ॥ १८ ॥

काव्यभिचारादिति अतिरेकव्याप्तेरित्यर्थः, प्रयोज्यत्वं पश्य-
म्यर्थस्तस्य च विशेषमिद्वान्वयः तथाचात्ययदृष्टान्तात्मा
वेऽपि व्यतिरेकेण ईश्वरस्य दृष्टान्तत्वान्मत्वेन व्यतिरेकस्य
धारग्रहाधीनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहादेवोक्तस्य लेऽनुमितिः सम्-
वतीतिभावः, ननु व्यतिरेकव्याप्तेरेश्वरभेदसाधकत्वं न दृ-
ष्टमित्याशङ्कानिरासायोक्तं शब्दवदिति शब्दादिवैत-
न्याकाशस्य यथा शब्दरूपादेतो व्यतिरेकव्याप्तिप्रका-
शयमानादीश्वरभेदसिद्धिरुवात्मनो जन्यसुखादिमत्त्वा-
त्तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु एकमेवाद्वितीयम् तत्त्वमसि चेतकेतो इत्यादि-
श्रुतिवलात् जीवेश्वरयोरभेदोऽवश्यं स्वीकार्यः, नचोक्त-
नुमानाद्भेदसिद्धिरिति वाच्यं सुखदुःखादोनान्तःकरण-
धर्मत्वेन स्वरूपासिद्धत्वात् तथाच श्रुतिः कामः सङ्कल्प-
विचिकित्सा अज्ञाञ्चडाधृतिरुत्ति ह्रीर्धीर्भरितत् सर्व-
मन एव इति, अतः कामशब्दस्य सुखपरत्वात् वीर्यशब्द-
वृत्तिरूपज्ञानपरत्वाच्च, दुःखस्यापि सुखसामानाधिकरण्ये-
प्रतीतेरात्मधर्मत्वभावादित्याशङ्कते ।

सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्त्या निश्चयेन अविशेषात्
जीवात्मनः ईश्वरभिन्नत्वादिद्वैतः उक्तश्रुत्या मनस्वेव तेन
सिद्धत्वेन आत्मन्यसिद्धत्वादितिभावः ॥ १९ ॥

आशङ्कानिरस्यति ।

नाना नात्मैक्यं जीवात्मा न ईश्वरभिन्न इति यावत्
[कुतः व्यवस्थातः व्यवस्थाः निश्चयः तस्याः सुखदुःखज्ञान-
नान्मात्रनीतिशेषः नहि सुखादयो मनसो धर्मा तस्य

व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥

शास्त्रसामोप्यच्च ॥ २१ ॥

महत्त्वाभावेन सुखादीनामप्रत्यक्षत्वापत्तेः ज्ञानावौगपद्य-
नियामकतया मनसोऽणुत्वस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात् कानः
सङ्कल्पः इत्यादिश्रुतिस्तु आद्युर्ध्वतश्च इत्यादिवत् मनसः
कामादिजनकत्वमवगमयति नतु तदाधारत्वं तदभेदं
वेति ॥ २० ॥

इतोऽपि जीवस्तेष्वरभिन्नत्वमित्याह ।

शास्त्रस्य श्रुतेः सामर्थ्यात् जीवेष्वरयो भेदबोधकत्वात्
तद्याहि द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये ह्य सुपर्णा सद्युजा सखाया
समानं दृष्टं परिप्रस्वजाते तयोरन्यः प्रियमलं स्वाद्विति
अनन्नन् अन्योऽभिषाकशोति इत्यादिश्रुतेः जीवेष्वरयो भेदो
ऽवश्यमङ्गीकार्यः । नच तत्त्वमसि श्वेतकेतो ब्रह्मविद्
ब्रह्मैव भवति इत्यादि श्रुतीनां का गतिरिति वाच्यं न तत्त्व-
मसि इति श्रुतेस्तदभेदेन तदोद्यत्प्रतिपादनेनाभेदभाव-
नापरत्वात् ब्रह्मविद् ब्रह्मैव इति श्रुतिश्च निर्दुःखत्वादि-
नेष्वरसाम्यं जीवस्याभिवक्ते नतु तदभेदं निरञ्जनः
परमं साम्यमुच्यते इति श्रुतेर्गत्यन्तरासम्भवात् अस्ति
हिलौकिकपादेषु सन्दाधिने पुरोहितोऽयं राजा संवत्स-
र इत्यादिषु सादृश्यपरेषु अभेदोपचारः । नच मोक्षदशा-
य नानाविधतो अभेदो जायते इति पाद्यं भेदस्य नित्य-
त्वेन गान्धारीयोगात् भेदनाशहोकारेऽपि व्यतिहृयानस्यान-
स्यानस्यत्वमिति संशयः भेदसाधकानि पुनस्तन्तरादि श्रुत-
न्तरादि च पुनर्गौरवमिदं परित्यजानि । २१ ।

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृतायां कणादस्य
तद्विहृतौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ १ ॥

समा. आद्यं तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

—००—

सदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥

तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥

यः शङ्करोऽपि प्रलयं करोति स्यात्तुस्तथा यः परपुरुषोऽपि ।
उमागृहीतोऽप्यनुमागृहीतः पायादपायात् सहि नः स्वयम्भुः ।
असतः सृज्यायते इति केचिद्वदन्ति तेषामन्यन्मिमांसकः,
बीजादिर्नाङ्गुरादिकार्यजनकः तदा सति कुम्भलस्य बीजा-
देरप्यङ्गुराद्यापत्तेः किन्तु चैतादौ स्थितस्य बीजस्यावय-
वविभागेन प्रध्वंसानन्तरमेवाङ्गुरोत्पादात् बीजादिप्रध्वं-
स एवाङ्गुरादेः कारणमिति तदाच गौतमीयं पूर्वपक्षसूत्रम्
अभावाद्भवोत्पत्तिर्नानुपपद्ये प्रादुर्भावात् इति तदेतन्त-
तिराकुर्वन्नेव परमोऽपवादिक्रमेणारम्भवादं द्रष्टव्यम् ।

सत् भावरूपं किञ्चित्, अकारणवत् अजन्यं, नित्यं
विनाशाप्रतियोगि वस्तु, अवयविनां मूलकारणं नासत्
इत्यर्थः प्रध्वंसस्य कारणत्वे चूर्णिकृतादपि बीजादङ्गुराप-
त्तेरिति भावः ॥ १ ॥

ननु तादृशे मूलकारणे किं नानमत आह ।

तस्य मूलकारणस्य, कार्यं तत्सरेणादिकार्यद्वयम्,
लिङ्गम् अनुनापकम्, तदाहि अवयवावयवविधाराया अन-
न्तत्वे मेरुर्ध्वपयोरपि साम्यप्रसङ्गः अनन्तावयवारब्धत्वा-
विज्ञेयात् अतः कचिद्विज्ञानो वाच्यः नच तत्सरेणैव विज्ञानः,

कारणभावात् कार्य्यभावः १ ३ ॥

अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥४॥

अविद्या ॥५॥

तसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन
ह्यणुकरूपतदवयवसिद्धेः, नापि द्व्यणुक एव विश्रामः,
तसरेणोरवयवः सावयवा महदवयवत्वात् कपालवदित्यनु-
मानेन द्व्यणुकावयवस्य परमाणुरूपस्य मूलकारणस्य
सिद्धेः, नचैवं क्रमेण तदवयवधाराऽपि सिद्धेयत्, अनव-
स्थाभयेनानुकूलतर्काभावेन च तत्कल्पनाया असम्भवात्,
असतु अनेकद्रव्यवत्त्वप्रयोजं तसरेणोर्जन्यमहत्त्वमेवानुकूल-
तर्कसम्पादकमिति संक्षेपः ॥ २ ॥

अभावस्य मूलकारणत्वे बाधकमाह ।

कारणस्य मूलकारणस्य भावात् कार्य्याणाम् अवय-
विनां भावः उक्ता, अन्यथा स्रुपादानकस्य स्रुमयत्ववत्
अस्रुपादानकत्वेन कार्य्याणामवयविनामसत्त्वप्रसङ्गादि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वमेवानित्यं नहि किञ्चिदपि नित्यमिति मतं निरस्यति ।

अ इति नञ्समानार्थेकनव्ययञ्, तद्याच न नित्य इति
प्रतिषेधस्य भावो भवनं विशेषतः वस्तुविशेषमाश्रित्य तद्या-
सावयवी न नित्य इति प्रतिषेधो भवति नतु सर्वः पदार्थो
न नित्य इति सामान्यतः प्रतिषेधः सम्भवति, प्रतियोगिनो
नित्यस्य किञ्चनतिद्विभ्यां पराहतत्वादिति समुदितार्थः ॥ ४ ॥

नतु परमाणुनित्यः द्रव्यत्वात् मूर्तत्वात् रूपवत्त्वात्
वैधे २१

अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोप-
लब्धिः ॥८॥

रूपसंस्कारः संस्क्रुतं रूपं इद्विहित इतिन्यायात्
उद्भूतानभिभतरूपमिति यावत् तदभावात् तादृशरूप-
त्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाभावान्न वायोः उपलब्धिः प्रत्यक्ष-
नित्यैः । न च सत्त्वन्वसत्तायाः सत्त्वन्वितानियामक-
त्वात् कथं न वायौ रूपाधिकरणत्वमिति वाचं वायौ रूपं
नास्तीति प्रत्यक्षसिद्धेन रूपानावेन विरोधित्वात् वायू
रूपवानिति प्रत्यक्षासत्त्वेन तदधिकरणतायां साधकाभावाच्च,
यत् न वाधकं किन्तु साधकान्तरं तत्रैव सत्त्वन्वसत्ता सत्त्व-
न्विसत्तानियामिका इत्यभ्युपगमस्रावश्च कत्वात्, इत्यन्तं सप्र-
सत्त्वकप्रवृत्तौ रूपसत्त्वन्वसत्त्वज्ञापनार्थिन्, सहस्रपरिमाण-
सत्त्वाभिधानन्तु प्रत्यक्षकारणसन्त्यक्तार्थिन्, उद्भूतत्वविशेषणं
भर्जनकपाशादिस्वबहिर्गीप्तोपाचक्षुराद्युपलब्धिवारणा-
र्थिन्, अनभिभूतत्वविशेषणम् मध्यन्दिनील्काप्रकाशादिम-
त्यक्षवारणार्थमिति गच्छेयः । ७ ॥

ननु परमाद्यादीनां प्रत्यक्षं न भवतु तदुपस्य तु प्रत्यक्षं
कथं न भवति बहिर्द्रव्यप्रत्यक्ष एव महत्परिमाणोद्भूता-
नभिभूत पयोर्हीतृत्वाद्यन्या दृष्टस्यादीनामपि प्रत्यक्षं न
स्यादित्यतो गुणप्रत्यक्षताप्रकरणमारभते ।

अनेकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यस्य अनेकाश्रितमित्यर्थः
तन्ममाश्रयात् अनेकसमवेतसमवेतत्वादिति यावत् तादृश-
समवेतस्य अनेकद्रव्यमाश्रयमिति सत्यसिद्धादमेवात्र
निराश्रितस्य, एवमिदं प्रत्यक्षमूलात् निश्चयः स्यात्, तदात्
प्रत्यक्षतः ज्ञेयत्वं तदस्य एवमत्रैव प्रत्यक्षसिद्धादमेवात्र

संख्या परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे वाच्ये च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षु-
षाणि ॥ ११ ॥

अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥

उद्भूतरूपादेः कार्यकारणभावकल्पनायां गुरुत्वादी-
गान्धव्यभिचार इत्यर्थः तदाच लौकिकविषयतासम्बन्धेन
प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवातोन्द्रियाणां गुरुत्वादीनां गुरुत्वत्वा-
दिना प्रतिबन्धकतास्वीकारस्यावश्यकत्वेन तदन्योन्याभावस्य
गुरुत्वादावसत्त्वेन सामान्यप्रभावान्न गुरुत्वादेः प्रत्यक्षमि-
तिभावः । बहूनाचार्यैस्तु एतत्स्मृतमन्यवैव व्याख्यातं स्वी-
कृतञ्च गुरुत्वादेः स्पर्शनप्रत्यक्षमिति संक्षेपः ॥ १० ॥

हीन्द्रियग्राह्यानाह ।

चाक्षुषाणीत्यत्रापि पूर्वचकारो योजनीयः तेन
रङ्गरादीनि कर्म्मपर्यन्तानि रूपवद्द्रव्यजनवेतानि चाक्षु-
षाणि स्पर्शनानि चेत्यदेः । कर्म्मचेति चकारात् उद्भू-
तरूपवद्द्रव्याणां योन्यगतानां स्वेदवेगद्रवत्वानां जाती-
नाञ्च संग्रहः । रूपिपदं योन्यपरं तेन परमावदादिगता-
नामेतेषामप्रत्यक्षत्वेऽपि नासङ्गतिः ॥ ११ ॥

अयोन्यमवेतानामेतेषां पान्थास्तुभ्यस्तमर्थायातमपि स्वटा-
र्धनाह ।

अरूपिष्वप्ययोन्येण एतानि द्रवाक्षुषाणि अस्पर्शनानि
चेत्यर्थः यः तैस्त्वस्य ज्ञानप्रत्यक्षोद्भवात् प्रत्यक्षत्वापीति
नोक्तम् ॥ १२ ॥

तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥६॥

तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १० ॥

नभिभूतरूपस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कारणं तत्कार्यतावच्छेदकम् ननु नदिरिन्द्रियजन्यद्रव्यमन्वेतप्रत्यक्षत्वं तदाच परमाणुरुपादी महत्त्वस्य ग्रीष्मोष्मादरुपादी उद्भूतानभिभूतरूपस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनासत्त्वात् तेषां प्रत्यक्षमिति भावः ॥ ८ ॥

परमाण्वादितगतगुणान्तराणामपि प्रत्यक्षमन्वेत भवतीत्याह ।

तेन रूपस्थलीयहेतुकथनेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं प्रत्यक्षं व्याख्यातमुक्तं प्रयमित्यर्थः तदाच परमाणुद्वयगुणतानां रसगन्धस्पर्शानां महत्त्वाभावात् प्रत्यक्षम्, यद्यपि रूपस्य कार्यतावच्छेदकं नोक्तप्रत्यक्षत्वं वायुपनीतसुरभिमागादेर्गन्धस्य वाय्वादेः स्पर्शस्य च प्रत्यक्षानुपपत्तेरव्याप्तिरद्वयमन्वेतत्वाच्चुपं प्रति उद्भूतानभिभूतं रूपं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कारणम्, तथाविधरामनं प्रति उद्भूतानभिभूतरसः तथाविधप्राणजं प्रति उक्तगन्धः तादात्म्यसम्बन्धेन तथाविधस्पर्शनं प्रति उद्भूतानभिभूतस्पर्शः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हेतुरिति विशेष्यैव कार्यकारणभावो वक्तव्यः ॥ ९ ॥

ननु शुक्त्वादेः कथं न प्रत्यक्षं महत्त्वस्य उद्भूतरूपस्य च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत् सत्त्वादित्यत आह ।

अतः तत्प्रदेन अप्रकान्तस्यापि कारणकलापस्य परमार्थः कार्योत्पत्तिप्रयोजकतया तस्य प्रसिद्धत्वात् तथा तस्य कारणकलापस्य अभावात् असत्त्वात् अव्यभिचारः

एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं
व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

तत्पुनः पृथिव्यादिकां सर्वेन्द्रियं विविधं शरीरे-
न्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥

सत्तागुणतयोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वमाह ।

भावः सत्ता, सर्वेन्द्रियं सर्वेन्द्रियजन्यम्, ज्ञानं
प्रत्यक्षं तथाच तयोः सर्वेन्द्रिययोन्यवस्थितत्वात् सर्वेरे-
न्द्रियैस्तु गृह्येते इति भावः ॥ १३ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-लताया कणादसू-
तविरचितौ चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥ • ॥

परमाणुरूपमूलकारणपरीक्षां प्रथमाह्निके समाप्तं
कार्यं द्रव्यं विभजते ।

अतः शरीरत्वम् अन्तर्ग्राह्यविज्ञातवृत्तिचेष्टावद्भूति-
जातिमत्त्वं हस्तत्वविवीच्यत्वद्रव्यत्वसत्त्वादिवारणाय प्रथम-
वृत्तप्रस्ताम्, घटत्वादिवारणाय चेष्टावद्भूतीति, घटशरीर-
संयोगादिवारणाय जातीति ननुपलक्षितत्वादजाति-
मादाय साधुषादिशरीरे लक्षणसमन्वयः वृक्षादावपि
चेष्टाऽऽक्षेपेन बाध्यात्मिकवाशुसखत्वात् अन्यथा भग्नवृत्तसं-
रोहणादिकं न स्यात्, कल्पभेदेन वृत्तिंशुशरीरस्य नाना-
त्वात् वृत्तिंशुत्वजातिमादाय ततः लक्षणसमन्वयः नतु
शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करात्, नापि चेष्टा-
वृत्तत्वम्, निश्चेष्टशरीरेऽव्याप्तेः । इन्द्रियत्वमपि न जातिः
पृथिवीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेष-

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चा-
त्मकं न विद्यते ॥ २ ॥

गुणानामप्रत्यक्षे चति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम्
इन्द्रियजनःसंयोगवद्भूमिःसंयोगात्मनःसंयोगा ज्ञान-
कारणातीति चर्माद्यात्मनि चातिव्याप्तिवारणाय सत्य-
न्तम्, ओलेऽव्याप्तिवारणाय शब्देतरेति व्याप्तादिनयनर-
श्मेच्चटुखीकारे तु रूपेतरेत्यपि वक्तव्यम् प्राणादौ
गन्धादिसत्त्वादुद्भूतेति शुक्लत्वादिव्याप्यम् अनुद्भूतत्वं
जातिर्नानैव तद्वत्त्वकूटवत्त्वमुद्भूतत्वं तच्च संयोगेऽप्यस्तीत्य-
सम्भववारणाय विशेषेति कालदिगादावतिव्याप्तिवारणाय
ज्ञानकारणेति चतुर्वयवविषयसंयोगस्यापि चतुर्विषय-
संयोगद्वारा ज्ञानजनकत्वस्वीकारात् चतुर्वयवादौ च चः-
संयुक्तकालविशेषणत्वात् कालादौ रूपाभाववागुत्पत्त्य-
जनकतया तद्वत्त्वकसंयोगस्यापि स्वाश्रयविशेषणत्वात् सखन्वेन
चाक्षुप्रकारणत्वात् तन्मादाय कालादौ चातिव्याप्तिवार-
णाय सत्यम् । विषयत्वञ्च साक्षात्परमरसा बोधभो-
गसाधनत्वे चति जन्यद्रव्यत्वम्, तस्य शरीरेन्द्रियवर्तित्वेऽपि
शिष्यबुद्धिवैषम्यात् तयोः दृष्टव्यकर्मनमिति संक्षेपः ॥ १ ॥

शरीरेषु चातुर्भौतिकत्वं पाञ्चभौतिकत्वञ्च निराकुरुते ।

“नन्वेतदेवाक्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्”
इति न्यायपूनेष्वचूतं नानुवादिशरीरेषु गन्धादीनां
भूतपञ्चककायाणां पञ्चानां सत्त्वात् तानि पाञ्चभौतिका-
न्वेति केचिद्वदन्ति, तन्नतं खण्डयति, पञ्चात्मकं शरीरं न
विद्यते प्रत्यक्षमप्रत्यक्षाणां संयोगहान्यवत्त्वात् तद्वत्त्वस्या-

गुणान्तराग्रादुर्भावाच्च न त्वात्मकम् ॥ ३ ॥

अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥

यप्रत्यक्षतापत्तेः नहि वायोराकाशस्य वा प्रत्यक्षं कस्यचिद्वर्तते
तस्याच्छरीरं न पाञ्चभौतिकमित्यर्थः, चातुर्भौतिकत्वमपि
अनया युक्त्या खण्डनीयम् ॥ २ ॥

अनु द्रविव्यादीनां तयाणां प्रत्यक्षत्वात् तैर्भौतिकत्व-
मेव मानुषादिशरीराणामङ्गीकार्यमित्यत आह ।

वकारस्त्वर्थे मानुषादिशरीरं न त्वात्मकं द्रविव्यादि-
तयारब्धम्, गुणान्तरस्य स्नेहस्य चित्तरूपस्य चित्तस-
र्गस्य चाग्रादुर्भावादनुत्पत्तेः यथा स्नेहवदवयवारब्धस्याव-
यविकः स्नेहः कारणगुणपूर्वको दृश्यते, यथा वा नाना-
वर्णावयवैरारब्धस्यावयविनश्चित्तरूपमुत्पद्यते तथा मानु-
षादिशरीरेऽपि कथं न भवति कारणस्याविशेषात् ॥ ३ ॥

अनु कथं तर्हि शरीरे गन्धक्लोदपाका भूततय-
जन्या अनुभूयन्ते इत्याशङ्क्याह ।

अणूनां पार्थिवजलीयतैजसानां परस्परं संयोगश्च
न प्रतिषिद्धः नास्माभिर्निषिध्यते विन्दु तादृशसंयोगरूपाद-
सनवर्धकारणादद्रव्यान्तरनेपेत्वर्थः तथाच मानुषादिशरी-
रस्यापि जलाद्युपटन्मकत्वस्वीकारात् क्लोदपाकादीनां
नादङ्गतिः, एकस्य शरीरस्य त्वात्मकत्वे द्रविवीजजल-
त्वादिव्यातीनां परस्परसाङ्ख्यिकसङ्गादिति भावः । न च
साङ्ख्यिकभयात् किं पार्थिवत्वं स्वीकार्यम् उत जलीयत्वं
वेत्यत किं विनिगमकमिति वाच्यं स्वाभाविकगन्धवत्त्वस्यैव
पार्थिवत्वं विनिगमकत्वात् अनुभूयते हि शुष्कशरीरेऽपि

तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥५॥
अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥

गन्धः नतु स्नेहादिरिति गन्धस्य स्वाभाविकत्वम्, तथाच
गोतमसूत्रम् “पार्थिवं तद्विशेषगुणोपलब्धेः” इति ॥ ४ ॥

पार्थिवं शरीरं विभजते ।

योनिजमापि द्विविधं जरायुजमण्डजञ्च जरायुजं
मनुष्यपञ्चादीनाम् अण्डजं पक्षिसर्पादीनाम् । अयोनिजं
स्नेहजोद्भिज्जादिकं स्नेहजं दंशमशकादीनाम्, उद्भिज्जं
तरुगुल्मादीनाम्, मानसञ्च शरीरं सप्तर्षीणाम् मन्वा-
दीनाञ्च तैजसमेव नतु पार्थिवम्, वृक्षादीनां शरीरत्वे
मानञ्च “शरीरजैः कन्दोद्भिर्वाति स्थावरतां नरः” इति
मनुवचनम् ।

“युहं त्वङ्मृत्युं जङ्मृत्युं पिप्रं निर्जित्य वादतः ।

अमशाने जायते वृक्षः कङ्कण्ठमादिसेवितः” ॥

इत्यादिप्रचनश्रुति संक्षेपः ॥ ५ ॥

नतु मन्वादीनामयोनिजं शरीरं कदमुत्पद्यते शुक्र-
प्रोणितारम्भकपरमाणूनामेव विशिष्टशरीरारम्भकत्वेन
तत्र तदभावा इत्याशङ्क्यामाह ।

अनियतो दिग्देशो देशां ते अनियतदिग्देशाः पर-
माणूनामसत्पूर्वकत्वात् तदधीनत्वात्, “एन्तरयोनिजाः” इति
दशमसूत्रेण परमनामां पतुर्णां सूत्राणामन्वयः ।
तत्रापि परमलोकादौ अयोनिजा यस्या तैजसा वायवेत्या
मादिराद्य देशाः सन्ति तेषां भुजश्रेणिनाद्यनपेक्षीत्यन्ति-
मानानारम्भणाः परमाणूनाः युहं जायस्यन्ति योनिर्हेयु-

संज्ञाया आदित्वात् ॥ ८ ।

सत्ययोनिजाः ॥ १० ॥

वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥

मनु ईश्वरे प्रमाणाभावात् कथं षटपटादिसंज्ञानां
तत्त्वतत्त्वमित्यत आह ।

संज्ञाया आदित्वात् कारणत्वात् ईश्वरस्येतिशेषः तवाच
“संज्ञाकर्तृत्वमद्विशिष्टानां लिङ्गम्” इति सूत्रेण संज्ञा-
कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धेरुक्तत्वादीश्वरस्य संज्ञाकर्तृत्वं निराशा-
धमेवेति भावः ॥ ८ ॥

इदानीं चतुर्णामुक्तानां सूत्राणां साध्यं निर्दिशति ।

मनुमरीचादीनां देहविशेषा इतिशेषः ॥ १० ॥

अयोनिजशरीरविशेषसत्त्वे वेदा अपि प्रमाणात्मासा-
दयन्तीत्याह ।

देहरूपं यद्विष्णुं ज्ञातुं तस्यात् तथा “ब्राह्मणोऽस्य
मुखनासीत्” स मुखतो ब्राह्मणमसृजत्” इत्यादिकेभ्यो
वेदेभ्य एव अयोनिजाः शरीरविशेषाः सन्तीति ज्ञायते ।
परन्तु जटीयतैजसजायवीयशरीराणां पार्थिवभागोऽप्यस्मा-
दुपभोगसाधनत्वत् । पार्थिवम् इन्द्रियं प्राणं तच्च गन्धस्य
गन्धगतजातीनाह आहकम्, प्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु
मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कतगन्धादिष्वञ्जकतादिवत्
वायुपणीतस्वरभिन्नानपदा, रसनेन्द्रियं जलीयं य कीर-
रूपादिव्यञ्जकत्वे सति परकीयरसव्यञ्जकत्वात् चतु-
रसमिवञ्जकोदकम् एतच्च रसस्य तद्वतजातीनाह आहकं
रसमस्ये प्राणरसयोगं सामर्थ्यम्, चक्षुरिन्द्रियं तेजस्य

गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् दीपप्रभावत्,
 इदञ्च इन्द्रियं संयोगरूपसन्निकर्षेण उद्भूतरूपवन्ति
 महत्त्वविशिष्टानि च द्रव्याणि गृह्णाति, संयुक्तसमवाय-
 रूपसन्निकर्षेण तादृशद्रव्यवृत्तीनि रूपसंख्यापरिमितिव्य-
 क्तसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगस्तेहद्रवत्वकर्मा सामान्यानि
 च गृह्णाति, संयुक्तसमवेतसमवायरूपसन्निकर्षेण योम्यवृ-
 त्तिवृत्तीनि सामान्यानि गृह्णाति, संयुक्तविशेषणतासंयुक्त-
 समवेतविशेषणतादिभिर्योम्यप्रतियोगिकान् संसर्गभावान्
 योम्यगतान् अयोम्यप्रतियोगिकान् अन्योन्याभावान् गृह्णाति,
 कारणादनये समवायस्य प्रत्यक्षं न भवति । त्वगिन्द्रियं
 देहद्रव्यापि उद्भूतस्य शरीराहकं तद्वतसामान्यग्राहकञ्च एवं
 रूपमिन्द्रियं रूपमात्मगतसामान्यमिन्द्रियञ्च चतुर्ग्राह्यान्
 गृह्णाति, वायुमपि गृह्णातीति नव्याः । सन्निकर्षेण पूर्ववत्,
 तदेतदिन्द्रियं वायवीयं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपाद्यव्यञ्ज-
 कत्वात् अङ्गसङ्गिरलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनवातवदित्यादि-
 रनुमानप्रकारः । सर्वेषूक्तानुमानेषु आत्ममनःप्रसृतिषु
 व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, एवं सन्निकर्षे व्यभिचार-
 वारणाय द्रव्यत्वे सतीति विशेषणं देयम्, कर्माण्यकुल्य-
 वच्छिन्नं नभः श्रोत्रमिन्द्रियं तच्च समवायेन शब्दान्
 समवेतसमवायेन तद्वतानि सामान्यानि च गृह्णाति, यदि-
 न्द्रियं यद्वत् तद्वत् तत्प्रतियोगिकसंसर्गभावानां तद्वतानाम-
 न्योन्याभावानां ग्राहकमपि तदिन्द्रियं भवति इति
 दाहेनिर्याणं पदिस्येति परत्वं गृह्णाति, संयुक्तसमवायेन
 आत्मानं विशेषणमुक्तं आत्मानं आत्मत्वजातिश्च गृह्णाति
 च द्विमुखदुःखेच्छाद्वेषद्वेषः

गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् दीपप्रभावत्,
 इदञ्च इन्द्रियं संयोगरूपसन्निकर्षेण उद्भूतरूपवन्ति
 महत्त्वविशिष्टानि च द्रव्याणि गृह्णाति, संयुक्तसमवाय-
 रूपसन्निकर्षेण तादृशद्रव्यवृत्तीनि रूपसंख्यापरिमितिव्य-
 क्तसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगस्तेहद्रवत्वकर्म्म सामान्यानि
 च गृह्णाति, संयुक्तसमवेतसमवायरूपसन्निकर्षेण योग्यवृ-
 त्तिवृत्तीनि सामान्यानि गृह्णाति, संयुक्तविशेषणतासंयुक्त-
 समवेतविशेषणतादिभिर्योग्यप्रतियोगिकान् संसर्गभावान्
 योग्यगतान् अयोग्यप्रतियोगिकानप्यन्योन्याभावान् गृह्णाति,
 कारणादनये समवायस्य प्रत्यक्षं न भवति । त्वगिन्द्रियं
 देहव्यापि उद्भूतरूपशेषाहकं तद्वतसामान्यग्राहकञ्च एवं
 रूपभिन्नान् रूपमात्रगतसामान्यभिन्नांश्च चक्षुर्ग्राह्यान्
 गृह्णाति, वायुमपि गृह्णातीति नव्याः । सन्निकर्षसु पूर्ववत्,
 तदेतदिन्द्रियं वायवीयं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपाद्यव्यञ्ज-
 कत्वात् अङ्गसङ्गिरलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनवातवदित्यादि-
 रनुमानप्रकारः । सर्वेषूक्तानुमानेषु आत्ममनःप्रभृतिषु
 व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, एवं सन्निकर्षे व्यभिचार-
 वारणाय द्रव्यत्वे सतीति विशेषणं देयम्, कर्णशृङ्खल्य-
 वच्छिन्नं नभः श्रोत्रमिन्द्रियं तच्च समवायेन ग्रन्थान्
 समवेतसमवायेन तद्वतानि सामान्यानि च गृह्णाति, यदि-

न्द्रियं यद्वत्स ग्राहकं तत्प्रतियोगिकसंसर्गभावानां तद्वतानाम-
 न्योन्याभावानां ग्राहकमपि तदिन्द्रियं भवति इति
 दाहेनियोगपरत्वे गृह्णाति, संयुक्तसमवायेन
 ग्रन्थान् विशेषणमप्युक्तान् आत्मत्वजातिश्च गृह्णाति
 नृदिमुदःरेच्छाद्वेषद्वेषाः

अभिघातान्मुषलसंयोगाद्वस्ते कर्म ॥ ५ ॥

आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

न्तस्य अकारणस्य परामर्शात्, इदमुपलक्षणं प्रयत्नोऽपि
नासाधारणनिमित्तमित्यपि बोध्यम् ॥ ४ ॥

किन्तुहि तादृशकर्मकारणमित्यत आह ।

अभिघातादिति प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः तच्च स्वजन्यमुपल-
गतवेगजन्यत्वम् अत्ययस्यास्य कर्मणि तथाच उदूखला-
भिघातान्मुषले वेगो जायते वेगवन्मुषलसंयोगाच्च हस्तोऽपि
वेगो भवतीति तेन हस्तोत्पतनम्, एवञ्च वेगवन्मुषलसंयोगो
वेगश्च द्वयमेव हस्तोत्पतनस्य कारणं नतु प्रयत्नस्तद्वदात्म-
संयोगो वेतिभावः ॥ ५ ॥

ननु शरीरतदवयवकर्मसु प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासम-
वायिकारणतानियमो भज्येतेत्यत आह ।

आत्मशब्दस्यात चेष्टाश्रयोऽर्थः ।

“आत्मा यत्नोद्धतिबुद्धिः स्वभावोन्नतं वर्ष्म च”

इतिकोपात् वर्ष्मपदमपि चेष्टावस्तेन शरीरतदवयव-
परं तथाच शरीरतदवयवकर्म प्रयत्नवदात्मसंयोगात्
वेगवद्द्रव्यसंयोगाच्च भवति, हस्तेन संयोगोहस्तस्य संयोगो
वा हस्तसंयोगः हस्तपदं चेष्टापत्परं चेष्टावद्वेगवद्द्र-
व्ययोः संयोग इति फलितार्थः तथाच व्यभिचारादुक्त-
नियमोऽप्रामाणिक इति भावः ॥ ६ ॥

प्रयत्नवदात्मसंयोगं विनाऽपि शरत्वेतोः
कर्मोत्पत्तिरित्येवमित्यतः प्रामाण्यं च

इदं च, इदं च, इदं च, इदं च, इदं च

तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म ॥ २ ॥

अभिधातजे मुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकाद-
कारणं हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥

तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥

चेटाजन्या क्रियामाह ।

तथा हस्तसंयोगात् प्रयत्नवदात्मसंयुक्तचेटावद्वसासंयोगात्
मुषले कर्म भवतीति शेषः । अकारेणानुक्तस्य गुरुत्वादेः
संग्रहः । तथाच मुषलकर्मणि मुषलं समवायिकारणम्
तादृशहस्तसंयोगोऽसमवायिकारणम्, आत्मप्रयत्नहस्तचेटा-
दीनि निमित्तकारणानीत्यर्थः ॥ २ ॥

हस्तचेटादिकं विनाऽपि मुषले उत्पतनाख्यं कर्म भवती-
त्याह । उदूखलाद्यभिधातजन्ये मुषस्योत्पत्त्याख्यं कर्मणि
हस्तसंयोगोऽकारणं नासमवायिकारणम्, संयोग इत्युप-
लक्षणं प्रयत्नचेटा च न निमित्तकारणमित्यपि बोधन् ।
अत हेतुमाह व्यतिरेकादिति विलक्षणहस्तसंयोगप्रयत्न-
चेटाव्यतिरेकेऽपि जायमानत्वात् । दृढतरहस्तसंयोगप्रय-
त्नविशेषविलक्षणहस्तचेटानां सत्त्वे प्रत्युत मुषलस्योत्पत्त्य-
मेव न भवतीति तेषां प्रतिबन्धकत्वमेव नतु कारणत्वं
प्रयत्नजन्यं मुषलस्योदूखलादुत्पत्तनन्तु आकांक्षकोत्पत्तनात्
विलक्षणमेवेति भावः ॥ ३ ॥

उदूखलाभिहतमुषलेन सह हस्तस्य यदाकांक्षकमुत्प-
त्तनं तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगो न कारणमित्याह ।

हस्तकर्मणि उदूखलप्रतिहतमुषलसंयुक्तस्य हस्तस्य
उत्पत्तनाख्यं कर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा
॥ १॥ क नित्यर्थः, तथा शब्देन पूर्वोक्तं प्रका-

संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥

नोदनविशेषाभावान्नोद्ध्वं न तिर्यग्गमनम् ।

॥ ८ ॥

देनात् स्थलनादिना वा यत् पतनं भवति तत् गुरुत्वो-
पायं गतुं प्रयत्नवदात्मसंयोगः तस्य पतनाप्रयोजकत्वात्
लघ्वत् प्रतिबन्धकत्वाच्च अतएव विहायगि विहरतां वि-
हमादीनां प्रयत्नवदात्मसंयोगादेव प्रतियन्त्यान् पतनम्
एवं प्रयत्नवदीयरसंयोगात् प्रतिबन्धादेव भूरादिषो-
काणां न पतनम्, यत्र तु प्रतिबन्धाक्रमंयोगादिकं नास्ति
तत्र पतनकर्माणि गुरुत्वमगमवायिकारणं भवतां वि-
शेषकार्यमित्युक्तनियमे व्यभिचारः स्फुट एवेति भावः । ७१

ननु गुरुत्वस्यापि पतने कारणत्वं न सम्भवति गुरु-
त्वस्यैव सिंहादिकृत्त्वित्तस्योद्ध्वगमनदर्शनात् एवञ्च रसा-
दिनां सात्त्विकदेहादः कथं लोहादिवत् तिर्यग्गमनमूद्ध्वं
भवति न भवतीत्यत्र आह ।

प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥ ८ ॥

नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥

हस्तकर्म्मणा दारकर्म्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥

प्रयत्नविशेषात् ऊर्ध्वमुत्क्षिपामीत्यादीच्छाजनितानां विल-
क्षणप्रयत्नात् नोदनविशेषो जायते इति तादृशप्रयत्नाभा-
वात् स्वस्तनादिस्थिति न नोदनविशेष इत्यर्थः ॥ ८ ॥

नोदनविशेषात् पूर्वोक्तप्रयत्नजनितविजातीयनोदनात् उद-
सनमुद्घोर्त्तयेत्यस्य ऊर्ध्वगमनं भवतीति विशेषः तदादान्य-
यव्यतिरेकाभ्यां नोदनविशेषस्य ऊर्ध्वगमनहेतुत्वं सिध्यतीति
उदसनमित्युपलक्षणं तिर्यग्गमनादिकमपि बोध्यम् ॥ १० ॥

ननु कोटस्थितस्य दालवत्स्य करचरणादिक्रियातिर्ल-
भूतगमनस्यापि कदासुत्पद्यते तत्कारणस्य नोदनविशेषस्य नाना-
भेदादित्यत आह ।

संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥

नोदनविशेषाभावान्नोद्ध्वं न तिर्यग्गमनम् ॥

॥ ८ ॥

दैवात् स्वलनादिना वा यत् पतनं भवति तत् गुरुत्वमेव
कारणं न तु प्रयत्नवदात्मसंयोगः तस्य पतनाप्रयोजकत्वात्
क्वचित् प्रतिबन्धकत्वाच्च अतएव विहायसि विहरतां विह-
ङ्गमादीनां प्रयत्नवदात्मसंयोगादेव प्रतिबन्धान्न पतनम्
एवं प्रयत्नवदीश्वरसंयोगात् प्रतिबन्धादेव भूरादिलो-
कानां न पतनम्, यत् तु प्रतिबन्धकसंयोगादिकं नास्ति
तत् पतनकर्माणि गुरुत्वमसमवायिकारणं भवतामपि
स्वीकार्यमित्युक्तनियमे व्यभिचारः स्फुट एवेति भावः ॥ ७ ॥

ननु गुरुत्वस्यापि पतने कारणत्वं न सम्भवति गुरु-
त्ववतीःपि लोटादेरुत्क्षिप्तस्योद्ध्वगमनदर्शनात् एवञ्च वृष्ट्या-
दितः स्वलितदेहादेः कथं लोटादिवत् तिर्यग्गमनमूद्ध्वग-
मनं वा न भवतीत्यत आह ।

स्वलितस्य देहादेर्नोद्ध्वगमनं न वा तिर्यग्गमनम् ।
नोदनविशेषस्य वाणादेस्तिर्यग्गमनप्रयोजकसजातीयस्य
लोटादेरुद्ध्वगमनप्रयोजकसजातीयस्य वा नोदनस्याभावात्
तथाचोद्ध्वगमनादिहेतुभूतस्य नोदनविशेषस्यासत्त्वात् तत्कार-
ण्यमूद्ध्वगमनादिकं न भवति, यत् तु तादृशनोदनादिकं
वर्तते भवत्येव ततोद्ध्वगमनादिकमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु स्वलितदेहादौ नोदनविशेष एव कथं न जायते
नोदनविशेषस्योद्ध्वगमनादौ हेतुत्वं वा कदमङ्गीक्रियते
इत्याशङ्कायां सूत्रद्वयमुपतिष्ठते ।

प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥ ८ ॥

नोदनविशेषादुद्सनविशेषः ॥ १० ॥

हस्तकर्म्मणा दारकर्म्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥

प्रयत्नविशेषात् ऊर्ध्वमुत्क्षिपामीत्यादीच्चा जनितात् विल-
क्षणप्रयत्नात् नोदनविशेषो जायते इति तादृशप्रयत्नाभा-
वात् सुवृत्तनादिस्थले न नोदनविशेष इत्यर्थः ॥ ८ ॥

नोदनविशेषात् पूर्वोक्तप्रयत्नजनितविजातीयनोदनात् उद-
सनसूक्ष्मोत्क्षेपणम् ऊर्ध्वगमनं भवती तत्रोदः तदादान्द-
यव्यतिरेकाभ्यां नोदनविशेषस्य ऊर्ध्वगमनहेतुत्वं सिध्यतीति
उदसनमित्युपलक्षणं तिर्यग्गमनादिकमपि बोध्यम् ॥ १० ॥

ननु मोहस्थितस्य वातवस्य करपरणादिक्रियातिर्य-
गूर्ध्वगमनरूपा वायुमुत्पद्यते तत्कारणस्य नोदनविशेषस्य ततः
भत्वारित्यत आह ।

संस्कारादुत्तरं तद्योत्तरमुत्तरञ्च ॥ १७ ॥

संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥

नोदनात् आकृष्टया पतञ्जिकया सह दूषोर्नोदनाख्य-
संयोगात्, दूषोः शरस्य, आद्यं प्राथमिकम्, कर्म गमन-
रूपम्, तत्कर्मकारिताच्च आद्यकर्मजनितान्तु, संस्कारादे-
गत्यात्, उत्तरं द्वितीयम्, तथा तत्संस्कारात्, उत्तर-
मुत्तरञ्च तृतीयचतुर्थादिकञ्च कर्म जायते इत्यर्थः
तथाच प्राथमिके कर्मणि नोदनमसमवायिकारणम्,
द्वितीयादौ तु वेग एवेति न द्वितीयादिकर्मोत्पादादुप-
पत्तिरिति भावः । अतः पतनपर्यन्तमिदोरेक एव वेगो ननु
नाना इति सूचयितुं संस्कारादित्येकवचनम् उत्तरमित्यस्य
तिरभिधानञ्च, नहि कर्मरन्तान इव वेगरन्तानेति
किञ्चिन्मान्मसि येन स स्वीकरणीय इति ॥ १७ ॥

नन्येवं शरश्चिरमेव गच्छेत् कदाचिदपि न पतेदित्यतः
आह ।

संस्कारस्याद्यकर्मजनितस्य वेगस्य अभावे नाशो रूति
गुरुत्वात् कारणादेव पतनं शरादौ जायते इत्यर्थः,
यादृशवेगविशेषो यावन्तं कालान्तिष्ठति तावानेव कालोऽ-
न्तिरुच्यते वाञ्छितस्ताऽंशं वेगं नाशयति क्वचित्तु द्रव्यान्तर-
संयोगोऽपि वेगनाशकः तथाच प्रतिबन्धकस्य वेगस्य सत्त्वा-
देव पूर्वं शरादे न पतनं किन्तु गतिरन्तान एवाभूत्
उत्तरकालेन गमनकर्मणः कारणविनाशान्न गमनं किन्तु
प्रतिबन्धकाभावात् पतनमेव भवतीति न किञ्चिदुपप-
न्नम् ॥ १८ ॥

अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥

द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥

नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥

जलादिकर्म परीक्षामारभते ।

अपां धूमज्योतिः सलिलमस्तुसंघातात्मकमेवगतानां जलानां संयोगाभावे पतनप्रतिबन्धकसंयोगस्य नाशे सति गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगानुबलं कर्म भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु भूमौ पतितानां जलविन्दूनां मिलनेन सोतो रूपेण यद् रदेशगमनरूपं स्यन्दनं जायते तत् विम्व-
मवायिकारणमित्याकाङ्क्षायामाह ।

जलादीनां यत् स्यन्दनाख्यं कर्म तत् इवत्वमेवा-
समवायिकारणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु मेघसम्पादकं जलानामूर्ध्वगमनं कथं भवतीत्या-
ह ।

ताड्यः सूर्यखरकरा वायुसंयोगात् आरोहणम् अपा-
मित्यनुवर्त्तते जनयन्तीतिशेषः वायुसंयुक्ताः ये तीक्ष्णाः सूर्य-
करास्त एव भूमिगतानां जलानामूर्ध्वगमनं जनयन्ती-
त्यर्थः । नाड्यवायुसंयोगादिति पाठोऽपि क्वचिद्द्रव्यते तत्
नाड्यः नाड्यां भवो यो वायुसंयोगः नाडीवायुः संयोग-
इति यावत् तस्मादपाम् आरोहणं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥

अपां संघातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥ ८ ॥

ननु सूरकराणां कथमीदृशसामर्थ्यमत्राह ।

नोदनेन वेगवद्वायुनोदनेन आपीडनात् सम्बन्धात् तदाच वेगवद्वायुसंयोगादेव सूर्यकराणामूर्ध्वगमनसामर्थ्यम्, ननु सूर्यकरस्यो यो वायुसंयोगः स सूर्यकरस्यैवोर्ध्वगमनेऽसमवायिकारणं ननु जलानां व्यधिकरणत्वादत्र आह संयुक्तसंयोगाच्चेति वायुसंयुक्ताः ये सूर्यकरास्तत्संयोगादित्यर्थः तदाच जलानामूर्ध्वगमने वायुसंयुक्तसूर्यकरसंयोग एवासमवायिकारणं सूर्यकरादिगतवायुसंयोगस्य निमित्तकारणमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ ६ ॥

ननु वृक्षादे मूलस्थानां कथं वृक्षाभ्यन्तरेणोर्ध्वगमनम् उक्तहेतोस्तत्ताभावादत्र आह ।

वृक्षमर्धनेन यस्य मुखं दुःखं वा भवति अदृष्टवत्तदाऽऽत्मसंयोग एव मूलस्थजलानां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्ध्वगमनेऽसमवायिकारणं तादृशादृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु हिमकरवाहीनां कथं प्रतिरुद्धद्रवत्वं कथं वा तद्विलयनमित्यत्र आह ।

अपां संघातः विलयनसंयोगो हिमकरकादिगत तेजःसंयोगात् विलयनसंयोगात् भवति, एवं विलयनं विविक्तसंयोगोऽपि तेजःसंयोगात् पूज्योक्तिर्योभिरुत्तेजःसंयोगाद्भवति, विलयतेजःसंयुक्तजलपरमाणुभ्यां यद्वायुश्च सारभूतेऽतदाहूतं द्रवत्वं जायते वृक्षेण विह्वल्यते

पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्मच व्या-
ख्यातम् ॥ १२ ॥

अनेखुर्बुज्वलनं वायोस्ति*व्येक्पवनसूना-
मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥

इस्तुकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

प्रसङ्गात् करकादिकमुक्त्वा पुनरदृष्टवदात्मसंयोगाधीनं
कर्म प्रदर्शयति ।

भूकम्पादेरदृष्टविशेषाधीनत्वकचनेन दिग्दाहादि-
जनकस्य तेजःकर्मणः दृष्टादिषोभनजनकस्य वायुकर्म-
णश्च अदृष्टाधीनत्वं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एतादृशं कर्मान्तरं दर्शयति ।

पयनं गमनञ्च, आसृमिति लज्जनप्रवृत्तयोऽप्यन्यत्र,
अर्गासृजालीनमिति तदर्थः, अहोवा'रत्नमहोवा'रदात्मको-
वा'रमवा'यिका'रणमिति तदर्थः, तदानीं वा'रणा'न्तरा'दवा'रणा-
दिनिर्माणः ॥ १३ ॥

कर्मान्तरं दर्शयति ।

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥ १५ ॥

तदनारम्भ आत्मस्य मनसि शरीरस्य दुःखा-
भावः स योगः ॥ १६ ॥

ननु मनसि कर्मात्मादे किं मानमत आह ।

आत्मेन्द्रियोमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् सुखदुःखे भवतः
तत्तात्मना मनसः सन्निकर्ष इन्द्रियैश्च मनसः सन्निकर्षः
अर्थेन विषयेण सह इन्द्रियाणां सन्निकर्षो विवक्षितः
तथाच मितं दृष्ट्वा सुखं वैरिणं दृष्ट्वाच दुःखं भाति
तादृशदर्शनञ्च न चक्षुर्मनोयोगमात्ममनोयोगश्चान्तरेण
तादृशयोगोऽपि न मनःक्रियामन्तरेणेति सिद्धं मनसः कर्मा,
सुखदुःखे इत्युपलक्षणम् आत्मविशेषणसामान्यम् विव-
क्षितं सर्व्वतात्ममनःसंयोगस्यासमवाधिकारणत्वादिति ।
“चक्षुस्तं हि मनः कृष्ण प्रमाथिवलवद्दृढम्” इत्याद्यानमा
अपि मनसः कर्माणि मानमिति ॥ १५ ॥

ननु मनश्चेत् चक्षुस्तत्त्वभावं तदा तस्य निरोधो न भव-
यति तथाच योगमन्तरेणात्ममात्राकारस्यासम्भवादपरा-
स्यासम्भवेन मननशाम्भवं निष्प्रयोजनमापद्येतेत्याशङ्क्या-
साह ।

आत्मस्य मनसि घट्टद्वयोगेन इन्द्रियादिकं परित्यज्य
मनो यदा आत्ममात्रे तिष्ठति तदा तदनारम्भः तस्य
मनःकर्माणि अनारम्भः अनुत्पादः, तदा मनो विवक्ष-
भाति, तदवस्थायां शरीरस्य दुःखभावः शरीरावस्थेः
दुःखं न जायते, स आत्मना याज्ञवल्क्यतमनसः संबोध्य
योग उच्यते ।

बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥

ब्राह्मणे संज्ञाकर्त्तुं सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥

तुद्धिपूर्वो ददातिः ॥ ३ ॥

सन्मनःकुमुदम्लानिगुनिहत् श्यामलः शशी ।

उदेतु कोऽपि हृदयाज्ञाशे सम तमोहरन् ॥

“अथातोधर्म” व्याख्यास्यामः” इति सूत्रेण प्रतिज्ञातं परीक्षारूप धर्मस्य निरूपणमिदानीमारभमाणो धर्मस्य वेदप्रमाणकतया वेदस्य प्रमाण्योपपादकं गुणजन्यत्वं साधयति ।

वेदे इति सप्तस्यर्धोऽष्टकत्वं तस्य वाक्यकृतावन्वयः वाक्यरूपा या कृतिः कार्यमित्यर्थः एतेन मीमांसकाभिमतं शब्दनित्यत्वं निराकृतम्, वेदषट्कं यद्वाक्यरूपं कार्यं तदुद्धिपूर्वं स्वार्थविषयकवक्तृयथार्थज्ञानरूपगुणजन्यं प्रमाणशब्दत्वात् महामारताद्यन्तर्गतवाक्यवदित्ययमनुमानाकारः वेदत्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणागम्यार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वम् अग्न्यनुः सामावर्त्यन्यतमत्वं वा ॥ १ ॥

इतोऽपि बुद्धपूर्वकाणि वेदवाक्यानीत्याह ।

ब्राह्मणे वेदभागविशेषे यत् संज्ञाकर्त्तुं संज्ञारूपं कार्यं तत् सिद्धिलिङ्गं संज्ञाकर्त्तुं वास्वार्थबोधस्य लिङ्गम्, यदा लोके लक्षकणादितामसरणं कर्त्तुं सदेवबोधस्य लिङ्गमिति ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण दर्शयति ।

“अमावास्यायां निरग्नी दद्यात्” इत्यादौ यदावपि

बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥

ब्राह्मणे सञ्ज्ञाकर्त्तृ सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥

तुद्धिपूर्वो ददातिः ॥ ३ ॥

सन्तनःकुमुदस्तानिगुनिहत् ख्यामलः प्रशी ।

उदेतु कोऽपि हृदयाकाशे सम तमोहरन् ॥

“अघातोधर्म्म” व्याख्यास्यामः” इति सूत्रेण प्रतिज्ञातं परीक्षारूप धर्म्मस्य निरूपणमिदानीमारभमाणो धर्म्मस्य वेदप्रमाणकतया वेदस्य प्रामाण्योपपादकं गुणजन्यत्वं साधयति ।

वेदे इति सप्तत्यर्थोऽष्टकत्वं तस्य वाक्यकृतावन्वयः वाक्यरूपा वा कृतिः कार्यनित्यर्थः एतेन मीमांसकाभिमतं शब्दनित्यत्वं निराकृतम्, वेदषट्कं यद्वाक्यरूपं कार्यं तद्बुद्धिपूर्वं स्वार्थविषयकवक्तृयथार्थज्ञानरूपगुणजन्यं प्रमाणशब्दत्वात् महामारताद्यन्तर्गतवाक्यवदित्ययमनुमानाकारः वेदत्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणागव्यार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वन् अग्यनुः सामाद्यव्याप्त्यतमत्वं वा ॥ १ ॥

इतोऽपि बुद्धिपूर्वकारिण वेदवाक्यानीत्याह ।

ब्राह्मणे वेदभागविशेषे यत् सञ्ज्ञाकर्त्ता सञ्ज्ञारूपं कार्यं तत् सिद्धिलिङ्गं सञ्ज्ञाकर्त्तृर्वाग्व्यवोधस्य लिङ्गम्, यदा लोके लक्षणादिनामकरणं कर्त्तुं सदेवबोधस्य लिङ्गमिति ॥ २ ॥

प्रकरणान्तरेण दर्शयति ।

“प्रमाणालायां पितृभ्यो दद्यात्” इत्यादौ यदानमिति

तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥

आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥

पादनं तद्दानेऽसाधनताज्ञानाधीनमिति ददातिरिति
धातुबोधकस्य तदर्थपरत्वम् ॥ ३ ॥

अन्यदपि दर्शयति ।

प्रतिग्रहपदेन तद्वर्धितवाक्यमुपलक्षयति “या ऊनाऽथा-
पनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत्” इत्यादिवाक्यं वक्तुसादर्थ-
ज्ञानं साधयति यद्यपि प्रथमसूत्रेणैतत् सर्वं गतार्थं
तथापि कतिपयधर्म्मप्रदर्शनार्थमेतावानारम्भः ॥ ४ ॥

धर्म्मादेः सामानाधिकरण्येन स्वर्गादिसाधनत्वं दर्शयति ।

आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरे अकारणा-
त्वात् स्वर्गादिफलस्येति शेषः “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि”
इति जैमिनीयतन्त्रोक्तं सूत्रशेषे पूरणीयमन्यथा प्रश्नस्या
अन्वयानुपपत्तेरिति तथा च यागहिंसादिकार्याणां धर्म्मा-
धर्म्मा प्रति फलीभूतमुखदुःखे प्रति च स्वानुकूलकृतिस-
त्त्वमन्येन हेतुता धर्म्माधर्म्मायोश्च मुखदुःखे प्रति समवा-
येनैवेति भावः, न च गयाआद्यादितः पितृगतं पुत्रेष्टादितः
पुत्रगतं फलं न स्यात् तयोः कर्म्मकर्तृत्याभावादिति पाशं
कारणतापक्षेऽटकमङ्गलघटककृतिसत्त्वस्य फलभागितयोद्दे-
श्यत्वमन्येन विवक्षितत्वात् निष्कामकृतकर्म्मणोऽपि सोऽन-
कामत्वभागितया तद्वैयर्थ्यं कर्म्मणि निष्प्रयत्नमेव, य-
द्वेष्टादिद्वयेन फलभागितयोद्देश्यत्वं न कर्म्मः किम्
विशालतयोरिति न कायमुपपत्तिरेव मन्यतः प्रकृतम् ।

तु “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि” इत्युक्त्या आदि-

तद्दुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥

दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥

तस्य समभिव्याहारतोदोषः ॥ ८ ॥

दिक्कलवोधकवाक्यन्तु तदपवादकमित्याहुः दृष्टिस्तस्य
पिष्टलघ्नादिफलं न आह्लादेः किन्तु तत्र भोजनादिना
लक्षणां ब्राह्मणानामाशीर्ज्वनस्यैव, विषहारकमन्त्रस्य
विषहरणवत्, आह्लादेः फलन्तु भोज्यभोजनशक्त्यादिरूपं
कर्तुरेव तस्य निष्कामत्वे मोक्षस्यैव फलत्वमित्याहुः कर्तु-
र्मुक्तत्वं इव उद्देश्यस्य मुक्तत्वेऽपि कर्मा फलं न जगदतीति
विभावनीयम् ॥ ५ ॥

सम्यगनुष्ठितआह्लादिकर्माभ्य एव धर्मा रूपं फलं भवति
नान्यदेत्याह ।

तत् साध्याह्लादिफलं निमन्त्रितदुष्टमाह्लादभोजन-
स्थले न भवति तत्र धर्मागो यदाविध्यनिष्पत्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

दुष्टाः के इत्याह्लाद्यायासाह ।

हिंसापदं निषिद्धधर्मात्तात्पर्यम् तत्रापि निषिद्ध-
धर्माणि पापानि ब्राह्मणं दुष्टं पिष्टादित्यर्थः ॥ ७ ॥

तादृशतात्पर्यसंस्पर्शात् पापमपि भवतीत्यार ।

तस्य निषिद्धधर्मात्तत्राह्लादस्य समभिव्याहारतः
संस्पर्शात् दोषः पापं भवतीत्यर्थः संस्पर्शं यौननीह-
यीभारिणीनामिधः तस्य लघुत्वे पापस्य लघुत्वं कुरुते तु
पापस्य कुरुतेति हिंसाः ॥ ८ ॥

तददृष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥

पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥

समे होने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥

एनेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

निर्दोषब्राह्मणसंसर्गे तु न दोष इत्यर्थायातमपि स्पष्टा-
धीमाह ।

तदिति बुद्धिस्थं पापं परावृत्तिरिति निर्दोषब्राह्मणसंसर्गे
तु पापं न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु यत्र दृष्टब्राह्मणेन आह्लादिकं सम्पादितं तत्र
किं कर्तव्यमित्यत्राह ।

पुन विशिष्टे अदृष्टब्राह्मणादिद्वारा आह्लादिसम्पा-
दने प्रवृत्तिर्विधेया पूर्वकृतं आह्वन्तु पण्डमेवेतिभावः ॥ १० ॥

ननु यत्र सापेक्षया उत्कृष्टो ब्राह्मणो न लभ्यते तत्र
किं कर्तव्यमित्यत्राह ।

समे आह्लादकृततुल्ये, हीने सापेक्षया न्यूनं वा अदृष्टे
ब्राह्मणे प्रवृत्तिः तेन आह्वं सम्पादनोपयम्, दुष्टास्तु सर्वथैव
त्याज्या इति भावः ॥ ११ ॥

आह्लादानादौ अपादानस्य सादृश्यादपि सम्पादा-
नस्य धर्म्यविशेषो भवतीत्याह ।

एतेन दानस्य लीयन्यायेन परस्वादानं प्रतिग्रहोऽपि
व्याख्यातम् उक्तप्रायमेव तथाच न्यूनसमविशिष्टेभ्यः प्रति-
ः कर्तव्यतापि फलतारतम्यं नतु कदाचिददृष्टादिति

तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥

हीने वरे त्यागः ॥ १४ ॥

समे आत्मत्यागः परत्यागोवा ॥ १५ ॥

समुद्दितायैः । परस्मात् स्वस्व धनस्यादानं ननु परस्वादानं
चौर्यादिना परधनस्य ग्रहणं तस्य निषिद्धत्वात्, वृत्तिकारैस्तु
प्राणमंशयदिसमः सौर्यस्यापि कर्त्तव्यताबोधकमिदं सूत्र-
मित्युक्तमिति ॥ १२ ॥

कानिचिन्निन्दितकर्म्मण्यपि पापं नोत्पादयन्तीत्याह ।

विरुद्धानां ह्यनुसूयतानां त्यागो वधस्तथा न निषिद्ध-
इत्यर्थः "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" इति
तथेति ॥ १३ ॥

तत्रापि विशेषमाह ।

हीने स्थापेक्षया हीनवर्त्तो परे भ्रष्टो त्यागो वध-
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अहंने भ्रष्टो वि कर्त्तव्यमित्यत आह ।

यस्य स्वसत्त्वान्वये सत्त्वस्यैव परे द्रव्यद्रव्यस्यैव
आत्मत्यागः आत्मत्यागः, कर्त्तव्यः तत्रापि तत्त्वान्वये यदि
द्रव्यद्रव्यस्यैव ह्यनुसूयतारो परस्मादिदं वधः कर्त्तव्य-
इति । तत्र ।

तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥

हीने वरे त्यागः ॥ १४ ॥

समे आत्मत्यागः परत्यागोवा ॥ १५ ॥

समुदितार्थः । परस्मात् स्वस्य धनस्यादानं नतु परस्मादानं
चौर्यादिना परधनस्य ग्रहणं तस्य निषिद्धत्वात्, वृत्तिकारैस्तु
प्राणसंशयदिसमये चौर्यस्यापि कर्तव्यताबोधकमिदं सूत्र-
मित्युक्तमिति ॥ १२ ॥

यानिचिन्निन्दितकर्म्मण्यपि पापं नोत्पादयन्तीत्याह ।

विरुद्धानां हन्तुमुद्यतानां त्यागो वधसदृशः न निष्ठि-
तत्यर्थः “आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविशारदन्” इति
नयनात् ॥ १३ ॥

तत्रापि विशेषमाह ।

हीने स्नापेद्यथा हीनपक्षे परे शरीरं त्यागो वध-
सदृश्यः ॥ १४ ॥

अहंने शरीरं किं वर्ज्यमित्यत आह ।

विशिष्टे आत्मत्यागः इति ॥ १६ ॥

स्वापेक्षया उत्तमवर्णे गुणाधिके आततायिनि किं कर्तव्यं
मित्यत्राह ।

विशिष्टे स्वापेक्षया उत्तमवर्णे गुणाधिके च वैरिणि
आत्मत्यागः आत्मावसाद एव कार्यो नतु विद्यागुणसम्-
न्वव्राक्ष्णस्य वैरिणोवध इत्यर्थः । न च

“गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्राक्ष्णं वा वञ्चयुतम् ।

आततायिनस्मायान्तं हन्या देवाविचारयन्” ।

इति वचनेन विरोध इति वाच्यं तस्य कैमुतिकन्यायोप-
पन्नकतया मितान्नराकारै र्व्याख्यातत्वात्, अतएव “पापमे-
वाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः” इति भगवद्गीता-
वचनमपि संगच्छते, पूर्वसूत्रे समे इति द्वयो ब्राक्ष्णत्वे
इतिबोध्यं तत्रापि परत्यागो वेति पारिभाषिकवधपरम् ।

“वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा ।

एषा हि ब्रह्मवन्धूनां वधोनान्योऽस्ति दैहिकः” ॥

इतिवचनादधिकमन्यत्वानुसन्धेयम् आह्निकसमाप्तिसूत्र-
नायेतिकारः ॥ १६ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य कृतार्या

कणादसूत्रविवृतौ पठाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥१॥

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युद-

याय ॥ १ ॥

इदानीं विशेषतो धर्मपरोक्षार्थं कर्मफलं विवेचयति ।

दृष्टादृष्टानि प्रयोजनानि येषां कर्मणां तन्मध्ये दृष्टा-
भावे दृष्टप्रयोजनाभावे अभ्युदयाय स्वर्गाय स्वर्गफलकं यत्
प्रयोजनं धर्मरूपं तदेव कल्पनीयम् । दृष्टप्रयोजनानि
वर्षावोजवपनदोहनपचनादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि याग-
दानहोमार्चनादीनि, यागादीनां दृष्टप्रयोजनासम्भवात् ।
न च यागादौ दृष्टं दुःखमेव फलम्, तस्य प्रयोजनत्वा-
भावने यागादेरनुष्ठानापत्तेः, नापि पूजाख्यातिरूपं
दृष्टं फलम्, तदप्रेप्सुभिरपि यागाद्याचरणात्, नापि यागा-
दीनां निष्फलत्वम्, सर्वेषां परलोकार्थिनां तेषु प्रवृत्त्य-
नुपपत्तेः । न च केनचित् स्वर्गफलकतया यागादिकं
प्रकल्प्य परप्रतारणार्थं स्वयमनुष्ठाय धन्विता लोका यागा-
दिषु प्रवर्तन्ते वस्तुतो यागादिकर्माणि निष्कृतान्येवेति
वाच्यं परप्रतारणार्थं वदन्निष्कृत्ययायाससाध्ययागादनुष्ठा-
नस्यासम्भवात् क एवं लोकोत्तरः य. परप्रतारण-
सामर्थ्यं वदन्निष्कृत्ययायासोपमासादिनात्मानतदवसादेत्
नष्ठात् स्वर्गादिफलसम्पत्तं यागादेरङ्गीकार्यम्, तज्जनक-
तत्वात्कर्मणां प्रमाणां कर्मणां न दृश्यतीति तद्दृष्टारिणं
कृत्यापुनर्मन्त्रं फलनीयमिति संदिग्धः ॥ १ ॥

अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्र-
स्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्मन्त्रव्रतमन्त्रकालनियमाश्च-
दृष्टाय ॥ २ ॥

चातुराश्रम्यसुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥

भावदोषउपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥

तत्तादृष्टफलकानि कानिचित्कर्माणि प्रदर्शयति ।

एतानि कर्माणि अदृष्टाय अदृष्टजनकानि । तत्

अभिषेचनमभिषेकोराज्ञाम्, उपवासः शिवरात्र्युपवा-
सादिः, ब्रह्मचर्यमष्टविधमैयुनादिवर्जनम्, गुरुकुलवासे
ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनाद्यर्थः, वानप्रस्थं वयः श्रेष्ठे वन-
प्रस्थितानां पुटपाकादिकर्म यज्ञोराजसूयादिः, दान-
माषाढ्यादौ, प्रोक्षणं व्रीहिपश्वादौनाम्, दिक् प्राङ्मुख-
भोजनादि, नक्षत्रं मघाश्राद्धादिः मन्त्रः प्रणवगायत्र्यादि-
जपः, कालः च तुर्मासव्रतादिः, नियमाः शौचसन्तोषतपः
स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि, चकारादनुक्तानि श्रौतस्मार्त-
न्यपि ॥ २ ॥

प्रसङ्गादधर्मात्मिकादृष्टसाधनमप्याह ।

ब्रह्मचारिगृहिवाणप्रस्थभिक्षुरूपेषु चतुर्षु आश्रमेषु
विहितं यत्कर्म तत् चातुराश्रम्यं पूर्वमुक्तमितिशेषः
उपधा भावदोषाः अनुपधा भावादोषाश्च धर्माधर्म-
साधनानीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उपधादिलक्षणमाह ।

कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्ग्यादयो भावदोषा उपधा

यमाभावात् विद्यते वाऽर्थान्तरत्वादयमस्य ॥ ८ ॥

असति चाभावात् ॥ ९ ॥

सुखाद्रागः ॥ १० ॥

तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥

भक्त्येवेत्यर्थः “वा स्वाद्विकल्पोपमयोरेवार्थे वा समुच्चये” इत्य-
मरकोपात् यमस्यार्थान्तरत्वात् सहकारित्वात् तदाच यम-
सहितं शुचिभोजनं धर्म्मं जनयति तद्रहितं पापं
जनयतीतिभावः ॥ ८ ॥

नन्वेवं यमसहितमशुचिभोजनं धर्म्मजनकं न वेत्ताह ।
असति अप्रशस्ते “सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्येभ्य-
श्चित्ते च सत्” इति कोपात् अशुचिद्रव्यभजने इति
यावत् अभावात् अभ्युदयसाधनस्य धर्म्मस्याभावात् तदाच
निन्दितत्वेनाशुचिद्रव्यभोजनं यमसहजतरूपि धर्म्मं न जन-
यति किन्तु धर्म्ममेवेतिभावः ॥ ९ ॥

दोषस्यापि धर्म्मधर्म्मकारणत्वात् तत्कारणं दर्शयति ।

सुखात् मुखभोगानन्तरं तत्साधने स्मृत्यन्तर्गतवि-
तादी राग इच्छा भवतीतिशेषः एवं दुःखभोगानन्तरमपि
तत्साधनेऽद्विकण्टकादी द्वेषो जायते इति दोष मोक्षोपि
रागद्वेषकारणमिति रागद्वेषद्वारा मोक्षोपि प्रयत्नीय इति
रागद्वेषनोदाहरण एव दोषाः धर्म्मधर्म्मयोः सहकारि-
कारणमिति तदुक्तं गौतमीये “प्रयत्नीयत्वात्तया दोषाः”
इति “तस्यैवायं रागद्वेषनोदाहरणमादात्” “तयो-
र्मोक्षः प्रयत्नीयः सुदुर्लभः परैः” इति च ॥ १० ॥

॥ दोषान्तर ॥ ११ ॥

अष्टाष्ट ॥ १२ ॥

जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥

इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

तन्मयत्वात् विषयभोगाभ्यासजनितदृढतरसंस्काराच्च
रागादयोभवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

कारणान्तरमपि दर्शयति ।

अष्टविशेषात् जनान्तरकृताष्टविशेषात् कस्यचित्
कस्मिंश्चिदनुरागोद्बोधो वा भवति यथा दमयन्त्यादे-
र्नलादौ, यथा वा दुर्योधनादेर्भीमादौ तदुक्तं “जनान्त-
राधगतकर्माविपाकजनैवोन्मीलति क्लृप्तं कस्य च नानु-
रागः” इति ॥ १२ ॥

अन्यदष्टाष्ट ।

जातिविशेषात् मनुष्यजातीयानामन्मादौ उष्ट्रादिजा-
तीयानां कण्टकादौ रागः नकुलजातीयानां भुजङ्गने
महिषजातीयानां तुरङ्गमे द्वेषश्च जातिजन्य एव, यद्यप्य-
तादृशमेव जातिद्वारा रागाद्युत्पादकं तथापि साध्यादि-
भ्यादकल्पं जातिरेवेति ॥ १३ ॥

रागार्थधर्माधर्मोत्पादने बीजमाह ।

धर्माधर्मो तज्जनकदागहिंसादिधर्मयोः स्वपरात्
ततः सा प्रवृत्तिः इच्छाद्वेषपूर्विका इच्छाद्वेषजन्या तथाच
रागाद्युत्पादार्थे प्रवृत्तिरालो दारादिना धर्मो जायते
तथा द्वेषादिप्रायां प्रवृत्तिरालोहिंसादिनाधर्मो भवतीति
रागाः प्रवृत्तिद्वारमेव धर्मादिजनकत्वमिति श्रौत-

अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात्

॥ ४ ॥

अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ५ ॥

कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥

ननु पार्थिवपरमाणुगतानां रूपादीनामग्निसंयोगना-
शत्वात् कथं नित्येति सामान्यत उक्तमतो नित्यानि विशेष-
यति ।

न खलु नित्यपृथिवीगता रूपादयो नित्याः किन्तु नित्य-
जलतेजोवायुगता एव ते नित्याः पूर्वसूत्रे उक्ता इत्यर्थः
॥ ४ ॥

ननु रूपादिभिन्ना अनित्यगता गुणाः किं नित्या-
स्तथाच संयोगादिकमपि नित्यं स्यादित्यत आह ।

अनित्येषु ये गुणा वर्तन्ते ते सर्वे एवानित्या आच-
र्या नित्यत्वात्, तथाचानित्येषु नित्या गुणा न सन्त्येवे-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु रूपरसगन्धस्पर्शाः किमसमाधिकारणका इत्या-
काङ्क्षायामाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शाः अवयवगता इति विवक्षणीयं कार-
णगुणपूर्वकाः स्वाश्रयस्य यानि कारणानि अवयवा
इति यावत् तेषां ये गुणाः स्वसृजातीयगुणाः तेभ्यः
प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः तथा आवयविरतिरूपरसगन्धस्पर्शाना-
मसमाधिकारणानि अवयवगता रूपरसगन्धस्पर्शास्तेषां
समाधिकारणप्रत्यामन्त्रत्वन्तु स्वसमाधिसमावायसमन्वे-
नेति बोध्यम्, ननु आमघटादौ बलवदग्निरसंयोगानन्तरं

अथ रक्ताद्युत्पत्तिरित्यत उक्तं षड्विधां पाकजा इति
 प्रसीतिशेषः तथाच षड्विधां रूपरसगन्धस्पर्शाः पाकजा
 अपि, पाकस्य रूपादिपराहृतिफलविजातीयतेनः-
 संयोगः, सोऽपि रूपादेरसमवायिकारणम्भवति, ततश्च
 परमाणावेव पाकाद् रूपादिपराहृतिर्नावयविनीति पीलुपा-
 कवादिनः, तन्मते विजातीयाग्निमसंयोगादारम्भकसंयोगना-
 शेन द्वययुक्तपर्यन्तावयविनाशे सति परमाणौ रक्ताद्युत्प-
 त्तिस्ततोविजातीयाग्निमसंयोगादारम्भकसंयोगानुगुणक्रिया-
 द्युत्पत्त्यारम्भकसंयोगादिप्रक्रमेण पुनर्द्वययुक्तादिमहावयवि-
 पर्यन्तानामुत्पत्तिर्भवतीति । पिठरपाकवादिनस्य अवय-
 विनां सच्छिद्रतया विजातीयाग्निमसंयोगात् तेषामपि
 रूपादिपराहृतिर्भवति नतु तस्मावयविनां नाशः प्रत्य-
 भिज्ञाविरोधादित्याहुः । अतश्च पाकप्रक्रिया ग्रन्थगौरव-
 मित्या परित्यक्तान्वतानुसन्धेया । ये तु नीलरूपादिव्य-
 क्तय एकेका एव नित्या इत्याहुस्तन्मते नीलरूपं नष्टं
 आत्मरूपमुत्पन्नित्यादिप्रतीतिव्यवहारयोरनुपपत्तिः सम-
 वायव्यगन्धस्य नित्यतया तद्विषयता तयो रूपपक्षरसम्भवात्
 अन्यथा घटादीनामपि नित्यत्वमेकत्वमुपपद्येत, घटस्य रूप-
 मिति भेदप्रत्ययात् गुणगुणिनोर्नाभेदः नीलपीतादि-
 नामात्मत्वादारभ्य घटादौ स्थितरूपमेव जायते तादृश्य-
 टस्य नीलरूपत्वे तद्वाद्युपाह्वयपत्तेः, नित्यास्तु तत एव
 तत्तदवयववच्छेदेन नामैव रूपाणि भवन्ति । अत एव

“नाहितो यस्तु वरेण सुखे पुच्छे च पादवरः ।

श्रेष्ठः कुर्यादप्यात्मा च नीलोत्पल इत्येत” ।

६३ १६

एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥

अणोर्महतस्योपलब्धानुपलब्धौ नित्ये व्याख्या-

ने ॥ ८ ॥

त्यादिकं सङ्गच्छते इत्याहुः, रसगन्धयोस्तु न चित्तत्वं
नारमादिमदवयवारब्धानामवयविनां नीरसत्वादिसौ-
न्दर्येऽपि क्षत्यभावात्, चित्तस्पर्शस्तु रूपस्थलीययुक्ता सोक-
णीय एवेति संक्षेपः ॥ ६ ॥

ननु कारणगुणानां कार्येऽसत्त्वात् कथं कार्यगुण-
जनकत्वं वैयधिकरण्यादित्याशङ्क्यामाह ।

एकं द्रव्यमधिकरणं यस्य तत्त्वात् सामानाधिकरण्यादि-
र्थः, तथाच कारणगुणानां साक्षात्समवायसम्बन्धेन कार्ये-
सत्त्वेऽपि स्वसमवायिसमवायरूपसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
कार्ये सत्त्वान्तद्रुणजनकत्वं नानुपपन्नमिति भावः ॥ ७ ॥

संख्यायां यज्जवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन क्रमसुलक्षणं प्रथमं
श्रीकटाह्न्यायेन परिमाणपरीक्षामारभते ।

उपलब्धानुपलब्धौ इति द्वन्द्वसमासेऽल्पस्वरत्वावुपल-
ब्धगज्जस्य पूर्वभाषः तेन महत् उपलब्धिः अणोवाच-
कव्यतिष्ठति द्वन्द्वक्रमेणैवावयवः, नित्ये नित्यप्रतिपादके
तुल्यध्याये व्याख्याते कथिते इत्यर्थः, मानव्यवहारमा-
रग्नकारणं परिमाणम्, तज्ज्ञाणं महत् दीर्घं ह्युल्लेखेति
दुर्बलवत्, तज्ज्ञाणपरिमाणं परिमाणी द्वयगुणे न तिष्ठति,
तत्रापि परिमाणावगुणपरिमाणं परमं विभुचतुष्टये सहस्रपरि-
माणं परमं तस्मैकरादिमहावयविपर्यन्तद्रव्येषु प्रधाना-
वयवमदित्यपरिमाणम् : ८ ॥

कारणवज्जत्वाच्च ॥ ८ ॥

अतोविपरीतमगु ॥ १० ॥

अगु महदिति तस्मिन् विधेयभावात् विधेया-

जन्यमहत्परिमाणस्यासमवायिकारणं दर्शयति ।

कारणस्य स्वाश्रयसमवायिकारणस्य यदुक्तं तस्माद-
समवायिकारणात् जन्यमहत्परिमाणं जायते इति धेयः,
एकारात् प्रथममहत्परिमाणयोः संग्रहः तत्रसरेणमहत्प-
रिमाणं प्रति द्व्यगुणगतं तित्वरूपं वज्जत्वमसमवायिका-
रणं यत् तूलकपिण्डाभ्यां प्रचययुक्ताभ्यां तूलकपिण्डा-
न्तरमारब्धं तत् शिथिलाण्यसंयोगरूपः प्रचयस्तादृशा-
वयविपरिमाणस्यासमवायिकारणम्, घटादिगतमहत्परि-
माणे तु कपालादिगतं महत्परिमाणसमवायिकारण
मित्यर्थः ॥ ८ ॥

अगुपरिमाणमाह ।

अतो महत्परिमाणाद्विपरीतं वैधर्म्यवदगुपरिमाणम्,
वैधर्म्यश्च लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वं कारणवज्जत्वाद्जन्य-
त्वञ्च तद्यात्र परमाणौ द्व्यगुणे चागुपरिमाणं वर्तते तस्य
प्रतत्त्वं न भवति, परमाणुपरिमाणानु नित्यं द्व्यगुणपरि-
माणानु परमाणुगतद्वित्वसंख्याजन्यम्, एवमगुत्वरूपा परि-
माणगता जातिरपि वैधर्म्यं बोध्यम् ॥ १० ॥

ननु वित्तादामलक्रमगु गुञ्जाफलादामलकं महदि-
त्यादिप्रत्ययात् महत्परिमाणेऽपि प्रत्यक्षविषयत्वमापेक्षिक-
मगुत्वञ्चासीति वैपरीत्यं कथमित्यत आह ।

अगु महदिति प्रत्ययव्यवहारौ, तस्मिन् व्यवहृय-

भावाच्च ॥ ११ ॥

एककालत्वात् ॥ १२ ॥

दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥

माणो परिमाणो, विशेषस्य अपकर्षस्य, भावात् सत्त्वात्, विशेषस्यापकर्षस्याभावादसत्त्वाद्भूत इत्यर्थः, अत्रापकर्षाभावेन उत्कर्षोविवक्षितस्तथाच वित्त्वादात्मलक्षणावितिप्रत्ययोव्यवहारश्च वित्त्वपरिमाणादप्रकृतपरिमाणं विषयीकृतं भवति, नतु वास्तविकाणुपरिमाणम्, एवं गुञ्जाफलादात्मलक्षं महदित्यादिप्रत्ययोव्यवहारश्च गुञ्जाफलपरिमाणापेक्षयोत्कृष्टमहत्परिमाणं विषयीकरोति उत्कर्षापकर्षोऽस्वरूपसम्बन्धविशेषावतिरिक्तौ वेत्यन्तदेतत् ॥ ११ ॥

ननु उत्कर्षापकर्षोऽपरस्परविरोधिनौ तत्त्वमेकत्र तयोः समावेशः निम्बफलमपकृतं नारिकेलफलमुत्कृष्टमिति हि व्यवहियते नहि निम्बफलमुत्कृष्टमित्यादिकः प्रत्ययो व्यवहारो वा प्रेक्षावतां येन तयोरेविरोधः सम्भाव्यतेत्यत आह ।

एककालत्वात् एककालीनत्वात् विशेषतदभावयोरुत्कर्षापकर्षव्यवहारयोरिति शेषः । अयम्भावः उत्कर्षापकर्षौ न विरुद्धौ एकताश्रये एकदैव द्वयोर्व्यवहारात् नहि क्षतियो ब्राह्मणादपकृतः वैश्याञ्चोत्कृष्ट इत्यादिव्यवहारः शक्योऽपक्षपितुम् । निम्बफलादापि स्वापेक्षया तिक्ततमात्कृष्टप्रत्ययो भवत्येवेति नोत्कर्षापकर्षयोर्विरोधः ॥ १२ ॥

ननुत्कर्षापकर्षयोर्द्वये विरोधाभावेऽपि गुणद्वौ विरोधोऽप्येवेति कथमेकस्मिन् परिमाणे तयोः सम्भव इत्यत

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मण्यै
व्याख्यातः ॥ १३ ॥

कर्मणिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः ॥ १४ ॥

अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मण्युणाश्च व्याख्याताः ॥ १६ ॥

शुक्लशुक्लतरशुक्लतमरत्तरत्ततररत्ततसादिरूपात् दृष्टा-
न्तात् परिमाणेऽपि उत्कर्षापकर्षयोः सम्भवः नहि परिमा-
णस्योत्कर्षापकर्षवन्तरेण महत्त्वहत्तरमहत्तमादिव्यवहारः
कथमपि सङ्गच्छत इति ॥ १२ ॥

ननु अणुमहत्परिमाणयोरपि अणुमहत्परिमाणान्त-
रसापेक्षिकमस्ति तदेव द्वयणुकात्परिमण्डलमणु कपाला-
दृष्टोमहान् पित्वादानलकनणु आमलकाद्विलं नहदित्या-
दिपक्षोर्तेर्विषयइतिस्वभं निराकुरुते ।

कर्मण्यैरिति गुणयदं रूपादिगुणवरं नतु परिमाण-
यदं तथाच यथा रूपादौ रूपादयो न सन्ति एवं
कर्मणि कर्माणि न सन्ति तथा परिमाणेऽपि परिमाणा-
न्तरं न सम्भवति कार्यमात्रं प्रति द्रव्यस्य समपायिका-
रणत्वादिति ॥ १४ ॥

ननु कर्मसु कर्माणि रूपादिषु रूपादयस्तु न सन्तीति
सङ्कृतं तत्कृत इत्याशङ्क्यानाह ।

कर्मभिरित्यनन्तरं शून्यानीति गुणैरित्यनन्तरं शून्या-
इति च पूरणीयम्, कर्माणि न कर्मावन्ति गुणाश्च न
गुणवन्त इति पूर्वमेव प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु कर्मणि कर्माणि महान्ति कर्माणि चण्डयोन्या
वैद्ये २२

नित्ये नित्यम् ॥ १६ ॥

नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥

अविद्याच विद्यालिङ्गम् ॥ २१ ॥

स्वाकृष्टकत्वात् किञ्च तन्तुन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं
तत्पट एव न स्वात् तन्तुनुरूपकारणाभावात् तन्तुन्तर-
वयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्त-
रवत्, तस्मात्तत्र तन्तुन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशा-
त्पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम्, अवयविनः प्रत्यभि-
ज्ञानन्तु साजात्येन सैवेयं दीपकलिकेत्यादिवत् । नच
पूर्वतन्तव एव तन्तुन्तरसङ्कारात् पूर्वपटे सत्येव
पटान्तरमारभन्त इति वाच्यं मूर्तयोः समानदेशतावि-
रोधादितिसंक्षेपः ॥ १८ ॥

नित्यगतपरिमाणस्य नित्यत्वमर्थायातमपि स्पष्टार्थमाह ।

सुगमम् ॥ १९ ॥

ननु किं द्रव्यं नित्यं परिमाणाधिकरणक्षेत्रताह ।

परिमण्डलशब्दः परमाणुपरिमाणं तद्विशिष्टं पर-
माणुस्य परिभाषया प्रतिपादयति परिमण्डलं परिमा-
ण्डल्यपरिमाणविशिष्टं परमाणुरूपं द्रव्यं नित्यमिति न
नित्यद्रव्यस्य दुर्भिद्यतेत्यर्थः । तस्य नित्यत्वञ्च प्रागेव
प्रतिपादितम् ॥ २० ॥

ननु परमाणुरूपं द्रव्यं कथमङ्गीकर्तव्यं तस्याप्रत्यक्ष-
तद्विकृत्य प्रत्यक्षसिद्धं यद्द्रव्यं तदेवाह ।

॥ २१ ॥

न च नमा दृष्टिर्नित्या अहं

तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥

स्वरूपम्, एकत्वपदं सङ्ख्यादिपञ्चकोपलक्षकं गगनमेकं
काल एक इत्यादिप्रतीतिविषयो रूपादिभिन्नो गुणोऽव-
श्यमङ्गीकार्यः गगनादिषु रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकात्
रूपादीनान्नभावादित्यर्थः, नचैकं सामान्यमेकोविशेषः एकः
समवायः एकोऽभाव इत्यादीप्रतीतेः का गतिरिति वाच्यं
तत्रानाद्यत्तत्रा धीविशेषविषयत्वरूपस्यैकत्वस्य भानाङ्गीका-
रादधिकमन्यतानुसन्धेयम् ॥ १ ॥

पृथक्त्वगुणस्य संख्यातुल्यत्वमाह ।

पृथक्त्वमपि संख्यावद्गुणान्तरमेव तत्रैकपृथक्त्वञ्च
एकत्वसंख्यातुल्यं द्विपृथक्त्वादिकञ्च द्वित्वादिसंख्यातुल्य-
मिति, नच घटः पटात् पृथगन्योभिन्न इत्यादिप्रतीतीनां
समानविप्रकृत्यानुभवादन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं नतु गुणा-
न्तरमिति वाच्यं नञ्शब्दस्येव पृथक्शब्दस्याप्यव्ययतया भे-
दार्थकतया च अस्मात् पृथक् इदमिदं नेति प्रतीत्यो वै-
चर्यानुपपत्तेः नचान्यादिशब्दवत् पृथक्शब्दस्यापि भेदवि-
शिष्ट एव शक्तिरिति वाच्यं गौरवापत्तेरन्यादिशब्दस्य नाना-
न्तरार्थे भेदान्वयानुपपत्तत्रा विशिष्टे शक्तिस्वीकारेऽपि
पृथक्शब्दस्याव्ययतया भेदान्वयसम्भवेन विशिष्टशक्तिस्वी-
कारस्यानावश्यकत्वात् अन्यथा नञाद्यव्ययानामपि विशिष्ट-
शक्तिः स्वीक्रियेत नच पृथक्शब्दस्यान्यार्थत्वाभावे तद-
योगे कथं पञ्चमीति वाच्यम् “तृतीया पञ्चमी चैव पृथक्,
नाना प्रयोगतः” इत्यादि शाब्दिकस्मृतेः पञ्चमीविधाय-
कत्वात् वस्तुतो वैशेषिकानुभवसिद्धमेव पृथक्त्वं गुणान्तरं

७ अध्याये २ आह्निकम्। १३५

एकत्वैकव्यक्त्ययोरेकत्वैकव्यक्त्याभावोऽ-

णुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥

निःसंख्यत्वात् कर्त्तृगुणानां सर्वैकत्वं न वि-
द्यते ॥ ४ ॥

खण्डनग्रन्थे दीधितिज्ञता खण्डितमिति तत्रास्याकं
विचारवाञ्छलमकिञ्चित्करमेवेति विरम्यते ॥ २ ॥

नन्वेकमेकत्वमित्यादि व्यवहारवलादेकत्वेऽप्येकत्वमेवमेक-
व्यक्तत्वं द्विव्यक्तत्वात्पृथगिति व्यवहारवलादेकत्वेऽप्येकव्यक्त-
त्वमङ्गीकार्यमिति तयोर्गुणत्वं दुर्घटं गुणेऽपि सत्त्वादत-
थाह ।

यदाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्वयोरुभया एकत्वैकव्यक्त-
त्वयोरपि नैकत्वैकव्यक्तत्वे, व्यवहारसु प्रकारान्तरेण म-
पादनीयद्वयद्वयः ॥ ३ ॥

नन्वेकव्यक्तव्यतिरेकेकमेकत्वमिति व्यवहारस्य सत्त्वात्तस्य
भाक्तत्वे किं पीजमत आह ।

सर्वैकत्वं सर्वेषु पदार्थेषु एकत्वं वर्तते इति यन्मतं तन्न
विद्यते न प्रामाणिकतया लभ्यते, कर्त्तृणां गुणानाञ्च
निःसंख्यत्वात् संख्यामूल्यत्वादप्युभया तयोरपि द्वयत्वं प्र-
प्येत इत्यादेरिदमेकत्वस्यापि गणनव्यवहारहेतुतया संख्या-
त्वस्याप्युक्तमप्रत्यक्षादिति भावः ॥ ४ ॥

भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥

एकत्वाभावाद्भक्तिसु न विद्यते ॥ ६ ॥

कार्यकारणयोरेकत्वैकपदयुक्त्वाभावाद्वैकत्वै-
कपदयुक्तं न विद्यते ॥ ७ ॥

ननु गुणादावेकत्वाभावे कथमेकं रूपमित्यादिज्ञानमत
आह ।

तदितिवृद्धिस्थं गुणादावेकत्वज्ञानमुपस्थापयति तदाच
गुणादावेकत्वज्ञानं नमरूपमेवेति न ततोवस्तुसिद्धिरित्यर्थः
तादृशव्यवहारसु उभयावृत्तिधर्माविषयक एव तादृशध-
र्माश्च तत्तद्व्यक्तित्वधीविशेषविषयत्वादिक एवेतिभावः ॥ ५ ॥

नन्वेकोवदइत्यादिव्यवहारोऽपि कथं न भात इत्यत
आह ।

एकत्वगुणस्य कुतः घनङ्गीकारे एकत्वाभावात् मुख्यै-
कत्वप्रयोगाभावाद् भाक्तैकत्वप्रयोगो न सम्भवति तस्माद्
घटादौ प्रत्यक्सिद्धमेकत्वं गुणमादित्य व्यवहारोऽमुख्यः एका-
दिशब्दानामेकत्वत्वादिविशिष्टावच्छिन्नवाचकत्वात्, एकं
रूपमित्यादौ तु उभयावृत्तिधर्माविशिष्टे एकपदस्य लक्ष-
णैवेति तादृशप्रयोग एव भात इति भावः ॥ ६ ॥

अवयवावयविनोरेकत्वमेकपदयुक्तञ्च नतु तयोर्भेद इति
साङ्ख्यमतं प्रसङ्गान्निराकर्तुमाह ।

कार्यकारणयोर्नैकत्वं नवैकपदयुक्तं किन्त्येकत्वमेत-
दयुक्तं वा कार्यकारणोभयनिष्ठं न भवतीत्यर्थः । अतः

माह कार्यकारणयोरेकत्वैकपदयुक्त्वाभावात् एकत्वस्य

भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥

एकत्वाभावाद्भक्तिसु न विद्यते ॥ ६ ॥

कार्यकारणयोरेकत्वेकपृथक्त्वाभावादैकत्वैः
कपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥

ननु गुणादावेकत्वाभावे कथमेकं रूपमित्यादिज्ञानमत
प्राह ।

तदितिवृद्धिस्थं गुणादावेकत्वज्ञानमुपस्थापयति तथाच
गुणादावेकत्वज्ञानं भ्रमरूपमेवेति न ततोवस्तुसिद्धिरित्यर्थः,
तादृशव्यवहारस्तु उभयावृत्तिधर्माविषयक एव तादृशध-
र्माश्च तत्तद्व्यक्तित्वधीविशेषविषयत्वादिक एवेतिभावः ॥ ५ ॥

नन्येकोघटद्वयादिव्यवहारोऽपि कथं न भात इत्यत
प्राह ।

एकत्वगुणस्य कुतः पञ्चमीकारे एकत्वाभावात् मुख्यै-
कत्वप्रयोगाभावाद् भाक्तैकत्वप्रयोगो न सम्भावति तस्माद्
घटादौ प्रत्यक्षसिद्धमेकत्वं गुणमादाय व्यवहारोमुख्यः एका-
दिशब्दानामेकत्वत्वादिविशिष्टावच्छिन्नयाचकत्वात्, एकं
रूपमित्यादौ तु उभयावृत्तिधर्माविशिष्टे एकपदस्य लक्ष-
णेति तादृशप्रयोग एव भात इति भावः ॥ ६ ॥

अथयथायदिनोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च नतु तयोर्भेद इति
आहुतमत्रं प्रसन्नान्निराकर्तव्यम् ।

कार्यकारणयोरेकत्वं नवेकपृथक्त्वं किमप्येकत्वमेक-
पृथक्त्वं वा कार्यकारणोभयनिष्ठं न भवतीत्यर्थः । अथ
तु नान्य कार्यकारणयोरेकत्वेकपृथक्त्वाभावात् एकत्वमेक-

अन्यतरकर्त्तृज उभयकर्त्तृजः संयोगश्च सं-
योगः ॥ ६ ॥

एतेन विभागोऽव्याख्यातः ॥ १० ॥

कत्वं साहचर्येण स्वीक्रियते वस्तुतः पटः उत्पद्यते यथै-
विनश्यतीत्यादिकः सार्वभौमिकोऽनुभव एकोत्पादविनाश-
साधकः एकविषयकानुभवस्य विषयान्तरविषयकत्वसीकारे
षट्पटादेरप्यपलापापत्तेरित्यलनसदावेशेन ॥ ८ ॥

संयोगपरीक्षामारभते ।

अन्यतरकर्त्तृजः स्थेनशैलादिसंयोगः, उभयकर्त्तृजो
मेघद्वयादिसंयोगः, संयोगजः कपालतत्संयोगजन्यरुक्-
म्ययोः संयोगइति त्रिविधः संयोगः, प्रकारान्तरेणाद्यं
द्विविधः अभिघातोऽनोदनश्चेति तत्ताद्यः शब्दहेतुः, द्वितीयः
शब्दाहेतुरित्यादिकमुच्यते ॥ ९ ॥

विभागे संयोगतुल्यताजाह ।

विभागोऽपि त्रिविधः, एककर्त्तृजोभयकर्त्तृजविभाग-
जमेदात् तत्ताद्यः स्थेनशैलयोः द्वितीयोऽनेपयोः तृतीयश्च
द्विविधः कारणमात्रविभागजन्यः कारणकारणविभाग-
जन्यश्चेति तत्ताद्योऽवया प्रथमं कपाले कर्त्तृ ततः कपालद्वय-
विभागः ततोऽप्यारम्भसंयोगनाशस्ततो घटनाशस्ततोऽपि
कपालद्वयविभागेन कपालस्याकाशादिना विभागो जन्यते
ततः कपालाकाशादिसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगरु-
क्म्यनाश इति, नच प्राचनिकेन कपालकर्त्तृणा क-
पालाकाशविभागोऽन्यते इति वाच्यम् एकस्य कर्त्तृ-
रन्तर्गतसंयोगप्रतिद्विर्द्विविभागजनकस्यानारम्भसंयोग-

संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्व-
सहस्रत्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥

कर्माभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वा-
भ्यामिति ॥ १२ ॥

तिद्वन्द्विविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा विद्युत्कमलकु-
ण्डलादिभङ्गप्रसङ्गात् तज्ज्ञादनारब्धकाकाशकपालसंयोगप्रति-
द्वन्द्विविभागं न कपालकक्षां जनयेत् तस्य घटारम्भकसं-
योगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वात्, नच कपालविभागेनैव
घटनाशत् पूर्वं कुतः कपालाकाशविभागो न जन्यते
इति वाच्यम् आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य
सति, द्वये देशान्तरविभागासम्भवात् । कारणाकारण-
विभागजन्यविभागो यथा यत्र हस्तक्रियया हस्ततरु-
विभागत्वेन शरीरतरुविभागो जायते तत्रच हस्तक्रिया
न कारणं व्यधिकरणत्वात् शरीरे तु तदा क्रिया नास्ति
अवयविक्रियाया यावदवयवक्रियानियतत्वात् अतस्तत्र कार-
णाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यते इति, अय-
मस्माद्विभजते इति प्रत्यक्षविज्ञोऽयं विभागगुणः संयोग-
नाशेन नान्यथासिद्ध इति संक्षेपः ॥ १० ॥

संयोगविभागयोः संयोगविभागानुन्यतामाह ।

संयोगविभागौ न संयोगविभागवन्तौ यदाऽणुत्वम-
हत्वे नाणुत्वमहत्त्वयती सुखानां निर्गुणत्वादित्येः ॥ ११

कर्माभिरिति ऊर्ध्वं स्वार्थं कारणार्थं ना पुनरुक्तं
पक्षार्थः भागेषामिति ॥ १२ ॥

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥

शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥ १८ ॥

संयोगिनोदण्डात् समवायिनोविशेषाच्च ॥ १९ ॥

गगनादिशब्दस्य गगनादेव निष्क्रयत्वात् संयोगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतिपाद्यत्वावर्त्तमानत्वादपि संयोगो न सम्भवतीत्याह ।

असति अविद्यमाने नास्तीति अकाराद्भविष्यतीति च प्रयोगदर्शनात् तदाचातीतघट इदानीं नास्ति परदिने घटो न च अतीत्यादिप्रयोगेण अतीतानागतघटयोर्वैधीभवाच्च न च ताभ्यां शब्दस्य संयोगादिः सम्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नाभूत् संयोगादिः पदपदार्थयोः सम्बन्धः का नो हानिरित्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगादिसम्बन्धासम्भवे वातसम्बन्धावेव स्थातां तदा चातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ १८ ॥

शब्दार्थयोः संयोगादिसंसर्गावगाहो प्रत्ययोरपि नास्तीत्याह ।

दण्डात् दण्डमवगाह्य संयोगिनः दण्डसंयोगिनः पुष्पस्य विशेषादवयवविशेषमवगाह्य समवायिनोऽवयविनः प्रतीतिर्भवतीतिशेषः तथाच यदा संयोगसम्बन्धावगाहो दण्डो पुष्प इति प्रत्ययः समवायसम्बन्धावगाहो करो कुञ्जर इति प्रत्ययश्च सारसिखो लोकाणां, तदा घट-
नाम् घटशब्दः घटशब्दवान् घटइत्यादिनान्यो नास्तीति पदपदार्थयोर्न संयोगो न च समवायः सम्बन्ध इत्यर्थः ।

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥

शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥ १८ ॥

संयोगिनोदण्डात् समवायिनोविशेषाच्च ॥ १९ ॥

गगनादिशब्दस्य गगनादेव निष्कृत्यत्वात् संयोगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रतिपाद्यत्वावर्त्तमानत्वादपि संयोगो न सम्भवतीत्याह ।

असति अविद्यमाने नास्तीति चकाराद्भविष्यतीति च
संयोगदर्शनात् तथाचातीतघट इदानीं नास्ति परदिने
इदोभाव्यतीत्यादिप्रयोगेण अतीतानागतघटयोर्विधो भवति
यस्य ताभ्यां शब्दस्य संयोगादिः सम्भातीत्यर्थः ॥ १७ ॥

माभूत् संयोगादिः पदपदार्थयोः सम्बन्धः का नो
हानिरित्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगादिसम्बन्धासम्भवे वातसम्बन्धावेव
स्वातां तथा चातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ १८ ॥

शब्दार्थयोः संयोगादिसंस्पर्शगाही प्रत्ययोरपि नास्ती-
त्याह ।

दण्डात् दण्डमवगाह्य संयोगिनः दण्डसंयोगिनः
पुरुषस्य विशेषादवयवविशेषमवगाह्य समवायिनोऽवयविनः
व्रतीतिर्भवतीतिशेषः तथाच यथा संयोगसम्बन्धावगाही
दण्डो पुरुष इति प्रत्ययः समवायसम्बन्धावगाही करो
कुञ्जर इति प्रत्ययश्च सारथिको लोकानां, तथा घट-
वान् घटशब्दः घटशब्दवान् घटइत्यादिप्रत्ययो नास्तीति
पदपदार्थयोर्न संयोगो नवा समनायः सम्बन्ध इत्यर्थः ।

सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥

करो कुञ्जर इत्यादौ तु स्वानुयोगिकसमवायः संसर्गत्वाभासते, कपातं घटवदित्यादौ तु समवाय एवेत्यादिभूमनोयम् ॥ १२ ॥

इदानीं शाब्दबोधोपयिकं पदपदार्थयोः समस्य प्रदर्शयति ।

शब्दादर्थप्रत्ययः सामयिकः समयरूपसमस्यप्रयोजकश्चात्र पदपदार्थयोः समयरूपः समस्य एव शाब्दबोधनियामकः, समयश्च सङ्केतः, सच द्विविधो नित्यप्राधुनिकश्च, तत्र नित्यसङ्केतः शक्तिः, प्राधुनिकसङ्केतः परिभाषा, सङ्केतवाक्याच्छब्दादयमर्थो बोध्य इत्याकारकः, एवं शब्द इममर्थं बोधयत्वियाकारकोवा तदुक्तम् ।

‘आजानिकप्राधुनिकः सङ्केतोद्विविधः स्मृतः ।

नित्य आजानिकरूपतया शक्तिरिति गीयते ।

कादाचित्कस्याधुनिकः शास्त्रकारादिभिः ज्ञतः” इति ।

शक्तिग्रहश्च व्यवहारार्थितो भवति तदुक्तम्,

“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोपात्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य उदा वाक्यस्य शेवादिदृतेवंदति” ।
इति । धातुवृत्तिप्रध्यायीनां शक्तिग्रहो व्याकरणादपि
यदा “अस्मिन् द्वितीया” “कर्त्तरि परस्मैपदम्” इत्यादि
धनुषसमात् कर्त्तृत्वादौ द्वितीयादिः, उपमानादुपमादि-
नाइत्युपायान् गायत्वादिजत्यसिद्धिं गन्धादिपदभाषा
शक्तिः । तदुक्तम् ।

“शीतं घृणे तद्वदर्थः सुशोभः शिशिरोजडः” ।

“घृणे चोदः सनुतञ्जमिजलौ मशमाकुले” ।

इत्यादिकात् खेत्यादौ शुक्लादिशब्दानां शक्तिग्रहः,
कोकिलः पिकपदमात्रेण इत्याद्याप्तवाक्यात् कोकिलादौ
पिकादिपदानां शक्तिग्रहः, प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारात्
कोत्वादिविशिष्टे गवादिपदानां शक्तिग्रहः, तथाहि यत्र
प्रयोजकपदमेव गानानयेत्युक्तम्, तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवद्भेद
मौरानीतः, तदवधार्य पाश्वस्थिवालो गवानयनं गाना-
नयेति शब्दप्रयोज्यमवधारयति, ततश्च गां वधानं च्छमा-
नयेत्यावाप्तोद्वावाभ्यां गवादिपदानां सास्त्राविशिष्टगवादौ
शक्तिं गृह्णाति, प्रसिद्धार्थिकपदज्ञानानाधिकरण्यात्
“गीरूपः सुर्षवान् वायुः” “सत्कृत्यालङ्कृतं कन्यां ददानः
कूकुदः स्मृतः” इत्यादौ रूपनून्यस्पर्शपदादौ वायुादिश-
ब्दस्य जयादातादौ कूकुदादिशब्दस्य च शक्तिग्रहः एवं
वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कहुप्रभृतौ चोच्छान् दर्व-
शूके च शिथानां व्यवहारात् व्यवहारादेकमात्रशक्तेः
परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य शान्दायत्वात् “यव-
मयस्य र्भवति” इति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे,

“वज्जन्ते सर्वशस्यानां जायते पतञ्जातनन् ।

सोदनादाश्च तिर्जन्ति ययाः कण्ठिशशालिनः” ।

इति विध्यर्थाज्ज्ञप्त्या प्रवर्तमानाद्वाक्यशेषादीर्घशूक एव
यवपदस्य शक्तिग्रहः यथा वा “स्वाराव्यक्तानोऽग्निदोनेन
यजेत” इत्यादिविविधेषामुक्तेभ्यः ।

“यच्च दुःखेन सम्मिश्रं न च ग्रंथानन्तरम् ।

अनिलापोपनीतश्च तत् सुखं स्वप्नदासदनम्” ।

सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥

कुम्भर इत्यादौ तु स्याद्युयोगिकसमवायः सर्वत्र
ते, कपातं घटवदित्यादौ तु समवाय एवेत्यादिभू-
म् ॥ १२ ॥

इदानीं शाब्दबोधोपयिकं पदपदार्थयोः सम्बन्धं प्र-
ति।

शब्दार्थप्रत्ययः सामयिकः समयरूपसम्बन्धप्रयोजक-
पदपदार्थयोः समयरूपः सम्बन्ध एव शाब्दबो-
धसक्तः, समयश्च सङ्केतः, सच द्विवचो नित्यप्राधुनि-
कः, तत्र नित्यसङ्केतः शक्तिः, प्राधुनिकसङ्केतः परि-
सङ्केतश्चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारकः, इदं
इत्यर्थं बोधयत्विताकारकोवा तदुक्तम्।

‘आजानिकप्राधुनिकः सङ्केतोद्विवचः स्मृतः।

नित्य आजानिकरूपतया शक्तिरिति गोदते।

कादाचित्कत्वाऽर्जुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृतः” इति।

ग्रहश्च व्यवहारादितो भवति तदुक्तम्,

‘ग्रहं व्याकरणोपमानात् कोपात्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।

प्रथमतः रुद्रपदस्य रुद्रा वाक्यस्य शेषाद्विदितेवंदन्ति”।

धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्वक्ति-

“कर्माणि द्वितीया” “कर्त्तरि परस्मैपदम्” इत्या-

गमनात् कर्मात्वादौ द्वितीयादेः, उपमानाद्गव्यादि-

वृत्तानात् गव्यत्वादिकृत्यसिद्धिर्गव्यादिपदार्था-

नाः, कोपात्।

‘गुणे चकृतादयः पुंसि गुणिलिङ्गाच्च तद्वति”।

“शीतं पुणे तद्वर्षाः सुशोभः शिशिरोजडः” ।

पुणे मौदः सवृतञ्चमि जलो मशमाकुले ।”

इत्यादिकात् खेत्यादौ शुक्लादिशब्दानां शक्तिग्रहः,
कोकिलः पिकपदगाच्च इत्याद्याप्यवाक्यात् कोकिलादौ
पिकादिपदानां शक्तिग्रहः, प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारात्
शोत्वादिनिमित्ते गवादिपदानां शक्तिग्रहः, तथाहि यत्
प्रयोजकवृद्धेन गानानयेत्युक्तम्, तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन
गौरानीतः, तदवधार्य माख्यस्थबालो गवानयनं गामा-
नयेति शब्दप्रयोज्यमवधारयति, ततश्च गां वधानं चखमा-
नयेत्यादिमोक्षवाक्यां गवादिपदानां साक्षाद्विशिष्टगवादौ
शक्तिं ननुति, प्रसिद्धार्थकपदज्ञानानाधिकरण्यात्
“गोरूपः सुशोभान वायुः” “रुक्मृत्यालङ्कृतं कन्यां ददामः
कुकुदः सुतः” इत्यादौ कपञ्चन्यधर्शपदादौ वाय्वादिश-
ब्दस्य कन्यादःतादौ कुकुदादिशब्दस्य च शक्तिग्रहः एवं
वाक्यशेषादपि यथा यत्रपदस्य कङ्कुप्रभृतौ ज्ञेच्छान्, दर्व-
श्रुते च शिष्टानां व्यवहारात् व्यवहारादेकमात्रशक्तेः
परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य शान्यायत्वात् “यव-
मयस्य र्भर्जत” इति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे,

“यवन्ते सर्वशस्यानां जायते पतञ्जलनम् ।

मोदतानाञ्च तिर्जन्ति यथाः कृषिशालिनः” ।

इति विधिर्याकाङ्क्षया प्रवर्तमानाद्वाश्रयेवादीर्घश्रुक् एव
अवपदस्य शक्तिग्रहः यथा वा “साराज्यकानो.निधोनेन
यजेत” इत्यादिबिबिधेषु तेभ्यः ।

“यव इ.येन सम्मिश्रं न च यंशननन्तरम् ।

अमिलायोपनीतश्च तत् सुखं सःपदासदनम्” ।

चेति व्यवहारो जायते इत्यर्थः, तदा च दैशिकपरत्वं प्र-
 वृत्ततरसूर्यसंयोगाश्रयत्वज्ञानं निमित्तकारणं तदाश्रये-
 न्मूर्तेर्दिकसंयोगोऽसमवायिकारणं तादृशज्ञानविषयीमूर्तेः
 समवायिकारणत्वं, दैशिकापरत्वस्याल्पतरसूर्यसंयोगाश्र-
 यत्वज्ञानं निमित्तकारणं तद्विषयीमूर्तेः समवायिकारणं
 तादृशमूर्तेर्दिकसंयोगोऽसमवायिकारणमिति, भवति हि
 पाटलिपुत्रस्थस्य काशं मपेक्ष्य प्रयागः परः प्रयागमपेक्ष्य काश-
 प्रेतित्यवहारः, तद्विषयः परत्वं प्रयागे उत्पद्यते. तत्र वृ-
 त्ततरसूर्यसंयोगाश्रयत्वेन तस्य ज्ञातत्वात् काश्याश्चापरत्वं
 जायते अल्पतरसूर्यसंयोगाश्रयत्वेन तस्या ज्ञातत्वात् एक-
 काशाभ्यामिति एकः कालः संयोगितया ययोः पिण्डयोश्चा-
 म्यमेककालाभ्यां पिण्डाभ्यां सन्निवृत्तिविप्रकटाभ्याम् अल्पत-
 रतपनपरिस्सन्दबृत्ततरतपनपरिस्सन्दाश्रयतया ज्ञाताभ्यां
 परतपनपरश्चेति व्यवहारो भवति, भवति हि युवाननपेक्ष्य
 स्यनिरः परः स्यनिरमपेक्ष्य युवाऽपर इत्यादिको व्यवहारस्त-
 द्विषयस्य परत्वस्य समवायिकारणं स्यनिरः, वज्रमहाकालस्य
 संयोगोऽसमवायिकारणम्, बृहत्तरसूर्यक्रियाश्रयत्वज्ञानं
 निमित्तकारणम्, यपरत्वस्य च युवा समवायिकारणम्,
 बृहत्तरीरमहाकालयोः संयोगोऽसमवायिकारणम्, स्यनि-
 राशिततपनस्सन्दापेक्षया अल्पतरतपनस्सन्दाश्रयत्वेन युनो-
 ज्ञानं निमित्तकारणम्, यद्यपि शरीराणां बाल्ययौवन-
 बाल्यस्थमे देन भिन्नत्वात् युवस्यपिरगततपनपरिस्सन्दानां वै-
 शरीत्यमपि सम्भवति तथापि बृहत्तरतपनपरिस्सन्दानानां वै-
 शिकरस्यैवात्यन्तज्ञानमेव स्यनिरेशालिपरत्वस्य कार-

कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २२ ॥

यम्, अत्यन्ततपनस्यन्दसमानाधिकरणवेत्तात्तज्ज्ञानञ्च यत्
परत्वस्य कारणमिति नच षटाद्यपेक्षया परमाणोरपि
वज्जतरसूर्यक्रियासमानाधिकारणप्रविधीत्वादिजातिमत्त-
ज्ञानात् परत्वं कथं नोत्पद्यते इति वाच्यं वज्जतरसूर्य-
क्रियासमानाधिकरणैककालीनद्वयार्त्तजातिमत्त्वस्य वि-
धितत्वात् तादृशजातिश्च चैतत्त्वादिः सूर्यप्रक्रियाःपि तत्-
कालोत्तरकालीनान्यत्वेन विशेषणीया नातोऽयं तिवर्ग-
कीविस्थविरचैत्तापेक्षया शतवर्षणीवियुवमैत्रे परत्वोत्पत्तिः
यथा सूर्यपरिणन्दपूर्वोत्पन्नत्वं विप्रकर्षः तदनन्तरोत्प-
न्नत्वं सन्निकर्षः युवचैत्ताद्युत्पत्तप्रधिकरणं यः सूर्यस-
न्दसात्पूर्वोत्पन्नत्वं स्यविरमैत्तादौ वर्तते इति स्यविर-
परत्वम्, स्यविरमैत्ताद्युत्पत्तप्रधिकरणसूर्यसन्दागन्तरो-
त्पन्नत्वं युवचैत्तादावसीति तत्तापरत्वं जायते, अचेतने
कालिकपरत्वापरत्वव्यवहाराभावे तु प्राणित्वे मतीति
विशेषणं हेयम्, तत्तच्छरीरमादायातिप्रसङ्गस्य जातिवि-
शेषनिवेशेन वारणीय इति संक्षेपः । द्विविधयोः परत्वा-
परत्वयोर्नाशकोपेक्षाबुद्धिनाश इति मुक्तावलीकारः,
उपस्तारे तु द्विविधकारणनाशस्यैव परत्वापरत्वनाशस्य
मुक्तमिति सन्तव्यम् ॥ २२ ॥

ननु सन्निकर्षविप्रकर्षज्ञानाभ्यां यदि परापरत्ववशात्
तदा प्रयागमपेक्षया काशीसन्निकर्षेति ज्ञानस्य नियमना-
सद्यन्तेन प्रयागेऽपि सत्त्वात् तदापरत्वव्यवहारः कथं न
इति एवं विप्रकर्षज्ञानविषये काश्यादौ वा कथं न पर-

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमह-
त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥

कर्माभिः कर्माणि ॥ २४ ॥

गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥

इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स सम-
वायः ॥ २६ ॥

कारणपरत्वात् कारणस्य समवायिकारणस्य परत्वात्
अपरत्वाच्च समवायिकारण एव परापरव्यवहारौ नत्वये-
षावुद्दिष्यमानातेण तदन्यस्मिन् व्यवहारं प्रति व्यवह-
रन्त्यस्य तन्त्रत्वमिति भावः ॥ २२ ॥

परत्वापरत्वयोर्न परत्वापरत्वे स इत्याह ।

एतानि व्याख्यातप्रायाणि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

गुणानां इव्यसमवेतत्वस्योक्तत्वात् तत्र कः समवाय इति
निज्ज्ञासानुरोधात् कममुक्तहुयापि समवायपरीक्षामारभते ।

कार्यकारणयोरवयवविनोद्यतः सम्बन्धात् इहेद-
मिति प्रत्ययः स समवायः, तन्तुषु घटः कपालेषु घटः वीर-
णेषु कटइत्यादिप्रत्ययोहि घटादौ तन्तुादिदृष्टित्वं विप्र-
योजकरोति तच्च दृष्टित्वं सम्बन्धविशेषनिपन्नित्वेनान्यथा
तन्तुषु घट इत्यदिद्वितीतिप्रसङ्गात् कालिकेन तन्तुादिदृ-
ष्टित्वस्य घटादौ सम्बन्धात्, इत्यस्य तादृशदृष्टित्वानियान्नकः
सम्बन्धः समवाय एव, अन्वयान्वयविनोः संयोगसम्बन्धात्,
कार्यकारणयोरित्युपलक्षणं सुल्लुपितोः क्रियाक्रियावो-
ज्यतियुक्तोर्नित्यद्वयविशेषपदादयोपाधारादिभेदावनिना-
मकोऽपि समवाय एवेति नन्तवन् । समवाये प्रतापन्तु

समवायस्य नानात्वं निराकरोति ।

तद्वत् तद्व्यक्तित्वमेकमात्रव्यक्तित्वमिति यावत् समवाय-
स्येति शेषः, भावेनेति व्याख्यातमिति शेषः । यथा द्रव्यं
सत् गुणः सन् कर्त्तुं सदित्येकाकारप्रतीतिविषयत्वात्
नानात्वसाधकप्रमाणाभावात् लाघवाच्च सत्ता एका, तथा
घटः समवेतः पटः समवेत इत्याद्यनुगतप्रतीतिविषयत्वात्
भेदकप्रमाणाभावात् लाघवाच्च समवायोऽप्येक एवेत्यर्थः । सच
नित्यसूत्रोत्पादविनाशयोः प्रमाणाभावात् तत्कल्पने कल्प-
नागौरवात् समवायस्यैकत्वेन तन्मात्राभ्युपगमे तन्मात्र-
दशायां नित्ये द्रव्ये द्रव्यत्वादे र्निश्चयानुनवानुपपत्तेश्च ।
यत्तु नीलो नटः रक्त उत्पन्न इति प्रतीतिर्नीलादिसम-
वायविषयिणी समवायस्यानित्यत्वनानात्वसाधिकेति प्राभा-
करमते तद्वन्दम् उक्तप्रतीतौ समवायस्यानुल्लेखात् अन्यथा
घटोनट इत्यादिप्रतीतेरपि समवायविषयकत्वसम्भवेन घटा-
देरपि नित्यत्वप्रसङ्गादिति । वैशेषिकमतानुयायिनस्तु सम-
वायस्य प्रत्यक्षं न भवति समवायोऽतीन्द्रियश्चेतनान्यासम-
वेतभावत्वादाकाशादिवदित्यनुमानेन तस्मातीन्द्रियत्वसि-
द्धेरित्याहुः । न्यायमतानुयायिनस्तु इन्द्रियसम्बन्धविशे-
षणताप्रत्यासत्तया समवायस्य प्रत्यक्षं भवत्येव, अतीन्द्रियत्व-
साधकोक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वात् समवायो लौकिकप्रत्य-
क्षविषयः योऽप्यप्रतियोगिकत्वे सति विशेषणतया योऽप्यवृ-
त्तित्वात् भूतलादिवृत्तिघटात्यन्ताभावादिवदित्यादेः प्रत्य-
क्षसाधककानुमानस्य सत्त्वाच्चेत्याहुरिति संक्षेपः ॥ २८ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां

वैशेषिके ३८

ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥३॥

गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्ते द्रव्यं

कारणम् ॥ ४ ॥

सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत

एव ज्ञानम् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञानस्य हि कारणमित्याकाङ्क्षायानाह।

ज्ञाननिर्देशे तृतीयाध्याये यत् ज्ञानस्य निर्देशः कृत-
स्तैव तन्निष्पत्तिविधिरुक्तदुत्पत्तिविधानं उक्तः “आत्म-
न्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यनिष्पद्यते तद्वन्त्य” इति सूत्रे ज्ञानस्य
कारणान्युक्तानीत्यर्थः, तथाचात्मा ज्ञानस्य समवायिकारणम्,
आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणम्, विषयसन्निकर्षो निनि-
ष्पत्तिकारणमिति तस्मिन् सूत्रेणोक्तमिति, प्रत्यक्षमधिकृत्य
सन्निकर्षस्य हेतुता कथितेति वेदितव्यम् ॥ ३ ॥

सन्निकर्षेऽपि विशेषमाह।

सन्निकृष्टेषु गुणकर्मसु यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत् द्रव्यं
द्रव्यवर्तितसन्निकर्षः इन्द्रियसंयुक्तद्रव्यसमवायः कारणं तथा
द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगस्य हेतुता, द्रव्यमनवेतस्य गुणादेः
प्रत्यक्षे तु इन्द्रियसंयुक्तद्रव्यसमवायः, शब्दरूपद्रव्यसवेतप्र-
त्यक्षे अणुसमवायः, कारणं सर्वतैव द्रव्यवर्तितः सन्निक-
र्षोहेतुरित्यर्थः, तत्रापि चात्रुपे त्वादे च द्रव्यस्य योन्य-
वापेक्षितेतिविशेषः ॥ ४ ॥

सामान्यप्रत्यक्षेऽपि द्रव्यवर्तितसन्निकर्षः कारणमित्याह।

सामान्यं सत्ता विशेषोद्रव्यत्वादिति यज्ज्ञानं जायते
तत् तत्रैव द्रव्यवर्तितसन्निकर्षादेव, ननु द्रव्यम् केवले-

सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥

द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥ ७ ॥

गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गुणकर्मापेक्षं न
विद्यते ॥ ८ ॥

इन्द्रियसन्निकर्षेण कथं सामान्यानि न गृह्यन्ते इत्यत आह
सामान्यविशेषाभावादिति सामान्यविशेषोद्भवत्वं तदभावात्
तथापि सामान्यानां द्रव्यत्वसून्यतया इन्द्रियसंदोगस्वाम्य-
वेन द्रव्यावटितसन्निकर्षाग्राह्यत्वात् द्रव्यवटितसन्निकर्ष-
प्राप्ताख्येव सामान्यातीतिभावः ॥ ५ ॥

द्रव्यगुणकर्मप्रत्यक्षे कश्चिद्विशेषमाह ।

द्रव्यगुणकर्मसु यत्प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं जायते तत्सा-
मान्यविशेषापेक्षं जातिविशेषप्रकारकं तेषां सामान्यानामिव
स्वरूपतोमानासम्भवादित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु शुक्लोऽयमित्यादिप्रत्यक्षस्याऽप्यनुभवसिद्धत्वात् तत आ-
जातेरप्रकारकत्वात् कथं द्रव्यगुणकर्मस्वित्यविशेषेणोक्तमत-
आह ।

द्रव्ये यत्प्रत्यक्षं जायते तद्द्रव्यगुणकर्मापेक्षं द्रव्यगुण-
कर्माणि विशेषणविधयाऽपेक्षते, द्रव्यगुणकर्मप्रकारकम-
पीति पर्यावसितार्थः, तवाचायं दण्डवान्, अयं शुकः,
अयं चलतीत्यादिप्रत्यक्षम् इदमंशे द्रव्यादिप्रकारकमपि
सम्भावतीति भावः ॥ ७ ॥

गुणकर्मप्रत्यक्षेण गुणकर्मप्रकारकं न भवतीत्याह ।

गुणकर्मसु विशेष्येण गुणकर्मापेक्षं गुणकर्मप्रका-

प्रत्यक्षज्ञानं न विद्यते कुत इत्यत आह गुणकर्मा-

समवायिनः श्रैत्याच्छैत्यबुद्धेश्च श्रैते बुद्धिस्ते
एते कार्यकारणभूते ॥ ८ ॥

द्रव्येष्वनितरेतरकारणः ॥ १० ॥

भावात् गुणकर्मासु गुणकर्माभावादित्यर्थः, तथाचान्वा-
न्तस्य तादृशज्ञानं न सम्भवत्येवेति भावः ॥ ८ ॥

ननु गुणकर्मासु गुणकर्माभावेऽपि विशिष्टबुद्धौ विशे-
षणज्ञानस्य हेतुत्वात् गुणकर्माज्ञानदशायां गुणकर्मासु
बद्विशिष्टबुद्धिर्दुर्वारैवेत्यत आह ।

समवायिनः श्रैत्यतमवायिनः श्रैत्यात् शुक्लरूपात्
श्रैत्यबुद्धेः शुक्लरूपात्मकविशेषणबुद्धेश्च श्रैते शुक्लरूपवति
शङ्खादौ बुद्धिः शुक्लोऽयमिति शुक्लरूपविशेषणिका प्रत्य-
क्षप्रमिति भवति अतस्ते शुक्लरूपवत्त्वशुक्लरूपबुद्धौ का-
र्यस्य शुक्लरूपप्रकारकप्रत्यक्षप्रमात्मकस्य कारणभूते इत्य-
र्थः, तथाच समवायसम्बन्धेन शुक्लरूपप्रकारकप्रत्यक्षप्रमां
प्रति शुक्लरूपवत्वं शुक्लरूपज्ञानञ्च द्वयमेव तन्त्रमिति गुण-
कर्मासु गुणकर्मा रूपविशेषणविरहान्न तत्प्रकारकप्रत्यक्ष-
प्रमिति रिति भावः । समवायसम्बन्धेन श्रैत्यवत्त्वस्य तन्त्र-
वासूचनाय सूत्रे समवायिन इत्युक्तमिति ॥ ९ ॥

ननु अयं घट इति प्रत्यक्षानन्तरमयं पट इति प्रत्यक्षं
यत्त जायते तत् घटज्ञानं पटज्ञाने कारणं तत्पूर्ववर्ति-
त्वात् तथाच घटज्ञानं विना पटज्ञानं कदापि न स्यादिति
नटस्थाशङ्कां निरख्यति ।

द्रव्येषु पूर्वोत्तरभावापन्नद्रव्याविशेषणवद्द्रव्यबुद्धिषु

कारणायौगप्रव्यात् कारणक्रमाच्च घटश-
दिवुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥

अनितरेतरकारणाः, न परस्परकारणाः बुद्धय इति नू
णीयं तथाच वटज्ञानस्य पटज्ञानपूर्ववर्तित्वेऽपि त्रिवर्ण
वर्तित्वाभावान्न कारणत्वमिति भावः ॥ १० ॥

नन्वेवं तत्र वटञ्चानमेव कथं न पश्यानुवते कानि
कारणभायमन्तरेण तयोः कनहानन्नुवादित आह ।

घटपटादिवृद्धीनां क्रमः पौर्वापर्यरूपः न हेतुवत्
भावात् न कार्यकारणभावात् किं तु तादृशबुद्धिकारणात्
घटपटादिसन्निकर्षादीनां क्रमात् पौर्वापर्यात् । यद्यपीति
नुक्तमयोगपक्षं समुच्चिनोति अवच्छेदकः, "क्रम" इत्यत्र
न्तरं योजनीयः, एवञ्च घटपटादिवृद्धीनामयोगपक्षं तद्वत्
रणानां सन्निकर्षादीनामयोगपक्षादित्यर्थः, यत्र तु घट-
टसन्निकर्षादीनामस्ति योगपक्षम्, तत्र युगपदेव सर्वेषां
टवान्तर्गतपदाथविप्रविणी नमुक्तालम्भनान्निका बुद्धिरुत्पद्यते
इति कारणयोगपक्षात् कार्ययोगपक्षं कारणात्मनो
कार्यप्राक्रमयेत्यपि बोध्यम् । बुद्धिः प्रथमतो द्विविधं
अनुमतिः स्मृतियश्च, अनुमतिरपि कलादिक्रमे दिविधि
प्रत्यक्षानुमितिक्षेदात्, प्रत्यक्षमपि प्राज्ञजदिक्षेत्रे प्रत्यक्षं
प्रतिकल्पकमिति चैकल्यक्रमेण च द्विविधं लौकिकलोकोक्ति-
क्षेत्रे च द्विविधम्, अनुमितिरपि केवलान्वयित्वरूपमपि वि-
प्रत्यक्षप्रमाणविशिष्टं दायिप्रधानुमानप्रत्यक्षात् विविधं, लौ-
किकलोके चैव सादृश्यसादृश्यं केवलान्वयप्रधानुमानम्, उचित-
लोकादिक्षेत्रे चैव सादृश्यसादृश्यं दिवं दिवं प्रत्यक्षमपि अनुमान-

अवनेप त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्धपेजम् ॥

॥ १ ॥

नम्, इत्यव्यतिरेक्यनुमानम् पर्यतोपहितान् प्रमादित्वा-
दिकमिति । सातिचोपेयानामकनिचयाधीनमनानाका-
रकभावनासंस्काराधीना एकविधैव, प्रकारान्तरेषापि
बुद्धिविधा प्रमाऽप्रमाचेति, तद्वति तत्प्रकारिका बुद्धिस-
त्प्रमा तदभाववति तत्प्रकारिका बुद्धिसदप्रमा, संशय-
निचयभेदेनापि बुद्धिविधा, तत्तैकधर्मापि विरुद्धभा-
वानामप्रकारज्ञानं संशयः, तदभावप्रकारकं तत्प्रकारकं
ज्ञानं तन्निचयः, एतन्मते सादृश्यज्ञानस्थले पदज्ञानस्थले च
वदुत्तरं लिङ्गपरामर्शात्पक्षैवानुमिति भवति प्रमाणं द्विविधं
प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति यदादानुभवश्च प्रमा एतच्चाग्रे सूत्र-
जदेन प्रत्यतीतिसंज्ञेयः ॥ ११ ॥

इति बोलयनारादय तर्कपद्यानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां
कपादसूत्रविहृत्तो अटमाध्यायस्याध्यायनाह्निकम् ।

बुद्धिविशेषणिका अपि काचिद्बुद्धयो भवन्तीत्याह ।

अवनेप इति, अयं वट एव पट इतिज्ञानं बुद्धपेजं
बुद्धिविशेषणकम् इदमेतदोः प्रत्यक्षविषये शक्तत्वात् प्रत्य-
क्षरूपा बुद्धिसादृश्यज्ञाने विशेषणम्, वृक्षच्छब्दस्य सज-
न्यबोधान्नयतया वक्तुरभिप्रायविषये शक्तत्वात् त्वया कृतमि-
तिवाक्यजयं ज्ञानं बुद्धिविशेषणकं भोजयैनमिति इदमर्थ-
बैनशब्दजन्यज्ञानमपि प्रत्यक्षालकबुद्धिविशेषणकम् अतएव
“विद्यानन्देन विजयां जयाञ्च” इति भट्टिकाव्यम्, यद्वा
उक्तस्य पदाङ्गो इदम् शब्दस्य एनादेशः तादृशस्य च

दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥

अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मासु ॥ ३ ॥

द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥

पूर्वोक्त्यन्तशब्दबोधः विषयबोधकत्वात् तज्जन्यज्ञानं बुद्धि-
विशेषणकमेवेति, शिष्यव्युत्पादनार्थं कतिपयप्रयोगप्रद-
र्शनमिति ॥ १ ॥

एतेषां पदानां ज्ञानघटितधर्मावच्छिन्ने शक्तिरन्वय-
व्यतिरेकगम्येत्याह ।

दृष्टेषु ज्ञातषु ज्ञानघटितधर्मावच्छिन्ने धितियावत् भा-
वात् इदमादिशब्दप्रयोगस्य सत्त्वात्, अदृष्टेषु अज्ञातेषु
ज्ञानघटितधर्मावच्छिन्ने धितियावत् तादृशप्रयोगस्यास-
त्त्वात् बुद्धिघटितधर्मावच्छिन्न एव तेषां शक्तिरित्यर्थः । २ ।

अर्थपदपरिभाषां दर्शयति ।

अर्थ इति शब्दो द्रव्यगुणकर्मासु वर्तते स च तत्र पाणि-
भाषिकः, गौतमीये तु “रूपरसगन्धस्पर्शाः धृतिव्यादिगु-
णास्तदर्थः” इति, प्रमेयान्तःपातिनोऽर्थस्य लक्षणसूत्रम्,
अतः पञ्चेन्द्रियग्राह्येषु पञ्चसु गुणेषुपि अर्थशब्दस्य परि-
भाषान्तरं समानतन्त्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

किमिन्द्रियं किमप्रकृतिकं किमर्थग्राहकमित्यभिधातुं
पीठं रचयति ।

द्रव्येषु द्रव्यनिरूपणसूत्रेषु पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतप्रक-
ृतिकत्वं प्रतिषिद्धं निराकृतं तथाच शरीरादिकं किञ्चि-

भूयस्त्वाङ्गन्ववत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने

प्रकृतिः ॥ ५ ॥

तथापस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शविशेषात् ॥ ६ ॥

इति द्रव्यं न पञ्चभूतप्रकृतिकत्वं किन्तु कैकभूतप्रकृतिकान्येव
स्पर्शाणि शरीराणीन्द्रियाणि चेतिभावः ॥ ४ ॥

एव प्रायेन्द्रियं गुणेषु गन्धमात्रग्राहकं पृथिवीमात्रप्र-
कृतिरुच्येत्याह ।

गन्धस्य ज्ञानं प्रत्यक्षं यस्मात् तद्गन्धज्ञानं प्रायेन्द्रियं
यतः, पृथिवी तन्मात्रम्, प्रकृतिः समवायिकारणम्, भूय-
स्त्वात् जलाद्यनभिभूतभागारन्धत्वात् गन्धवत्त्वाच्च रसाद्य-
ग्राहकत्वात् प्रायेन्द्रियं न जलाद्यारब्धम्, गन्धवत्त्वञ्चात्र
ग्राहकतासम्बन्धेन गन्धग्राहकत्वादिति फलिताद्यैः, तथाच
प्रायेन्द्रियं पाण्डिं रूपादिषु मध्य गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात्
कुतुम्भगन्धामिव्यञ्जकपृष्ठादिर्वादित्यनुमानेन प्राणस्य इति
व्युपादानकत्वं सिध्यतीतिभावः, एतच्च स्वार्थमतोक्तम् ॥ ५ ॥

इन्द्रियान्तरमण्ये कैकभूतप्रकृतिकमित्याह ।

रसग्रहणे रसने सायः प्रकृत्यः, रूपग्रहणे चक्षु-
तेजः प्रकृतिः, स्पर्शग्रहणे त्वगिन्द्रिये वायुः प्रकृतिः, रस-
नेन्द्रियादीनां रसाद्येकैकमात्रग्राहकत्वात्, रसगन्धस्पर्श-
विशेषादिति क्षाप्तिको लिपिकरप्रमादप्रसक्तः पाठस्तत्र
कश्चिदप्येवमनेपि तेजःरूपस्य हेतुकक्षणेन चन्दर्भ-
विरापोदुर्वार एवेति, रसनादीनां जलोपत्वादिरुचि-
प्रकारः भाक् इति एसादरार्थः ॥ ६ ॥

क्रियागुण्यवदेयाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥

सदसत् ॥ २ ॥

अततः क्रियागुण्यवदेयाभावादर्थांतरम् ॥

॥ ३ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कप्रस्थानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां
कणादसूत्रविरचितौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।
समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

—

हेरस्याप्तापदहन्त्वं निधाय हृदयासृजे ।

काणादनवमाध्यायं विदुषोमि कुतूहलात् ॥

प्रभातप्रत्यक्षमभिधित्वा भूमिकामाह ।

घटादिकार्यं स्थात्पतः प्रागसत्, क्रियाया गुणस्य
व्यवहारस्य व्यवहारस्याभावात्, घटे चाते यथा घटसि
इति घटश्चलति घटः श्यामइत्यादि क्रियागुण्यवहारो
भवति पूर्व्यन्तु न तथा व्यवहार इत्यर्थः, अतः साकार्य-
वादो निर्दिष्ट इति घटोत्पत्तेः पूर्व्यं घटप्रागभावविशेषात्
न च प्रतियोगिजनतः कथमत्यथा कारणान्तरवत्त्वे उत्प-
त्तय न पुनस्तत्त्वाद्, इहेदानां घटो भविष्यतीत्यादि
व्यवहारं प्रागभावे मानकिति ॥ १ ॥

पूर्व्यं सप्तोऽध्यायस्तोत्थात् ।

सदसि घटादिकार्यं मुक्तककारान्तरम् अथ
वर्तमानं अथपुनर्जात्यर्थः तथाच घटो न भवति न
इति इदमेव सदसि कार्यं प्रागभावे मानकित्यसिद्धिः
तदु मुक्तककारान्तरं विदोन्तः अथ सदसि

सञ्चासत् ॥ ४ ॥

यच्चान्यदसदतत्तदसत् ॥ ५ ॥

सिद्धिं तादृशवस्थान्वितो घट एव अंशव्यवहारविषय इत्यत आह ।

असतो अवर्तमानस्य क्रियागुणव्यपदेशाभावात् क्रिया-
गुणव्यवहाराभावात् असत् इति साधारणं तथाचाव-
र्तमानस्यैव क्रियागुणव्यपदेशाभावो नहि सुदूरप्रहारा-
नन्तरं घटवृत्ततिश्च सो घटोद्विद्यते इति व्यवहारार्थं कानां
तद्गद्गुं सव्यवहारविषयो न घटस्तस्यावर्तमानत्वात् किन्तु
अर्थांतरम्, घटादन्य एव अंशानां जयः भाव इति । ३ ।

भेदरूपो भावोऽप्यस्तीत्याह ।

सदपि घटादि भूतत्वाद्वा अथत् अन्योन्याभावप्रति-
योगि भूतत्वं न घट इत्यादिप्राप्तेः, ननु घटवत् भूतत्वे
कथं घटस्यान्योन्याभावः स्यात्कृति प्रतियोगिरूपस्य घटस्य
निरोधिनः सत्त्वादिति चेन्नस्यैवं कश्चित् अभावः प्रतिदेन
केनापि सत्यत्वेन प्रतियोगिनिरोधविना, तदा सति
समवायस्य धारयि प्रतियोगिता कष्टात्पत्तानां यद्यपि
भूतत्वे सत्यप्रसङ्गात् किन्तु प्रतियोगितापक्षे दकषसत्त्वं नैव
प्रतियोगी अभावस्य निरोधो तदाच अन्योन्याभावः प्र-
तियोगितापक्षे दकः सत्यत्वात्, मा एव एव तेन सत्यत्वेन न
घटस्य अस्मिन्नेव सत्येन भूतत्वादावसत्त्वत्तत्र घटान्योन्या-
भावस्यत्वेन कोऽपि निरोधः, अदृशान्योन्याभावो तत्ता-
भाववर्धित एवेति शेषः ॥ ४ ॥

यद्यप्यन्योन्याभावप्रति ।

असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्य ते विरो-
धिप्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥

अत उक्तादभावत्रयादन्यद् यत् असत् भावभिन्नम्
तदसत् अत्यन्तारुच्यं भावप्रधाननिर्देशोऽयम्, अत्यन्ताभा-
वात्यमिति तु फलितार्थः, अयञ्चात्यन्ताभावस्तुरोयोभावा-
सदातनश्च, प्रतियोगि-तत्प्रागभाव तत्तद्ध्वंसास्त्वय एवात-
न्ताभावस्य विरोधिनः, रक्तघटे श्यामं रूपं नास्ति श्याम-
घटे रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीती च ध्वंसप्रागभावाववगा-
हेते नत्वत्यन्ताभावमिति प्राञ्चः, नव्यास्तु ध्वंसप्रागभावयो-
र्नात्यन्ताभावविरोधित्वमतो ध्वंसादिकालावच्छेदेनाभ-
त्यन्ताभावो वर्तते एव, यत्र भूतले पूर्वमपसारितं घटा-
दिकं पुनरातीतं तत्र घटकालस्याभावसम्बन्धाघटकत्वादुप-
पन्नकाले न घटात्यन्ताभाववृद्धिरित्याहुः, केचित्तु यत्र
भूतले पूर्वं घटादिकं स्थितमपसारितं पुनरातीतं
ततोत्पादविनाशशाली सामयिकनामा चतुर्थः संसर्गाभाव
एव प्रतीयते नत्वन्ताभावइत्याहुः ॥ ५ ॥

अभावचतुष्टयं व्युत्पाद्य ध्वंसप्रत्यक्षं व्युत्पादयति ।

असदिति असन् घटः नटो घटः वसो घट इत्यादिप्र-
त्यक्षं विरोधिप्रत्यक्षवत् प्रतियोगिदष्टप्रत्यक्षवत् अनुभववि-
लौकिकसन्निकर्षजन्यञ्चेत्यर्थः तत्र च प्रतियोगिप्रत्यक्षं च
रादिद्वययोगजन्यं ध्वंसप्रत्यक्षं च चतुरादिसंयुक्तमिदं य-
त्तान्यमिति विशेषः, अपरमपि विशेषमाह भूतप्रत्यक्षा-
भावादिति भूतस्य अतीतस्य प्रतियोगिनो घटादिः प्रत्यक्ष-
स्याभावाद्योग्यानुपलम्भरूपात् कारणात् भूतस्य अतीतघटादे-
स्युतः कारणात् कारणात् प्रतियोगिज्ञानाच्च जायमानमिति

तत्राऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥

एतेनाद्यत्रोऽगौरधर्मेच्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥

पूरणीयम्, तथा च अत्र प्रत्यक्षं प्रतिबोध्यनुपलब्धिजन्यं
प्रतियोगिज्ञानजन्यञ्च प्रतियोगिप्रत्यक्षञ्च न तथा इतोऽपि
विशेष इति भावः, अत्र स्मृतित्वनिमित्तितन् ज्ञानभावनु
विश्ववितर्कितं न ज्ञायते । एतच्च घटादयो यथा प्रत्यक्ष-
सिद्धस्तथा अदृशा अपेक्षितभावाः ॥ ६ ॥

प्रागभावात्प्रत्यक्षजनयवराया भवतीत्याह ;

अभावे प्रागभावे चानान्यत्रावकशब्दस्य विशेषपरत्वात्;
तथा प्रत्यक्षम्, यथा ध्वंसे इन्द्रियसन्निकर्षयोम्यानुपलब्धि-
प्रतियोगिज्ञानः प्रत्यक्षं जायते तथा प्रागभावेऽपीत्यर्थः ।
अनु प्रागभावात्स्यात्तदत्वात् कपालादिसंयोगजननादिति
पूर्वमपि कर्तुं न प्रागभावस्य प्रत्यक्षनुक्तानां कारणानां तदा-
नमपि च, पादित्यत आह भावप्रत्यक्षत्वादिति भवत्यस्या-
दित्यपादाने धर्माभावपरत्वात्कारणज्ञानप्रतिन प्रत्यक्षस्य
तत्त्वात् परत्वात्कारणज्ञानप्रत्यक्षत्वादिति फलितार्थः तदा-
शोक्तस्य च परत्वात्कारणज्ञानप्रमाणान्नप्रागभावप्रत्यक्षनिर्वि-
भावाः, अतश्चिदस्य नाप्यसि प्रागभावस्य प्रत्यक्षवारण-
वकारणं च प्रतियोगिबोध्यत्वं अनुश्रुतिनिर्वि-
जम् ॥ ७ ॥

इत्यन्यथाभावात्प्रागभावं प्रत्यक्षं भवतीत्याह ।

अथ घटा, अगौरधर्मा, अथर्माः सुखिनः इत्यादि-
शोध्योम्यानामप्रत्यक्षोऽपि एतेन प्रत्यक्षत्वात् नान्य-
दर्थः

अभूतं नास्त्योत्यनर्थान्तरम् ॥ ६ ॥

नेन व्याख्यातः कथित इति समुद्दितायैः तदाचान्योन्या-
भावप्रत्यक्षेऽपि इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया प्रतियोग्यतुल्यत्वात्
प्रतियोगिज्ञानञ्चेतानि कारणानि, इयान् परं विशेषो
यत् संसर्गाभावग्रहे प्रतियोगियोप्यत्वं तन्त्रम्, अन्योन्या-
भावग्रहे त्वविकरणयोप्यत्वमिति धर्माभ्यामिन्द्रियत्वेषु
रखादौ योग्याविकरणे तद्व्योन्याभावस्य प्रत्यक्षं निरा-
साधमेवेति, यत्तु संसर्गाभावग्रहे प्रतियोग्यविकरणोभय-
योग्यत्वं तन्त्रमिति केचिदुक्तं तन्न समीचीनं, तथा सति
पाषाणे सौरभाभावस्य, गुडे तिक्ताभावस्य वायौ रुपाभा-
वस्य, आकाशे स्पर्शाभावस्य शुक्लाभावस्य च प्रत्यक्षानुपप-
त्तेस्तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियायोग्यत्वात्, अतएव तत्र
संयुक्तकालविशेषणतया वायुस्पर्शनाशप्रत्यक्षं पञ्चधरमित्रैः
स्वीकृतमिति संक्षेपः ॥ ८ ॥

अत्यन्ताभावस्यापि प्रत्यक्षमाह ।

अभूतमिति नास्ति भूतम् अतीतं यत् प्रत्यक्षे तादृशम्
नास्तीति यत् प्रत्यक्षम्, तदनर्थान्तरम्, नास्ति विषयत-
यादीनान्तरम् अत्यन्ताभावमिदं ध्वंसादिरूपं यत् तत्
रक्तधटे श्वाद्यो नास्तीति प्रत्यक्षे भूतस्य श्वाद्यरूपस्य विषय-
तया वर्तमानत्वेन तत्प्रत्यक्षं श्वाद्यध्वंसविषयकम्, वायौ
रूपं नास्तीति प्रत्यक्षञ्च न वायौ पूर्वोत्पन्नं रूपं विषयी-
करोति, तस्मात् तत्प्रत्यक्षं न ध्वंसविषयकं किन्तु अत्यन्ता-
भावविषयकमेवेति, भूतपदं भविष्यतोऽप्युपलक्षणम्, तत्र
श्वादे रक्तं रूपं नास्तीति प्रागभावप्रत्यक्षस्यात्यन्ताभावा-
विषयकत्वमपि न कतिः । ८ ॥

आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥

अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि सम-
वायि चेति लैङ्गिकम् ॥ १ ॥

यद्यर्थमाद्यात्कारणम्यादनं नामभ्रान्तीयमिति, तर्हि यत्के-
लुपलक्षणं सामान्यादिकमपि बाध्यम्, एतं सामान्यतया
याद्यानलक्षणारूपालोकिहप्रत्ययमितिजन्यं प्रत्ययमभू-
त्तमिति ॥ १५ ॥

तत् किं योगिनां लौकिकप्रत्ययं न भातीयत आदि ।

आत्मसमवायात् अनस्युक्तात्मसमवायात् आत्मसम-
वायादुक्तमप्युक्तमपि योगेषु यागिनां लौकिकमपि प्रत्य-
यमिति नत् सामान्या उक्तत्वादिति समुद्दिष्टनिश्चयः ॥ १५ ॥
इति योनयनामायण तर्हि यद्युक्तमभूत्तमिति प्रत्ययमपि
अद्यादभूत्तमिति नत् सामान्यायण प्रत्ययमपि ॥ १५ ॥

भीयत्वात्, स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ उपेक्षान्यत्वस्याधि-
 कस्य सत्त्वेन तादृशजनकतायास्तादृशनिश्चयत्वनातावच्छि-
 ष्यत्वाभावात्, नच तादृशजन्यत्वमपेक्ष्य स्मृत्यन्यत्वमेव लाघ-
 वान्निवेशयितुमुचितमिति वाच्यं यदावन्निवेशे वैयर्थ्या-
 भावात् स्मृत्यन्यत्ववर्तितस्य लघुणान्तरत्वादिति यद्वा ज-
 न्यान्तं परिचायकं निवेशस्य यत्किञ्चिदनुगितिव्यक्तेस्तद्व्य-
 क्तित्वेनेति संक्षेपः । व्याप्तिः पूर्वमुक्ता, पक्षधर्मात्ताव पक्ष-
 तावद्वन्निर्दिष्टता, पक्षताच प्राचां मते साध्यनिश्चयनिव-
 र्त्यसंशयरूपा, तस्य विशेष्यतासम्बन्धेन पर्वतादौ सत्त्वम्,
 अ.चार्यमते सिषाधयिषा पक्षता, तस्याच्च विषयताविशे-
 षसम्बन्धेन पक्षनिष्ठत्वम्, चिन्तामणिक्रमते सिषाधयिषा-
 विरहविशिष्टरुद्रभाव एव पक्षता, तस्य च स्वप्रतियोगि-
 विशेष्यत्वसम्बन्धेन पर्वतादवृत्तित्वम्, अनुमितिहेतुता
 तु पक्षताया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तैवेत्यवधेयम्, एतादृशप-
 क्षतायास्तु धर्माग्रये परिचायकतयैव निवेशो नतु विशे-
 षयतयेति संक्षेपः । तदेतत् लैङ्गिकं ज्ञानं त्रिविधं पूर्व-
 वत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्चेति, तत्र पूर्वं कारणं तद्वत्
 तल्लिङ्गकम्, शेषः कार्यं तद्वत् तल्लिङ्गकम्, सामान्यतोदृष्टं
 कार्यकारणभिन्नलिङ्गकमिति गौतमीयोकनेवाह अस्येद-
 निति, अस्य साध्यस्य इदं साधनं कार्यमिति व्यवहारो
 यत भवति यतोत् कार्यलिङ्गकं यथा धूमादिलिङ्गन
 बह्वगदेरनुमानम्, अस्येदं कारणमिति कारणलिङ्गकं
 यथा नेत्रोन्नतिविशेषेण दृष्टेरमानम्, कार्यकारणभिन्न-
 लिङ्गकरूपं यत् सामान्यतोदृष्टं तत् त्रिविधं यथा लोह-
 संयोगिना सुखविशेषलिङ्गेन उच्छ्वासादौ संयोगेन

हेतुरपदेशोलिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

अख्येदमिति-बुद्धिपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

तत्राविश्वव्योवरम्भमात्र । एतेन चेदापि व्याख्यातेति रक्षेपः ॥ ३ ॥

ननु शब्दस्यापदेशपदवाच्यस्य क्व लिङ्गत्वमपदेशस्य स्वरूपाच्छादनरूपतया नुनित्यजनकत्वमिति तदस्याशङ्कानिरस्यति ।

अपदेशशब्दो यद्यपि स्वरूपाच्छादने वर्तते तथापि अपदिश्यते कथ्यतेनेनेतिव्युत्पत्तया शब्देऽपि च वर्तते, शब्दश्च लिङ्गविधया लौकिकज्ञान एव हेतुरिति, अनुमिति-प्रमितिकरणञ्च शब्दोऽपि, एव लिङ्गविधया करणत्वमपि शब्दे वर्तते, तवाच हेतुरपदेशोलिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरं एते शब्दा एकस्य लिङ्गस्य बोधकाः नतु स्वरूपाच्छादनमात्रबोधकाः स्वरूपाच्छादनस्याननुमापकत्वेऽपि शब्दस्यानुमापकत्वे न काचिदनुपपत्तिरित्याशङ्कितं किं नित्यमर्हतीतिभावः ॥ ४ ॥

उपमानादेरप्यनुमान एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयति । अस्य व्यापकस्य साध्यस्य इदं साधनं व्याप्यमिति बुद्धेरपेक्षा वा जाता येषां तत्त्वात्, व्याप्तिज्ञानसापेक्षत्वादिति तु फलितार्थः, उपमानार्थापत्तिरस्यैतिह्यस्य लोचनबुद्धीनां लौकिकत्वमिति शेषः । ततोपमानजन्या बुद्धिभावत्वात् ग्रामीणस्य प्रायनिष्कगवयचक्षुःसंयोगानन्तरमयं गोचदृश इति प्रादुर्बलं ज्ञानं ततो गोचदृशोगद्वयपदवाच्य इत्यतिदेशः

एतद्व्याप्यमर्थं तत् एतज्जातीयो गन्धपदवाच्य इति या
 युक्तिरिति सोपनिमित्तिरिति व्याचक्षतामुपगच्छति, काणा इमेते
 तु सात्त्विकितरेव गोमादृगुल्लिङ्गेन गन्धपदवाच्यत्वव्याप्य-
 मया गृहीतेन गन्धपदवाच्यत्वसात्त्विकितरेण तदेतानां जन-
 नात्, व्याप्यध्विरुद्देशायाश्च न भवत्येष गन्धपदवा-
 च्यत्वध्विरिति । अथवा गन्धपदवाच्यत्वान्तरं गन्धपदं गन्ध-
 त्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, अथवा उत्तमन्तरे दृष्टेस्ताव प्रयुज्यता-
 नत्वात् यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, यथा गन्धपदं
 घप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पञ्चधर्माव-
 स्थादुपपत्त्यप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं भासते इति । मीमांसका
 अर्वापरिज्ञानान्तरं जन्यन्ते तथाहि यत्र देवदत्तस्य
 शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशालादपगतं जीविनोऽगस्त्यस्य
 प्रत्यक्षादपगतम् । तत्र शतवर्षजीवित्वान्यदापुपपत्तया बहिः-
 सत्त्वं कल्पयते, तदनुमानेन गतावेत्वान्नेष्यते, तथाहि
 जीवित्वस्य बहिःसत्त्वगृह्यत्वन्यतरव्याप्त्य गृहेतुं तत्रा-
 न्यतरचिद्वौ जायमानायां गृह्यत्वाभावात् बहिःसत्त्वमनु-
 जितौ भासते, एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ
 यन्नत्वस्य भोजनव्याप्त्यागमादुभोजनं चिद्वत् दिवाभो-
 जनवाधे रात्रिभोजनं तिष्ठति । एवं सन्धवैतिह्ययोरपि
 प्रमाणांतरत्वं जन्यन्ते पौराणिकाः, तथाहि सन्धवो भूयः-
 सहपाराधीनज्ञानं यथा सन्धवति ब्राह्मणे विद्या सन्धवति
 सहस्रे शतत्रयं व्यातिर्नापेक्षितेति तेषामाशयः, एवमै-
 तिह्यमिति होचुरित्यनेन प्रकारेण वदुच्यते, तद्वि अनिर्दि-
 टप्रवृत्तकं परम्परागतं वाक्यम्, यथा इह वटे यत्र इत्यादि,
 तस्याभोक्तृत्वानिश्चयान्न शब्देऽन्तर्भाव इति पौराणिका-

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्कारा-
स्मृतिः ॥ ६ ॥

तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

नामभिरन्धिः, तदेतन्मतं न समीचीनम्, ऐतिह्यस्य शब्द-
रूपतयाऽनुमानएवान्तर्भावात्, सम्भवोऽपि व्याप्तिसापेक्षो-
नुमान एवान्तर्भवति, तन्निरपेक्षस्तु प्रमाणमेव न, तदुक्तं
गौतमीये “शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्ति-
सम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः” इति, भट्टमते
वेदान्तमते चानुपलब्धेरपि प्रमाणान्तरत्वमस्ति तथाचा-
भावग्रहोभवतीति, तन्मतमपि न मनोरमम्, अनुपलब्धि-
स्थले इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्तया प्रत्यक्षमेव भवतीति
तत्र चानुपलब्धेः कारणत्वं न विप्रतिपद्यामहे प्रमाणा-
न्तरत्वन्तु तस्या न युक्तिपदवीं स्पृशतीति संचेयः ॥ ५ ॥

द्विविधमनुभूतिरूपां बुद्धिं परोक्ष्य स्मृतिरूपां बुद्धिं
परीक्षितुमारभते ।

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् सुषुप्तीर्षादिमहितादा-
त्मनःसंयोगात् संस्कारात् समानाकारकात् भावनाख्यात्,
चकारादुद्बोधकाच्च स्मृतिर्भवति तत्र च उपेक्षानात्मकनि-
श्चयः कारणं, संस्कारोऽव्यापारः, उद्बोधकास्तत्सङ्का-
रिणः, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणं सुषुप्तीर्षादिप्र-
णिधानादिकं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्मृतौ यथा संस्कारः कारणं तथा स्वप्नं च कनानप-
ज्ञानेऽपीत्याहुः ।

तथा आत्ममनःसंयोगविशेषात् पूर्वानुभवजनितसंस्का-

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च
स्मृतिः ॥ ६ ॥

तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

गामभिरन्यः, तदेतन्मतं न समीचीनम्, ऐतिह्यस्य शब्द-
रूपतयाऽनुमानएवान्तर्भावात्, स भवोऽपि व्याप्तिसापेक्षो-
ऽनुमान एवान्तर्भवति, तन्निरपेक्षस्तु प्रमाणमेव न, तद्वत्
गौतमीये “शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्ति-
सम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः” इति, भट्टमते
वेदान्तमते चानुपलब्धेरपि प्रमाणान्तरत्वमस्ति तथा-
भावग्रहोभवतीति, तन्मतमपि न जनोरनम्, अनुपलब्धि-
स्थले इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्तया प्रत्यक्षमेव भवतीति
तत्र चानुपलब्धेः कारणत्वं न विप्रतिपद्यामहे प्रमाणा-
न्तरत्वन्तु तस्या न युक्तिपदवीं स्पृशतीति संचेयः ॥ ५ ॥

द्विविधमनुभूतिरूपां बुद्धिं परोक्ष्य स्मृतिरूपां बुद्धिं
परीक्षितुमारभते ।

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् सुषुप्तादिसङ्घिगारा-
त्मनःसंयोगात् संस्कारात् समानाकारकात् भावनाख्यात्,
चकारादुद्बोधकाच्च स्मृतिर्भवति तत्र च उपेक्षानात्मकवि-
चयः करणं, संस्कारोव्यापारः, उद्बोधकास्तत्सङ्का-
रिणः, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणं सुषुप्तादिरूपम-
णिधानादिकं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्मृतौ यथा संस्कारः कारणं तथा स्वप्नं चक्रमा-
ज्ज्ञानेऽपीत्याह ।

तथा आत्ममनःसंयोगविशेषात् पूर्वानुभवजनितसंस्का-

स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥

रात्रि स्वप्नोमानसज्ञानविशेषो भवति, अतः संयोगे विशेषो-
मेध्यामनः संदोगालकदोषविशिष्टत्वं अतएव तदानीं भ्रम
एव भवति, पूर्वानुभवस्य ऐहिकोजन्मान्तरीयो वा, नच
बलादे र्दम्यन्तग्रादिदर्शनकुषादेरनिरुद्धादिदर्शनं पुराणा-
दिप्रसिद्धं कथं सङ्गच्छते तज्जन्मान्यनुभवात् जन्मान्तरे च
विषयस्याजातत्वेनानुभवारम्भवाच्चेति वाच्यं ससारस्या-
नादितया कल्पान्तरानुभूततत्तद्विषयसंस्कारेण तत्तद्विषय-
स्वप्नरम्भवात्, नच “अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात् करोति
सुप्तिर्जनदशेनातिविज्ञ” इति श्रीहर्षवाक्यस्यासङ्गतिरिति
वाच्यं तदादृष्टपदस्य तज्जन्मादृष्टार्थकत्वात्, तत्र किं च
स्वप्नज्ञानं वातदोषाधीनमाकाशगमनादिविषयकम्, कि-
ञ्चित् पित्तदोषाधीनं विद्युद्दर्शनादिविषयकम्, किञ्चित्तु
हृष्णदोषाधीनं नदीमज्जनादिविषयकम्, तत्र कानिचिज्-
ज्ञानानि शुभसूचकानि, कानिचिद्वाशुभसूचकानि तदुक्तम्,
“धारोदयं गोदधनुज्जराणां प्रासादश्चैलाग्रजनस्यभीनाम् ।
धारस्य नौकां प्रतिगच्छ पीणो मुक्ता रदित्वा भ्रुवनवलाभः” ॥
इति,

“हृष्णास्वरधरा नारी लण्ठनत्वाबुलेपना ।

उपगूहति यं स्वप्ने तस्य सत्यं न संशयः” ।

इत्यादि च, अतश्च नानसंज्ञानं ज्ञानलक्षणरूपालौकिकस-
द्विदर्शानुपति करणस्य संस्कारादिति विशेषः ॥ ७ ॥

स्वप्नान्तिकसंज्ञकेऽपि ज्ञाने एतदेव कारणमित्याह ।

आत्मनःसंयोगविशेषात् संस्कारात्
स्मृतिः ॥ ६ ॥

तथा स्मृतिः ॥ ७ ॥

नामनिर्दिष्टः, तदेतन्मतं न मनोनीलम्, ऐन्द्रियतुल्य-
रूपतयाऽनुमानएवनामोपात्, य प्रतीति आतिमापेक्षा-
युमान एवान्तर्भवति, तद्विरुद्धेन च प्रमाणमेव न, तद्वत्
भीतभीते "अन्तरेतिज्ञानयोन्तरेणासादनुमानेऽप्योपति-
सम्प्रदाभावात्तान्नयोन्तरेणासादाप्रतिषेधः" इति, अहमन्ते
वेदान्तमते आनुपलब्धे रपि प्रमाणान्तरत्वमस्ति तथाच
भाष्यप्रदोभक्त्यतीति, तन्मतमपि न मनोऽनम्, अनुपलब्धि-
स्थले इन्द्रियमध्यविशेषणताप्रत्यासत्तया प्रत्यक्षमेव भवतीति
तत्र आनुपलब्धेः कारणत्वं न विप्रतिपद्यानहे प्रमाणा-
न्तरत्वन्तु तस्या न युक्तिपदवीं स्पृशतीति संशयः ॥ ५ ॥

द्विविधामनुभूतिरूपां बुद्धिं परोक्ष स्मृतिरूपो नृदि
परीक्षितुमारभते ।

आत्मनःसंयोगविशेषात् सुषूप्तीदिसङ्घितादा-
त्मनःसंयोगात् संस्कारात् समानाकारकात् भावनाख्यात्,
चकारादुद्बोधकाच्च स्मृतिर्भवति तत्र च उपेक्षानात्मकनि-
श्चयः करणं, संस्कारोत्थापारः, उद्बोधकाशतुल्यविका-
रिणः, आत्मनःसंयोगोऽसमवायिकारणं सुषूप्तीरूपम-
विधानादिकं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्मृतौ यथा संस्कारः कारणं तथा स्वप्नं चकनान-
श्चानेऽपीत्याह ।

तथा आत्मनःसंयोगविशेषात् पूर्वानुभवजनितसंस्का-

अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥

आर्षे सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥

प्रमालक्षणमाह ।

दोषानधीनं ज्ञानं प्रमेति प्रमालक्षणं धर्मसानान्यभि-
ज्ञानं प्रमेत्यपि लक्षणं द्रष्टव्यम्, आंशिकप्रमाया अलक्ष-
णेनैव, तद्वति स्तम्भप्रकारकं ज्ञानं तत्प्रमेतिविशेषलक्षणम्,
एतच्च रज्जुरजतयोरिमे रजते इत्याद्यांशिकप्रमासाधार-
णम्, स्मृतित्याद्यन्तप्रमालक्षणे च अनुभवत्वं निवेशनी-
यमित्यन्त विस्तरः ॥ १२ ॥

ननु योगिनां ज्ञानं क्वमविद्या न भवति दूरत्वादिरु-
चिष्यदोषस्य तत्रापि सम्भवादत आह ।

आर्षेणपीयां योगजधर्मेण जनित यत् सिद्धदर्शनं
सिद्धानां सतां धर्मेणां वस्तूनां दर्शनं तद्धर्मेभ्यो जायते
अतु तदाधर्मः कारणमिति न तत् कदाचिदपि धर्म-
रूपं, धर्मं प्रति अधर्मस्य हेतुत्वात्, योगिनां ज्ञानस्तु
धर्मजाताधीनं प्रमाख्यमेव भवति दूरत्वादेर्विषयदोषस्य
तत्र जनत्वाद्यन्वादकत्वात्, दोषाणां धर्मजनत्वमधर्मरुह-
कारणमेतिहृदयम्, भेषिषु सिद्धेन मनसाद्यनिनन्वितेव
मुष्टिकाञ्चनविशेषादिना यदर्शनं भवति तदपि आर्षेण
धर्मेभ्य एव भवति अतएव रघुवंशे "अनीश्विरेभ्यमुपव-
दर्शनोऽनूप भावेऽपि दिलीपकण्ठः" इत्यादिभ्योऽपि लाघु-
यत्नः, तदाच तादृशज्ञानमपि धर्मजाताधीनमव प्रमा-
ख्यमेव भवत्येतिनाह इति व्याख्यते ॥ १३ ॥

अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥

आर्षे सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥

प्रमालक्षणमाह ।

दोषानधीनं ज्ञानं प्रमेति प्रमालक्षणं स्वसामान्यभि-
ज्ज्ञानं प्रमेत्यपि लक्षणं द्रष्टव्यम्, आंशिकप्रमाया अलक्ष-
णेनैव, तद्वति कृतप्रकारकं ज्ञानं तत्प्रमेतिविशेषलक्षणम्,
एतच्च रङ्गरजतयोरिमे रजते इत्याद्यांशिकप्रमासाधार-
णम्, स्मृतिव्यावृत्तप्रमालक्षणे च अनुभवत्वं निवेशनी-
यमित्यत्र विस्तरः ॥ १२ ॥

ननु योगिनां ज्ञानं क्वमविद्या न भवति दूरत्वादिरु-
चविषयदोषस्य तत्रापि सम्भवादत आह ।

आर्षेऽधीनां योगजधर्मेण जनितं यत् सिद्धदर्शनं
सिद्धानां सतां सर्वेषां वस्तूनां दर्शनं तद्धर्मेभ्यो जायते
अतु तत्राधर्मः कारणमिति न तत् कदाचिदपि स्वम-
रूपं, धर्मं प्रति अधर्मेण हेतुत्वात्, योगिनां ज्ञानमु-
धर्माभावाधीनं प्रमारूपमेव भवति दूरत्वादेर्विषयदोषस्य
तत्र न्यतत्वासम्भवादकत्वात्, दोषाणां स्वमजनत्वमधर्मसह-
कारेणैवेति हृदयम्, केचित्तु सिद्धेन मन्ताद्यभिमन्त्रितेन
मुटिकाञ्जनविशेषादिना यद्दर्शनं भवति तदपि आर्षजत्
धर्मेभ्य एव भवति अतएव रघुवंशे “सतीन्द्रियेष्यपुपपन्न-
दर्शनोऽबन्धु भावेन दिलीपनन्दनः” इत्यादिकमपि साधु-
सङ्गच्छते, तथाच तादृशज्ञानमपि धर्माभावाधीनतया प्रमा-
रूपमेव भवतीति भाव इति व्याचक्षते ॥ १३ ॥

इष्टानिष्टकारणनिशेषाद्विरोधाच्च मिथः सु-
खदुःखयोरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥

संग्रहनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः
॥ २ ॥

इति श्रीजदनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां
कणादसूत्रविवृतौ नवमाध्यायस्य द्वितीयमोक्षिकम् ।
समाप्तञ्चायं नवमोऽध्यायः ।

जगन्मोहनपादाब्जपरागनिकरं परम् ।

स्मारं स्मारं पुरःपूरं तरेयं विघ्नवारिधेः ॥

क्रमभाते सुखदुःखे परोचिचिषु स्तयोर्भेदन्तावीक्षणस्यापयति ।

गौतमीयेन “दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च” इति

सूत्रेण दुःखस्य सुखाभिमानविषयत्वमुक्तं तेनापाततो दुःख-

मेव सुखं नतु तद्विन्नं गुणान्तरमिद्विबोधोभवति तदुभ-

योरनिरासार्थमदमारम्भः । सुखदुःखयोरर्थान्तरभावो नेक-

त्वम्, इष्टं सुक्लन्दनवनितादिकम्, अनिष्टमहिष्कण्डक-

वैरिप्रतिगन्धादिकम्, तद्रूपं यत्पारयं तस्य विशेषात् वैक-

ल्यत्वात् मिथः परस्परविरोधात् एकात्मनि युगपदनुत्पद्य-

मानत्वाच्च नहि विजातीयकारणवयो विरुद्धयोर्वाभेदः

सम्भावनापद्वीरुद्विरोधति, गौतमीयं सूत्रं नु सुखं दुःख-

त्वेन भावनीयं वैराग्यादिक्रियेतदरुति । दस्तुतः सर्वजन-
संबेदनमिदं सुखं दुःखं नापद्योतुं न शक्योति गौतम-

प्रवरप्रोक्तमिदं प्रमाणम् ॥ ११॥

तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥

अभूदित्यपि ॥ ४ ॥

ननु सुखदुःखे ज्ञानविशेषादेव यदैन्द्रियकलैङ्गिके ननु
भिद्येते तत इत्यत्र आह ।

सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानरूपभिन्नत्वे संशयनि-
र्णयान्तराभावाः संशयनिश्चयान्तर्गतत्वाभावाहेतुः । ज्ञान-
रूपोऽहं द्विविधः सन्देहोनिश्चयश्चेति नहि तयोरन्यतरसि-
द्धयपि सुखं दुःखं वाऽन्तर्भवितुमर्हति नहि सुखं दुःखं वा
रिद्धकोटिद्वयप्रकारकं येन तयोः सन्देहत्वं सम्भाव्येत,
नापि तदभावाप्रकारकं सत्तत्प्रकारकं येन निश्चयत्वं
सम्भावनीयमिति, ज्ञानस्य तृतीयप्रकारस्तु अश्वविषाणा-
वसानः, नातस्तत्र सुखं दुःखं वा प्रवेष्टुमीडेदिति ॥ २ ॥

ननु यथा निर्बिकल्पकं ज्ञानं न संशयोनापि निश्चय-
ज्ञया सुखदुःखेऽपि स्यातामत आह ।

तयोः सुखदुःखयोर्निष्पत्तिः सिद्धिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां
स्वात्मनि सुखदुःखे प्रत्यक्षसिद्धे परात्मनि नयनप्रसादादिना
सुखस्य सुखमालिन्यादिना दुःखस्यानुमानं भवति तथाच
तयोर्निर्बिकल्पकज्ञानरूपत्वे प्रत्यक्षानुपपत्तिः सुखप्रसा-
दमालिन्यादिलिङ्गकानुमितिविषयत्वानुपपत्तिश्चातो ज्ञा-
नान्तर्गतत्वं न सुखदुःखयोरिति भावः । ३ ॥

भेदकान्तरमपि दर्शयति ।

पर्वते वह्निरभूत् पर्वते वह्निरसि पर्वते वह्नि-
र्भविष्यतीत्याद्याकारा अपि ज्ञानस्य ज्ञानसुखाद्योर्भेदकाः,

सति च कार्य्यदर्शनात् ॥ ५ ॥

एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥

ज्ञानं हि प्रतीतानागतवर्तमानविषयकं भवति न हि सुखदुःखस्य वा कोऽपि विद्यते विषयः, अतः सविषयकत्वनिर्विषयकत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासान्न ज्ञानाभेदः सुखादीनामितिभावः ॥ ४ ॥

इतोऽपि सुखदुखे भिद्योते ज्ञानदित्याह ।

सति ज्ञानकारणे सति, कार्य्ययोः सुखदुःखयोः, प्रदर्शनात् अननुभवात्, न सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तर्भावः, प्रत्यक्षसामग्र्यामनुमितिसामग्र्याच्च सत्यां प्रत्यक्षमनुमितिर्वा भवति, तत्र घटं पश्चान्नि वह्निमनुमिनोमीत्याद्यनुभवा भवति नत्वहं सुखी दुःखी वेति सुखं दुःखं वा नैव भवति मर्हति ज्ञानविशेष इति भावः ॥ ५ ॥

निर्विकल्पकात् विशेषकान्तरमाह ।

एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु स्वसमानाधिकरणविजातीयकारणेषु सत्सु दृष्टत्वात् सुखदुःखयोरिति शेषः । तदा सुखं धर्मासुखरागसुखकारणेच्छासुखकारणोपादानगौरप्रयत्नरूपान् स्वसमानाधिकरणविजातीयगुणान् दुःखश्चावर्णकण्टकादिज्ञानरूपान् अपेक्षते निर्विकल्पकविविधेन्द्रियसन्निरुर्धादेव जायते न स्वसमानाधिकरणासाधारणकारणरूपेक्षते, मनःसंयोगादृष्टादिष्वनु तत्र साधारणकारणमेव एवञ्च सुखं दुःखं वा क्वं निर्विकल्पकज्ञानान्तर्भूतं भवितुमर्हति कारणैषस्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

एकदेशे इत्येकस्मिन् गिरः पटमुदरं स-
मोऽपि तद्विधेयं तद्विधेयेभ्यः ॥ ७ ॥

कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् ॥ १ ॥

अथ यदि कारणावैक्यव्यात् कार्यभेदस्तदा देह न
कदवयवानां कदवयवगिरः पटोदरादीनाञ्च भेदप्रसङ्गः
सन्वेतैरुदिवयोः शुक्रमोगितयोर्हेतुत्वादित्यत्र आह ।

एकस्मिन् देहे एकदेशे अथवा गिरः पटम् उदरं
मग्नोऽपीति व्यवहारविशेषा भवन्तीति पूरणीयम्, इति का-
रणमग्नोऽपीत्यनन्तरं योजनीयः, तथाच व्यवहाराणां
वैक्यव्यात् व्यवहर्तव्यानामपि वैलक्षण्यमावश्यकम्, तद्वि-
धेयः व्यवहर्तव्यानां गिरःप्रभृतीनां वैलक्षण्यस्य तद्विधेये-
भ्यक्षेपां कारणानां ये विशेषास्तेभ्य एव, इत्यत्र पटपटा-
दीनामिव गिरःप्रभृतीनामवयवानामपि स्वस्वमवयविका-
रणवैजात्यादेव वैजात्यं समवायिकारणवैजात्यमपि तत्सम-
वायिकारणवैजात्यप्रयोज्यमेवं क्रमेण तत्सरेणुवैजात्यपर्यन्तं
वाच्यम् द्वायुकवैजात्यन्तु तत्तद्विजातीयकार्यजनकतावच्छे-
दकतया सिद्धम् । एतत्समवायिकारणसंयोगवैजात्यादपि
केवासिद्धे जात्यं द्रव्यमधिकमन्यतानुमन्देयमिति ॥ ७ ॥

इति त्रिलयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-प्रणीताया
कणादसूत्रविट्ठली दशमाध्यायस्याह्निमाह्निकम् ।

प्रसङ्गात् कारणनिरूपणमारभते ।

कारणमिति समवायिकारणमिति व्यवहारद्रव्य एव
भवति कार्यसमवायात् समवायेन कार्याश्रयत्वात् नहि

संयोगाद्वा ॥ २ ॥

कार्यस्य कस्यापि समवायेनाधारता द्रव्यभिन्नेषु पदार्थेषु
विद्यते येन तत्रापि तद्व्यवहारः प्रसज्येतैतदर्थः । अन्यथासिद्धि-
शून्यत्वे सति नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वमिति कारण-
सामान्यलक्षणम्, कारणं त्रिविधं समवायिकारणारम-
बायिकारणनिमित्तकारणभेदात्, तत्र समवायसम्बन्धेन त-
त्कार्याश्रयत्वं तत्समवायिकारणत्वं समवायेन कार्याश्रय-
त्वन्तु सामान्यतः समवायिकारणत्वम्, तच्च द्रव्य ए-
वान्यत्वेतिभावः ॥ १ ॥

न केवलं द्रव्यस्य समवायिकारणत्वं कार्यसमवा-
यितया किन्तु असमवायिकारणाश्रयतयाऽपीत्याह ।

संयोगात् असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वाद्वा इत्ये-
व समवायिकारणमित्यवधार इत्यर्थः, अत्र संयोगपरम-
समवारिकारणमात्रोपलक्षकम्, न ह्यसमवायिकारणा-
श्रयत्वं द्रव्यादन्यस्मिन्नस्ति येनातिप्रसक्तिः सम्भावनीया,
असमवायिकारणत्वस्य गुणकर्मात्मत्ववृत्तित्वात्, न च घट-
रूपस्यासमवायिकारणं यत्कपालरूपं तदाश्रयत्वस्य कपाले
सत्त्वात् घटरूपस्य समवायिकारणं कपालमिति व्यवहारः
स्यात् न स्याच्च घटोघटरूपस्य समवायिकारणमिति व्यव-
हार इति वाच्यं कारणताघटकसम्बन्धेनासमवायिकारणा-
श्रयत्वस्यैव तादृशव्यवहारनिर्याहकत्वात्, कपालरूपस्य
स्वतन्त्रसमवायिसमवायसम्बन्धेनेव कार्यजनकत्वात् तादृशस-
म्बन्धेन तस्य कपालेऽसत्त्वात् घटे सत्त्वाच्च, न च कपालो-
यगुणकर्मासामान्येऽपि तादृशसम्बन्धेन तदीयरूपस्य
विद्यमानत्वात्तेषु तादृशव्यवहारप्रसङ्ग इति वाच्यमसमवायि-

संज्ञा समावादनैर्विशेषिकम् ॥ ७ ॥

दृष्टानां दृष्टागोत्राणां दृष्टाभावे प्रयोगोऽ-
भ्युदयाय ॥ ८ ॥

कारणस्य समवायिकारणस्य कारणे समवायिकारणे
समवायात् समवायसम्बन्धेन वृत्तान्तत्वात् संयोगः क्वचित्
समवायिकारणं भाति, यथा तूलकपिण्डनइत्यरिना-
शरूपकार्यं तदवयवगतः शिथिलाख्यसंयोग इति ॥ ६ ॥

निमित्तकारणतां निरूपयति ।

अनेनैवैकिक विशेषगुणात्मकमौष्ण्यं संयुक्तसमवायात्
पाकजफादौ निमित्तकारणम्, तथाच पाकजं प्रति
स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेन उष्णस्यैव निमित्तकारणम्, समवा-
यिकारणासमवायिकारणभिन्नं कारणं निमित्तकारण-
मिति सामान्यलक्षणं बोधयति । अत्रप्रिष्ठानां प्रतीक्षा उक्त-
दिभ्यो कथं विद्यति सुनीलानभिप्रायः नातस्त्वोपा नूनतिति ।

तदेषं पदार्था निरूपिताः साधर्म्यं वैधर्म्यं च निरूप-
यितम्, वर्णानिः शुद्धचित्तानामेवैतच्छास्त्रात् मननं भवति
आशुद्धचित्तानाम्, वर्णानां चित्तशुद्धिजनकत्वञ्च विवि-
दिमर्त्तानि सुप्रोक्तं तत्पूज्यैरनपि दास्यार्थं पुनराह ।

दृष्टानां विविदृष्टानां दृष्टप्रयोगवानां दृष्टं विविदिवा-
दादिना ज्ञातं प्रयोजनं येषां तदाविधानां वर्णानां
यद्भूतानां तद्वर्णानां प्रयोगोऽनुष्ठानं दृष्टानां तत्तत्कर्तृ-
प्रमाणानुभावे तत्तत्फलकालगाविरहादरक्ष्ये अभ्युदयाय
चित्तशुद्धिप्रयुक्तिः, विविदानां कर्तृत्वत्वात् तदाच "सर्व-
कामोऽभ्युदयेन यजेत" इत्यादिविधिद्विरित्यां सम्यग्दा-

निरवयवाणि तु नित्यानि, तत्र कार्यस्य, संयोगस्य, विभा-
गस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजाति-
सिद्धिः, सन्धकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभाव एव, नतु
द्रव्यान्तरम्, तत्र गुणक्रियादिवृद्धिर्भान्तिरेव, द्रव्यविभा-
जकानि न च श्रुतिव्रीत्वजलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वकाल-
त्वदिक्त्वालत्वमनस्त्वानि, तेष्वपि आकाशत्वकालत्वदिक्-
त्वानि न जातयः तदितराणि षट् जातयः । तत्र
गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकताश्रुतिव्रीत्वजातिः सिद्ध्यति,
श्रुतिव्री रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमितिश्रुतत्वंसंयोगवि-
भागपरत्वापरत्वगुह्यत्वद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकगुणवतो, तत्र
नीलशुक्लपीतरक्तहरितकपिशचित्तालकानि सप्त रूपाणि
वर्तन्ते, कषायमधुरलवणकटुतिक्ताम्लभेदेन षड्विधोरसः
श्रुतिव्रीन्, गन्धस्तु तत्र सौरभासौरभभेदेन द्विविधः,
पाशाण्येऽप्यनुक्तयोगन्वोऽस्तेऽत्र तद्वसानि गन्धोपलब्धे लङ्-
पादानोपादेयत्वेन पाशाण्यस्य श्रुतिव्रीत्वं तेन च गन्धानु-
मानात्, स्पर्शोऽप्यनुष्णाशीतः क्षप्तित् पाकजः क्षप्तित्
कारणगुणजनितश्च । श्रुतिव्री द्विविधा नित्यानित्यभेदात्,
तत्र परमाणुरूपा नित्या तदन्याऽवयवयोगिन्दनित्या,
साऽपि त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, तत्र शरीरं
जरादुजाण्डजस्त्रेदजोद्भिज्जनेदाच्चतुर्विधम्, जरायुजाः
मनुष्यपञ्चाद्याः, अण्डजाः पक्षिसर्पाद्याः, स्त्रेदजा दंश-
मयकाद्याः, उद्भिज्जाखदगुल्माद्याः, शरीरेन्द्रियं पार्वि-
यम्, निप्रवास्य इत्युक्तादित्रिज्जाण्डज्यन्ताः, तत्र द्वाभ्यां
परमाणुभ्यां इत्युक्तं त्रिभिर्इत्युक्तैस्त्रयैरित्यादिज्जनेदा-
वयविनानुत्पत्तिः । ॥ १

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

सत्यैव, एवं बाष्पादावपि तत्संशुक्तसूक्ष्मजलस्यैव
शैलोपलब्धिरिति संक्षेपः ॥ * ॥

जन्योष्णस्पर्शसन्नवायविकारणतावच्छेदकतया तेजस्त्व-
जातिसिद्धिः, उष्णत्वञ्च स्पृशेनिठोजातिविशेषः प्रत्यक्ष-
सिद्धम्, तेजस्त्वं जातिः परमाणावप्यस्ति “नित्यस्य स्वरू-
पयोम्यस्य षड्जावश्यम्भावाः” इति नियमस्याप्रयोजकत्वात्,
चन्द्रकिरणादौ तदन्तःपातिवत्तत्स्पर्शनाभिभवात् मरकत-
किरणादौ पार्थिवस्पर्शनाभिभवात् चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वा-
दुष्णस्पर्शस्य नोपलब्धिः । तेजसि रूपस्पर्शसङ्ख्यापरिनि-
तिव्यक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्ववेगा गुणाः सन्ति,
तत्र भास्वरशुक्लरूपमेव तेजसि, बह्वौ मरकतकिरणादौ
च पार्थिवरूपेणानभिभवात् शुक्लरूपानुपलब्धिः, बह्व्या-
दौनां प्रत्यक्षन्तु पार्थिवरूपोलब्ध्या भवति शङ्खस्यैव पित्तपो-
त्तिव्या, केचित्तु बह्व्यादेः शुक्लरूपं नाभिभूतं किन्तु तस्य
शुक्लत्वमेवाभिभूतमित्याहुः । द्रवत्वन्तु नैमित्तिकं चुव-
र्णादौ तेजसि । तेजोऽपि द्विविधं नित्यमनित्यञ्च, तत्र
परमाणुरूपं नित्यं द्रवणुकादिरूपन्तु नित्यम्, अनित्यं
तेजस्त्वविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, तत्र तैजसं शरीर-
जन्योऽनजनेव सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम्, तैजसमिन्द्रियं नय-
नम्, विषयोऽह्निचुवर्णादिः, चुवर्णस्य तेजस्त्वे मानञ्च चुव-
र्णं तैजसमसति प्रतिबन्धके घट्यन्तानलसंयोगेऽपनुच्छिद्य-
मानजन्यद्रवत्वात् यन्वैवं तन्वैवं यथा दधिवोनुत्पन्नानम्, नचे-
दन्नप्रयोजकं दधिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्य चान्निर्बन्धो-
नाशत्वात्, नच पौत्तिमगुहत्वाश्रयस्य पार्थिवस्यापि तदानीं
द्रुतत्वात् तत्र व्यभिचार इति नाहं जलमथस्मन्सीवोदः

तस्यै सिद्धे शब्दो न स्वर्शब्दविशेषगुणः अत्रकाजत्वे सत्यका-
रणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत्, पाकजरूपादौ व्यभि-
चारवारणाय सत्यन्तम्, पोलुमाकवादिमते तु सत्यन्तं न
द्व्यनेन, पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्व-
केति, जलपरनागुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति,
शब्दो न दिक्कालमनोगुणोविशेषगुणत्वात्, नाहविशेष-
गुणः वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत्, इत्यञ्च शब्दाधिक-
रणं नवनद्रव्यं गगननामकं सिद्धातीति, नच वायुवय-
रेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्दउत्प-
द्यतामिति वाच्यम् अथावद्द्रव्यभावित्वेन, वायुविशेषगु-
णत्वाभावसिद्धेः, अथावद्द्रव्यभावित्वञ्च स्वाश्रयमाश्रय-
माश्रप्रतियोगि यद्यत् तद्वन्नत्वम्, तच्चाश्रुविनाशिनि शब्दे
निरावाप्तत्वे, अत व्यतिरेकेण वायुस्पर्शोद्घातान्तोच्चेय इति
संक्षेपः १० ।

द्रव्यालोकः कालोनित्य एकच, तत्र चङ्गाद्याः पञ्च
गुणाः सन्ति, सच कालिकेन जगतानामश्रयः, एवं लब्ध-
त्वात् प्रति निमित्तकारणं कालिकपरत्वापरत्वाचमना-
धिकारणसंयोगानुयोगी च, तादृशसंयोगाधारतया नहा-
कालस्य सिद्धिः, एवमिदानीं घट इति ज्ञाने सूर्यक्रि-
यारूपैतत्काले घटस्याधारता भासते, साच न साचात्स-
म्बन्धेन बाधितत्वात् किन्तु स्वसंयुक्तसंयोगितपनाचितत्व-
सम्बन्धेन, घटादिना संयुक्तः कालस्तत्संयोगी तपनस-
दाश्रित्वं तत्क्रियायामसीति घटादेः सूर्यक्रियायां वर्त-
मानस्य परम्परासम्बन्धस्य घटकः कालोऽवयवं स्वीकार्यः,

स्य बोधकत्वात् सन्दाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त-
इ. त. लै. किन्नाभेदबोधकवाक्ये साम्यपरत्वस्य दृष्टत्वात्, “तथा
विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति”
इति श्रुत्या साम्यस्य स्रष्टव्या प्रतिपादनाच्च, अतएव “वाचु-
पर्णासुजासखादासमानं दृचन्” इत्यादिश्रुतेः “वे ज्ञ-
क्षणी वेदितव्ये” इत्यादिश्रुतेष्वभेदबोधिकादा नामङ्क-
ठिरिति श्रुतिवृत्तानुभवसिद्धं हैतमपक्षपन्तोवेदान्तिनो-
भियं ह्रियञ्च त्यक्तवन्तः ॥ * ।

इन्द्रोऽपि न ज्ञानसुखाद्यात्मकः किन्तु ज्ञानाद्यान्वयः
“नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतौ विज्ञानप-
दस्य विशिष्टं ज्ञानं यत्वेति व्युत्पत्त्या ज्ञानान्वयबोधक-
त्वात् “यः सर्वज्ञः” इति श्रुत्यनुरोधात्, ज्ञानन्दनित्य-
स्यापि नित्यव्याप्यप्रत्ययेनानन्दबदित्यर्थः, अन्यथा ननु चक-
त्वानुपपत्तेः, ज्ञानन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते, भारद्वा-
जगते सुखी संवृत्तोऽश्नितिबत् दुःखाभावेन सुखित्वमव-
यात्, नित्यज्ञानवत् नित्यं सुखं वा इन्द्रे स्वीकार्यं सुख-
विशिष्टस्य नित्यत्वबोधकश्रुत्या विशेषणस्य सुखस्यापि नित्य-
त्वप्रतिपादनात्, नतु इन्द्रः सुखाभिन्नः “ज्ञानन्दं ब्रह्म-
योगिद्यान्व विभेति कदाचन” इत्यत्र भेदस्य स्रष्टव्या प्रति-
पादनादित्यलं प्रहृषितेन * ।

एतेन योगाधाराणां धारिकविज्ञानात्मनादोऽपि नि-
रसः, सर्वेषां सार्वज्ञ्यास्ते. सुमुक्तिदशायाऽपि विषया-
भासप्रसङ्गात् यद्यज्ञानमात्रकसु कवनानादौ प्रवृत्तयः
परस्परम् ॥ * ।

माध्यं कर्तुर्जन्यत्वस्यासिद्धेरन्यथा बालस्य स्नानपाने प्रवृ-
त्तानुपपत्तेः, तस्मात् कर्तारनादित्वमनायत्तरोपेयम्, घना-
देर्भावस्य नाशासम्भवादविनाशित्वमिति किं प्रकृत्यादिक-
ल्पनेन । न च

“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते” ॥

इति गीतावचनविरोध इति वाच्यं प्रकृतेर्मूलकारणस्या-
दृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैर्गुणैरिच्छादिभिः कर्ताऽहं कर्ताहमे-
वेत्यस्य तदर्घत्वात् ।

“तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलम्बु यः” ।

इत्यादि वचनेनायमर्थोऽप्रेमकटोक्तो भगवतेऽवलम्बनल-
पनेन ॥ * ॥

विशेषगुणयोगादात्मनोऽलौकिकं ज्ञानसंभवि, तद्वत्तस्य
बुद्ध्यादिषट्कस्यापि लौकिकमानसविषयत्वम्, आत्मन एक-
त्वसङ्गात्पि मनोप्राप्त्येति अक्षुरमित्राः, आत्मन एकत्वं
परममहत्परिमाणस्य द्वयजपि मनोप्राप्त्यमिति सिद्धान्त-
मश्वर्यामाचार्यं ब्रूहामणयः, तत्त्वार्थटीकाजतां वाचस्य-
तिमित्राणां मतेऽपि तदुभय मनोप्राप्त्यम्, परात्मनान् न
प्रत्यक्षं किन्तु चेष्टयाऽनुमितिरेवेति रक्षेपः ॥ * ॥

इष्टराजनि तु संस्थादिपक्षकं बुद्धीच्छाद्यत्वाच्च वृत्तेन्ते,
तस्य बुद्धीच्छाद्यत्वाच्च नित्याः सर्वविषयकाश्च, तत्रैष्टरे
प्रमाणानुचित्यङ्कुरादिकं सकलं कार्यत्वादृष्टादिर्दि-
त्वाद्यनुमानम्, न च कर्मजन्यत्वसाधकेन शरीरात्मन्येव
सत्प्रतिषेध इति वाच्यं तस्याप्रयोजकत्वात्, नन तु उच्ये-
त्येव कार्यत्वेन कार्यकारणभावमात्रादुल्लेखितत्वादस्य

नभिन्नसामान्यवन्निष्ठकारणतावच्छेदकतया गुणत्वं जातिः
 स्थितिः, गुणविभाजकानि रूपत्वरसत्वादीनि चतु-
 र्विंशतिर्जातयः, संस्कारत्वस्य जातित्वं तु सूक्तिका-
 रैर्न मन्यते, रूपरसगन्धस्पर्शपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्त्रे-
 हवेगा मूर्त्तगुणाः, बुद्ध्यादयः षट् धर्माधर्माभावनाशब्दा-
 द्यामूर्त्तगुणाः, संख्यादयस्तु पञ्च उभयगुणाः, संयोगवि-
 भागद्वित्वादिसंख्य द्विष्टयकत्वाद्विष्टयकत्वानि चानेकात्रि-
 तगुणारुद्भिन्नगुणास्तु एकैकमात्रवृत्तयः, रूपरसगन्ध-
 स्पर्शा बुद्ध्यादयः षट् धर्माधर्माभावनाशब्दाश्च विशेष-
 गुणाः, सङ्ख्यादयः सप्त नैमित्तिकद्रवत्वगुरुत्ववेगाश्च सा-
 मान्यगुणाः, स्थितिस्थापकस्तु क्षितिमात्रवृत्तिरिति मते स-
 विशेषगुणः, सतान्तरेतु सामान्यगुण एव, संख्यादयः
 सप्त द्रवत्वस्त्रेवेगाश्च द्वीन्द्रियग्राह्याः, रूपरसगन्धस्पर्श-
 शब्दाः वाच्यैर्कैरेन्द्रियग्राह्याः, गुरुत्वजीवनयोनित्वस्थिति-
 स्थापक संस्कारनिर्विकल्पकज्ञानानुद्धूत रूपरसगन्धस्पर्श-
 भावनावर्णाधर्मा अतीन्द्रियाः, बुद्ध्यादिषट्कं धर्माध-
 र्माभावनाशब्दाद्याकारणगुणोत्पन्नाः । अपाकजा रूप-
 रसगन्धस्पर्शाः सांसिद्धिकद्रवत्वं स्त्रेहवेगगुरुत्वैकत्वैकश्व-
 क्त्यपरिणाशस्थितिस्थापकाश्च कारणगुणोत्पन्नाः, संयो-
 गविभागवेगाः कर्माजाः, रूपरसगन्धानुशसर्परिना-
 शैकत्वैकघटकत्वस्त्रेहस्थितिस्थापकसांसिद्धिकद्रवत्वशब्देषु
 पञ्चमपाधिकारणत्वम्, आलविशेषगुणेषु निमित्तकारणत्व-
 नात्, गुरुत्वोष्णस्पर्शवेगद्रवत्वसंयोगविभागेषु निमित्त-
 कारणत्वसमपाधिकारणस्य तिष्ठति, आलविशेषगुणसंयो-
 गविभागाः अव्याप्यवृत्तयः ॥ * ॥

इति, एवं “द्यावाभूमी जनयन् देव एक विश्वस्य कर्ता भूः
 नस्य गोप्ता” इत्याद्यागमा अर्पिष्वरे प्रमाणमिति संचेपः ॥ १०॥
 . मानसप्रत्यक्षकरणतावच्छेदकतया मनस्त्व” जातिः सि-
 द्ध्यति, मनसि सङ्ख्यादिसप्तकं वेगश्चेत्यदौ गुणाः सन्ति,
 सुखसाक्षात्कारः सकरणकोजन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुष-
 वदित्यनुमानेन मनसः सिद्धिः । चाक्षुषरासनादीनामेकका-
 लोत्पत्तिरूपं यौगपद्य’ नास्तीत्यनुभविरुद्धम्, तत्र विश्व-
 सन्निकर्षादौ सत्यपि यत्सम्यग्वादेकमिन्द्रियं ज्ञानं जनयति
 नापरम्, तत् अणुरूपं मनःस्वीकार्यम्, मनसो महत्त-
 रिमाणस्वीकारे तेन सह युगपन्नानेन्द्रियाणां सम्यक्सम्भ-
 वात् चाक्षुषरासनादीनां यौगपद्यापत्तेः, नच दर्शयन्मुखी-
 भक्षणार्थं नानास्वधानभाजाश्च कथमेकदा नानेन्द्रियजन्यं
 ज्ञानमिति वाच्यं मनसोऽतिलाघवात् त्वरया नानेन्द्रिय-
 सम्यग्वात् नानाज्ञानोत्पत्तेः, उत्पत्त्यपत्त्यतस्तद्व्यतिभेद एव
 तत्रापि यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रमरूपत्वात्, नच मनसः सङ्को-
 चदशायामयौगपद्य’ विकामदशायाम् यौगपद्य’ भवतीति
 वाच्यमन्तावयवतन्नाशतत्प्रागभावादिकल्पने गौरवात्
 सावयवनिख्ययस्यैकैकस्य मनस एकैकशरीरे कल्पना-
 रिति, कायव्यूहस्यले षड्विंशतिप्रोपलङ्घित-नानापण्डम-
 नोभिरेव तत्तदुभोगनिर्व्याहृत्, एवं हि न्न दृष्टिकादिरु एव
 द्वेऽपि बोध्यमिति संचेपः ॥ • ॥

इति द्रव्यपदार्थे निरूपणम् । • ॥

गुणाश्चतुर्विंशतिमन्त्यकाः रूपरसगन्धस्पर्शमहोपापदि-
 मितिरथैकत्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वप्रतिमुख्यः षोडशोऽ-
 षट्पञ्चगुणवद्द्रव्यवच्छेदकस्तारधर्माधर्माश्च द्वादशधाः । द्रव्य-

“लोहितोयन्तु वहेन सुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।

श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलोद्दिप उच्यते" ॥

इत्यादिस्तृतिरपि साधु मङ्गल्यते, एतेन सर्वार्थानि व्याख्या-
तइत्याहः । रूपं जन्तुतेजःपरमास्तु नित्यमन्यदनित्यम् ।
मादिवपरमात्मा पाप्मादूपनाशः ॥ ३॥

रसत्वजातिः प्रत्यक्सिद्धा, रसः त्रितितिलयोरेवासि,
स च षड्विधः कषायमधुरलवणकटुतिक्तान्धमेदात्. जलेतुं
मधुर एव रसः क्षीरोत्प्लादिकं तद्व्यञ्जकम्, नानारस-
वदवयवार्थान्यचर्चिनः कोऽपि रसो न भवति तत्तावयव-
गतानामेव रसानामुपलब्धिः, रसस्तु रसनेन्द्रियजातेषु
गच्छते, अनुद्भूतरसस्त्वतोन्द्रियः ॥ * ॥

गन्धत्वजातिरपि प्रत्यक्षसिद्धा, गन्धोद्विविधः सौरभा-
सौरभभेदात्, गन्धस्तु नित्यो नास्ति, घटस्तु प्रायेणैक्य-
साधनात्, अतुल्यामे गन्धः पाप्माणादान्तरेदियः, गन्धः
एविव्यामेव वर्तते * ॥

[illegible]

द्वित्वार्थिकं तत्पुनरेव गृह्यते इति ज्ञेयते, संगोद्य-
 मालीनपरमायनादिगतद्वित्वस्य जनिकाऽपेक्षाबुद्धिरेखरस्य
 मङ्गाण्डान्तरार्त्तियोगिनां वा, एतन्तोन्द्रियान्तरेऽपि
 ज्ञेयम्, अत्र नियतैकत्वबुद्धिस्यने तित्वा दर्भना वङ्ग-
 त्वसंख्योत्पद्यते इति कन्दर्पोत्तरः । आचार्यास्तु तित्व-
 त्वादित्यापका वङ्गत्वत्वजातिः तथाच 'तत्त्व दिक्मेव वङ्ग-
 त्वम्, सेनावनादौ चोत्पन्नं तित्वादौ तित्वत्वाद्यप्रदो-
 षात्, इत्यञ्च इतोवङ्गकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते वङ्ग-
 त्वस्य स्थान्तरत्वे तत्तारत्वाभावादित्याहुः । ० ॥

परिमितिव्यवहाराभावाकारणकारणं परिमाणम्, तच्च
 पूर्वद्रव्यगतं नित्यं ऽनित्यमनित्यं ऽनित्यम्, तद्वतुर्विधमप्यु-
 क्यते दीर्घं ब्रह्मस्त्विति, अनित्यं त्रिविधं संख्याजन्यं
 परिमाणजन्यं मध्यजन्यञ्च, द्वायुक्तपरिमाणं प्रति परमा-
 णुगतं द्वित्वं तत्परेणुपरिमाणे च द्वययुक्तगतं त्रित्वं
 कारणम्, त्रययुक्तपरिमाणविशेषे मध्यमात्यशिशिलसंयोगः
 कारणम्, पटादिपरिमाणो कपालादिपरिमाणं कारणम्,
 आश्रयनाशः परिमाणनाशे हेतुः, अथवाप्रत्ययपचारा-
 लोचमवाविकारणनाशात् पूर्वद्रव्यनाशस्तत्त्वपरिमा-
 णनाश इति, पूर्वपटादिशेषे तद्वदप्येव न पटाद्यन्तरो-
 त्यति सम्भवः पूर्वयोः समानदृशताविरोधात् एकदा नाना-
 द्रव्यमप्यस्यानुपलब्धत्वापि तत्वाश्रयित्वं पूर्वोत्पत्तिरिति
 श्रान्तं राजान्यदिप्रत्ययं रैवेयं होपकृतिरितिपदित्ववि-
 मल्यतासुगम्यम् ॥ ० ॥

इतिमिति प्रतीतिरभावाकारणकारणं इत्यन्तरे, २४

द्वित्वदिक् तत्पुत्रे वै नृप्यो इति कथ्यते, संगीद्य-
 कालीनपरमायवादिमतद्वित्वस्य जनिताः पेक्षावृद्धिरेखरस्य
 मञ्जाएडान्तर्निर्गोचिनां वा, एतन्तोद्विद्यान्तरेऽपि
 प्रेयम्, अतः नियतैकत्ववृद्धिस्तत्रे तित्वा दभिन्ना वृद्ध-
 त्वसंख्योत्पद्यते इति कन्दर्पगारः । आचार्यास्तु तित्व-
 त्वादित्यापेक्षा वृद्धत्वत्वजातिः तथाच 'तत्त्व दिक्मेव वृद्ध-
 त्वम्, चेनावनादीं चोत्पन्ने तित्वादीं तित्वत्वाद्यग्रहोदो-
 मात्, इत्यञ्च इतोवृद्धकेयं चेनेति प्रतीतिरुपपद्यते वृद्ध-
 त्वस्य स्यान्तरत्वे तत्तारत्वाभावादित्याहुः । ॥

परिमितिव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्च
 पूर्वद्रव्यगतं नित्येऽनित्यमनित्येऽनित्यम्, तद्वतुर्विधमप्यु-
 क्यते दीर्घं ह्रस्वञ्चेति, अनित्यं त्रिविधं संख्याजन्यं
 परिमाणजन्यं प्रत्ययजन्यञ्च, द्वायुक्तपरिमाणं प्रति परमा-
 ण्युक्तं द्वित्वं तस्यरेणुपरिमाणे च द्वयुक्तगतं त्रित्वं
 कारणम्, वृत्तकपरिमाणविशेषे प्रत्ययाद्यधिविलसंयोगः
 कारणम्, पटादिपरिमाणे कपालादिपरिमात्यं कारणम्,
 आश्रयनाथः परिमाणनाथे हेतुः, अन्तर्गोपप्रत्ययस्य तत्त्व-
 त्वसंख्यमनाविकारयनायात् पूर्वद्रव्यनाथसत्तत्त्वपरिमा-
 णनाथ इति, पूर्वपटारिक्तत्वे तदप्यवे न पटाद्यन्तरो-
 त्वति सम्भवः पूर्वयोः समानदृष्टताविरोधात् एकदा वाना-
 श्रव्यवस्तुस्थानुल्लिख्यवाधितत्वाद्युक्तं पित् पूर्वोपरिमात्यनि-
 श्चानस्य साजादविषयकं हेतुं हेतुकलिकेतिरित्यधिक-
 मन्तर्गोपप्रत्ययम् ॥ ॥

इतिमिति प्रतीत्यसाधारणकारणं इत्युक्तम्, यद्वा

द्वित्वान्निकं तत्पुत्रे वैव गृह्यो इति कथ्यते, संगीत-
कालीनपरमावसादिमतद्वित्वस्य जनिकाः पेक्षावृद्धिरेखरख
मञ्जाखडान्तरर्तियोगिनां वा, एततोन्ध्रियान्तरेऽपि
श्रेयम्, अतः नियतैकत्ववृद्धिस्यने तित्वा दभिन्ना वृद्ध-
त्वसंख्योत्पद्यते इति कन्दर्पोक्तारः । आचार्यास्तु तित्व-
त्वादित्यापका वृद्धत्वत्वजातिः तथाच 'तत्त्व दिकमेव वृद्ध-
त्वम्, सेनावनादौ चोत्पन्ने तित्वादौ तित्वत्वाद्यप्रज्ञोदो-
पात्, इत्यञ्च इतोवृद्धकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते वृद्ध-
त्वस्य स्यान्तरत्वे तत्तारत्वाभावादित्याहुः ॥ ७ ॥

परिमितिव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्च
पूर्वद्रव्यगतं नित्येऽनित्यमनित्येऽनित्यम्, तच्चतुर्विधमप्यु-
क्तम् दीर्घं ह्रस्वश्चेति, अनित्यं त्रिविधं संख्याजन्यं
परिमाणजन्यं प्रत्ययजन्यञ्च, द्वायुक्तपरिमाणं प्रति परमा-
युक्तं द्वित्वं तस्यरेणुपरिमाणे च द्वयुक्तगतं तित्वं
कारणम्, वृत्तकपरिमाणविशेषे प्रत्ययात्यशिविलसंयोगः
कारणम्, पटादिपरिमाणो कपालादिपरिमाणं कारणम्,
आश्रयनाशः परिमाणनाशे हेतुः, अवयवोपचयापचयस-
त्वेऽवयवाधिकारणनाशात् पूर्वद्रव्यनाशस्तत्त्वपरिमा-
णनाश इति, पूर्वपटादिकस्यै तदवयवे न पटाद्यनरो-
त्यति सम्भवः सूर्ययोः समानदृशताविरोधात् एकदा नाना-
द्रव्यमन्वयानुसृत्यैवाधित्वाद्युक्तं तत् पूर्वद्रव्यविमलमि-
धानम् साजात्यविप्रत्ययं रैवेयं दीपकद्विक्रान्तिरदित्यधिक-
मन्वयानुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

इदमिति प्रतीत्यसाधारणकारणं इदमन्वयम्, इह

द्वित्वः किं तत्पुनरेवैव गृह्यते इति कथ्यते, संगोद्य-
कालीनपरमायवादिगतद्वित्वस्य जनिकाः पेक्षाबुद्धिरेखरस्य
प्रक्ष्माण्डान्तरार्त्तियोगिनां वा, एततोद्भियान्तरेऽपि
श्रेयम्, अत्र नियतैकत्वबुद्धिस्यने तित्वा दभिन्ना वृद्ध-
त्वसंख्योत्पद्यते इति कन्दर्जोक्तारः । आचार्यास्तु तित्व-
त्वादित्यापका वृद्धत्वत्वजातिः तथाच 'तत्त्व द्विकमेव वृद्ध-
त्वम्, सेनावनादौ चोत्पन्ने तित्वादौ तित्वत्वाद्यप्रज्ञोदो-
षात्, इत्यस्य इतोवृद्धकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते वृद्ध-
त्वस्य स्थान्तरत्वे तत्तारत्वाभावादित्याहुः । * ॥

परिमितिव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्च
पूर्वद्रव्यगतं नित्येऽनित्यमनित्येऽनित्यम्, तच्चतुर्विधमस्य
सहत् दीर्घं ह्रस्वश्चेति, अनित्यं त्रिविधं संख्याजन्यं
परिमाणजन्यं प्रचयजन्यञ्च, द्वायुक्तपरिमाणं प्रति परमा-
णुगतं द्वित्वं तत्सरेणुपरिमाणे च द्वययुक्तगतं तित्वः
कारणम्, वृत्तकपरिमाणविशेषे प्रचयाख्यशिविलसंयोगः
कारणम्, पटादिपरिमाणे कपालादिपरिमाणं कारणम्,
आश्रयनाशः परिमाणनाशे हेतुः, प्रचयसोपचयापचयस्य-
लेऽसमवायिकारणनाशात् पूर्वद्रव्यनाशस्तत्त्वपरिमा-
णनाश इति, पूर्वपटादिसत्त्वे तदवयवे न पटाद्यन्तरो-
त्पत्तिरुक्तवः सूर्ययोः समानदृशताविरोधात् एकदा नाना-
द्रव्यवत्त्वानुपलब्धिबाधितत्वाच्चक्षरित् पूर्वाश्रयविप्रत्यभि-
धानस्य साजात्यविप्रदकं सैवेयं दोषकलिकेतिवदित्प्रति-
मन्तानुसन्देयम् ॥ * ॥

इयमिति प्रतीत्यसाधारणकारणं दृग्बलम्, तच्च

द्वित्वः इति तत्पुत्रवेदेव गृह्यो इति कथ्यते, संगी-
कालीनपरमायवादिमतद्वित्वस्य जनिकाऽपेक्षावृद्धिरेष्वरस्य
मञ्जुपाण्डान्तर्तिथयोगिनां वा, एतन्तोद्भियान्तरेऽपि
ज्ञेयम्, अतः नियतैकत्ववृद्धिस्यने तित्वादिभिन्ना वृद्ध-
त्वसंख्योत्पद्यते इति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु तित्व-
त्वादिव्यापका वृद्धत्वत्वजातिः त्वयाच 'तत्त्व' इतिमेव वृद्ध-
त्वम्, सेनावनादौ चोत्पन्नं तित्वादौ तित्वत्वाद्यप्रज्ञोदो-
घात्, इत्यञ्च इतोवृद्धकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते वृद्ध-
त्वस्य स्थानान्तरत्वे उत्तारत्वाभावादित्याहुः ॥ १० ॥

परिमितव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्च
पूर्वद्रव्यगतं नित्यं ऽनित्यमनित्यं ऽनित्यम्, तद्वतुर्विधमस्तु
मष्टत् दीर्घं सूक्ष्मं चेत्येति, अनित्यं त्रिविधं संज्ञाजन्यं
परिमाणजन्यं प्रत्ययजन्यञ्च, द्वायुक्तपरिमाणं प्रति परमा-
युक्तं द्वित्वं तत्सरेणुपरिमाणे च द्वयुक्तगतं तित्वं
कारणम्, तूक्तपरिमाणविशेषे प्रत्ययाद्यधिविलसंयोगः
कारणम्, पटादिपरिमाणे कपालादिपरिमाणं कारणम्,
आश्रयनाशः परिमाणनाशे हेतुः, अवयवोपचयापचयस्य-
लोचननादिकारणनाशात् पूर्वद्रव्यनाशतत्तत्परिमा-
णनाश इति, पूर्वपटादिसत्त्वे तदवयवे न पटाद्यन्तरो-
त्पत्तिरुक्तः नूतनयोः समानदृशताविरोधात् एकदा नाना-
द्रव्यतत्त्वस्थानुलब्धिवाधितत्वाच्चक्षित्त्पूर्वादिप्रत्ययमि-
ष्टानुसंज्ञासाक्षात्प्रत्ययकं ऐवेयं दीर्घकालिकेतिवदित्त्वधिक-
मस्तत्तानुसन्धेयम् ॥ ११ ॥

इति गति प्रतीत्यसाधारणकारणं दृष्टव्यम्, तच्च

वाच्यमात्रं शक्यं न गतिरिति विनिर्गवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये-
देमान्तरमिमाणावस्थात् । । द्वितीयोपया यत् इह-
क्रियया हस्ततस्त्वभागस्तत्तज्जनितः शरीरतत्त्वविभागः
तत् शरीरतत्त्वविभागे व्य.धकरणइहक्रिया न कारणम्,
शरीरे तु तदानीं क्रिया नास्ति अवयविक्रियाया यावद-
वयवक्रियानियतत्वेत्, तस्मात्तत्र कारणाकारणविभागेन
कायक्रियविभागोजन्यत इति, अयं विभक्तोऽस्ति इति प्र-
त्ययविद्वा बभागो न संयोगनाशेनान्यथासिद्ध इति संक्षेपः ॥१॥

परापरव्याहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे, ते च
चित्ततेजोवायुमनःसु तिष्ठतः । ते च द्विविधे दैशिके
कालिके च, तत् दैशिकपरत्वे सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानं
हेतुः, दैशिकापरत्वं प्रति सूर्यसंयोग ल्पत्वज्ञानं हेतुः,
अतश्चिदावेकद्वितीयापेक्षा, यदा पाटलिपुत्रात्, काशी-
मपेक्ष प्रयागः परः, पाटलिपुत्रात् कुरुवेतनपेक्ष प्रया-
गोपर इति व्यवहारः, एवं तदुभयं प्रति तदुभयाश्च ये
दिक्संयोगोऽसन्नाधिकारणम्, कालिकपरत्वापरत्वे प्रति
तदाश्च ये कालसंयोगोऽसन्नाधिकारणम्, एते तु प्राणि-
निच्ये न तिष्ठत इति वक्ष्यः, यस्य सूर्यपरिस्पर्शापेक्षया
यस्य सूर्यपरिस्पर्शोऽधिकः स ज्येष्ठस्तत् परत्वम्, यस्य च
न्यूनः स कनिष्ठस्तत् परत्वम्, एते तु जगदव्य एवेति
विश्रुताः, तथा सूर्यक्रियाभूतत्वत्वज्ञानं परत्वस्य,
कारणम्, तदन्तरोत्पन्नत्वज्ञानपरत्वस्य कारणम्, ताड-
नापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वापरत्वयोगात् इति संक्षेपः ॥२॥

युद्धिपालवि तिष्ठति, सा द्विविधा धनुर्निष्कृतिरे-
दात्, धनुर्भूतिरिति कात्यादन्ते द्विविधा भूतलोडिक-

रायनारश्च कं विनमजिद्विदिभिर्गवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये-
 देयान्तरमिमाणावस्मत्वात् । । द्वितीयोपया यत् इत्य-
 क्रियया हस्ततस्त्वभागस्तत्तज्जनितः शरीरतत्त्वविभागः
 तत् शरीरतत्त्वविभागे व्य. धरण्या इत्युक्रिया न कारणम्,
 शरीरे तु तदानीं क्रिया नास्ति अवयविक्रियाया यावद्-
 वयवक्रियानियतत्वत्, तस्मात्तत्र कारणाकारणविभागेन
 कार्याकार्यविभागोजन्यत इति, अयं विभक्तोः स्यादिति प्र-
 त्ययविद्वो वभागो न संयोगनाशेनान्वयासिद्ध इति संशयः ॥५॥

परापरव्याहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे, ते च
 विलिखेजोऽयुमतः सु निष्ठतः । ते च द्विविधे दैशिके
 कालिके च, तत्र दैशिकपरत्वे सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानं
 हेतुः, दैशिकपरत्वं प्रति सूर्यसंयोग ल्पत्वज्ञानं हेतुः,
 अत्रार्थधित्वायेकद्वितीयापेक्षा, यदा पाटलिपुत्रात्, काशी-
 मपेक्ष प्रयागः परः, पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष प्रया-
 गोपर इति व्यञ्जहारः, एवं तदुभयं प्रति तदुभयाचरे
 दिक्संयोगोऽसनवाचिकारणम्, कालिकपरत्वापरत्वे प्रति
 तदाचरे कालसंयोगोऽसनवाचिकारणम्, एते तु प्राप्ति-
 निमित्ते न तिष्ठत इति वदन्, यस्य सूर्यपरिस्पर्शापेक्षया
 यस्य सूर्यपरिस्पर्शोऽधिकः स ज्येष्ठतत् परत्वम्, यस्य च
 न्यूनः स कनिष्ठतत्तापरत्वम्, एते तु जयद्वय एवेति
 विस्मयापः, तदा सूर्यक्रियानूयत्वज्ञत्वज्ञानं परत्वस्य,
 कारणम्, तदन्तरोत्पन्नत्वज्ञानपरत्वस्य कारणम्, ताड-
 यापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वापरत्वयोर्भाव इति संशयः ॥६॥

मुह्यताकति तिष्ठति, सा द्विविधा अनुन्तिप्रवृत्तिरे-
 सात्, अनुन्तिरिति काटादन्ते द्विविधा अत्यन्तद्विक-

मवायिसमवेतसमवायसम्बन्धेन महत्त्वस्य हेतुता बोधा,
 एवमन्यत्वापूह्यन् । षड्विधप्रत्यये इन्द्रियं करणम्, तदपि
 षड्विधं घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनोभेदात्, इन्द्रियत्वन्तु
 अखण्डोपाधिरिति न्यायसूत्रवृत्तिकारः, शब्देतरोद्भूत-
 विशेषणानामत्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रय-
 त्वमिन्द्रियत्वमित्यन्ये, प्रत्यक्षं फलम्, तल्लक्षणन्तु साधा-
 त्कारत्वजातिविशिष्टत्वं वा, अत्र व्यापारोविषयेन्द्रियसम्ब-
 न्धः, सोऽपि षड्विधः संयोग-संयुक्तसमवाय संयुक्तसमवेत-
 समवायकर्तृविवरावच्छिन्नसमवाय समवेतसमवाय-विशे-
 षणताभेदात्, तत्र संयोगेन द्रव्यस्य, संयुक्तसमवायेन द्रव्य-
 समवेतानाम्, संयुक्तसमवेतसमवायेन द्रव्यसमवेतसमवेतानां
 गुणकर्तृगतजातीनाम्, कर्तृविवरावच्छिन्नसमवायेन शब्दा-
 नान्, समवेतसमवायेन शब्दगतजातीनाम्, विशेषणतया
 द्यमानानां प्रत्यक्षं भवति, विशेषणताऽपि संयुक्तविशेषणता-
 संयुक्तसमवेतविशेषणता-संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता-ओ-
 त्तावच्छिन्नविशेषणता-ओत्तावच्छिन्नसमवेतविशेषणता-वि-
 शेषणविशेषणतादिभेदेन, नानाविधा, तथाच द्रव्य-तत्त्व-
 समवेत-तत्त्वसमवेतवृत्तीनामभावानामाकाशगतस्य शब्दाभा-
 वस्य शब्दवृत्तीनां कत्वाद्व्यमानानामभाववृत्तीनामभावाना-
 नाश्च प्रत्यक्षं भवतीति । यत्र घटस्य मध्यदेशावच्छेदेना-
 षोडशसंयोगोपदिष्टदेशावच्छेदेन च चक्षुःसंयोगरूपत घटादेस्त-
 द्रुतगुणकर्तृसामान्यानां तद्रतामानानाश्च प्रत्यक्षं न भव-
 तीत्यतश्चाक्षुषप्रत्यक्षकारणतावच्छेदककोटी चक्षुःसंयोगांघ्रे
 आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं निवेदनीयम्, एवमुद्भूतरूपा-

समवायिसमवेतसमवायसम्बन्धेन महत्त्वस्य हेतुता बोध्या,
 एवमन्यत्तापूह्यम् । षड्विधप्रत्यये इन्द्रियं करणम्, तदपि
 षड्विधं प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोतमनोभेदात्, इन्द्रियत्वन्तु
 अखण्डोपाधिरिति न्यायसूत्रवृत्तिकारः, शब्देतरोद्भूत-
 विशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रय-
 त्वमिन्द्रियत्वमित्यन्ये, प्रत्यक्षं फलम्, तल्लक्षणन्तु साक्षा-
 त्कारत्वजातिविशिष्टत्वं वा, अत व्यपारोविषयेन्द्रियसम्ब-
 न्धः, सोऽपि षड्विधः संयोग-संयुक्तसमवाय संयुक्तसमवेत-
 समवायकर्तृविवरावच्छिन्नसमवाय समवेतसमवाय-विशे-
 षणताभेदात्, तत्र संयोगेन द्रव्यस्य, संयुक्तसमवायेन द्रव्य-
 समवेतानाम्, संयुक्तसमवेतसमवायेन द्रव्यसमवेतसमवेतानां
 गुणकर्तृगतजातीनाम्, कर्तृविवरावच्छिन्नसमवायेन शब्दा-
 नाम्, समवेतसमवायेन शब्दगतजातीनाम्, विशेषणतया
 अभावानां प्रत्यक्षं भवति, विशेषणताऽपि संयुक्तविशेषणता-
 संयुक्तसमवेतविशेषणता-संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता-श्रो-
 त्वावच्छिन्नविशेषणता-श्रोत्वावच्छिन्नसमवेतविशेषणता-वि-
 शेषणविशेषणतादिभेदेन, नानाविधा, तथाच द्रव्य-तत्त्व-
 भवेत-तत्त्वसमवेतवृत्तीनामभावानामाकाशगतस्य शब्दाभा-
 वस्य शब्दवृत्तीनां कत्वादभावानामभाववृत्तीनामभावा-
 नाञ्च प्रत्यक्षं भवतीति । यत्र घटस्य नयदेशावच्छेदेना-
 लोकसंयोगोवर्हिर्देशावच्छेदेन च चक्षुःसंयोगरुत घटादेस्त-
 त्रतगुणकर्तृसामान्यानां तद्वताभावानाञ्च प्रत्यक्षं न भव-
 तीत्यतश्चाक्षुपप्रत्यक्षकारणतावच्छेदककोटौ चक्षुःसंयोगांशे
 आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, एवमुद्भूतदपा-

भेदात्, प्रत्यक्षमपि पडिधे प्रमाणजरातनचात्रुषस्यः शीतशो-
मणमानरुभेदात्, तत्र च प्राणजं गन्धस्य तद्गतजाती-
नाञ्च भवति, रसस्य तद्गतजातीनाञ्च रासनाम्, उद्भूत-
रूप-तदधिकरण इव्य-दोष्य *युतिसख्यः परिमिति इयक्तः
संयोगविभागः परत्वापरवच्छेदवेगः स्वतन्त्रक्रियाजातीनां साधु-
प्रत्यक्षं भवति ॥ * ॥

उद्भूतरूपतद्गतज.तिभिन्नानां च, यु.प्र.ह्या.णामुद्भूतस्य
शस्य तद्गतजातीनाञ्च स्पर्शप्रत्यक्षं भवति, नव्यानां मते
वायोरपि, वज्रभाचार्यमते गुह्यत्वस्यापि, बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षं
प्रति रूपस्य कारणात्वात् नीहस्य द्रव्यस्य स्पर्शनिमित्तमपि न
भवतीति प्राञ्चः, स्पर्शनप्रत्यक्षे उद्भूतस्पर्शोऽपि हेतुर्भावात्
प्रभायास्तद्गतगुणादीनाञ्च स्पर्शनम् ॥ * ॥

आवणप्रत्यक्षं शब्दस्य तद्गतजातीनाञ्च भवति ॥ * ॥

बुद्धिमुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां तद्गतजातीनाञ्च मानस-
प्रत्यक्षं भवति आत्मनस्तद्गतजातीनाञ्च विशेषगुणयोगेनैव,
अहं सुखीत्याद्येव प्रत्यक्षं नत्वहमिति, आत्मगतैकत्वपर-
ममहत्परिमाणयोरपि मानसं भवतीति तात्पर्यटीकाकृतं,
निर्विकल्पकज्ञानजीवनयोनियत्नयोर्न लौकिकं मानसं
रुक्षि तयोरतीन्द्रियत्वात् ॥ * ॥

अत्र यदिन्द्रियस्य ग्राह्यं यत्, तत्संसारभावतदनु-
योगिकभेदावपि तदिन्द्रियग्राह्यौ, प्रत्यक्षमात्रे महत्परि-
माणं हेतुर्नातः परमाणुद्वयगुणकयोस्तद्गुणादेर्वा प्रत्यक्षगु-
तत्त्वापि द्रव्यप्रत्यक्षे समवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे
स्वसमवायिसमवायगम्यन्धेन, द्रव्यसमवेतसमवेतप्रत्यक्षे स्वस-

मवायिसमवेतसमवायसम्बन्धेन महत्त्वस्य हेतुता बोध्या,
 एवमन्यत्वापूह्यन् । षड्विधप्रत्यये इन्द्रियं करणम्, तदपि
 षड्विधं प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनोभेदात्, इन्द्रियत्वन्तु
 अखण्डोपाधिरिति न्यायस्तदवृत्तिकारः, शब्देतरोद्भूत-
 विशेषणानामन्यत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रय-
 त्वनिन्द्रियत्वमित्यन्ये, प्रत्यक्षं फलम्, तल्लक्षणन्तु साक्षा-
 त्कारत्वजातिविशिष्टत्वं वा, अत व्यपारोविषयेन्द्रियसम्ब-
 न्धः, सोऽपि षड्विधः संयोग-संयुक्तसमवाय संयुक्तसमवेत-
 समवायकर्तृविवरावच्छिन्नसमवाय समवेतसमवाय-विशे-
 षणताभेदात्, तत्र संयोगेन द्रव्यस्य, संयुक्तसमवायेन द्रव्य-
 समवेतानान्, संयुक्तसमवेतसमवायेन द्रव्यसमवेतसमवेतानां
 गुणकर्तृगतजातीनान्, कर्तृविवरावच्छिन्नसमवायेन शब्दा-
 नान्, समवेतसमवायेन शब्दगतजातीनान्, विशेषणतया
 अभावानां प्रत्यक्षं भवति, विशेषणताऽपि संयुक्तविशेषणता-
 संयुक्तसमवेतविशेषणता-संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता- श्रो-
 त्वावच्छिन्नविशेषणता-श्रोतावच्छिन्नसमवेतविशेषणता-वि-
 शेषणविशेषणतादिभेदेन, नानाविधा, तथाच द्रव्य-तत्त्व-
 समवेत-तत्त्वसमवेतवृत्तीनामभावानानाकाशगतस्य शब्दाभा-
 वस्य शब्दवृत्तीनां कत्वादभावानानाभाववृत्तीनामभावाना-
 नाञ्च प्रत्यक्षं भवतीति । यत्र घटस्य नश्यदेशावच्छेदेना-
 लोकसंयोगोवर्जितदेशावच्छेदेन च चक्षुःसंयोगरहित घटादेस्त-
 त्तगुणकर्तृत्वानान्यानां तद्वताभावानाञ्च प्रत्यक्षं न भव-
 तीत्यतश्चाक्षुषप्रत्यक्षकारणतावच्छेदककोटौ चक्षुःसंयोगाद्यं
 आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, एवमुद्भूतम् ।

रेण व्याप्तिस्तु साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा,
तत्र व्याप्तिप्रत्यये अभिचारज्ञानाभावः सहचारज्ञानश्च
हेतुः, तत्र व्याप्तिज्ञानं बह्विव्याप्यधूम इत्याद्याकारकम्,
परानर्शस्तु बह्विव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्याकारकं
ज्ञानम्, पञ्चतापि अनुमितौ हेतुः, साच सिषाधयि-
षाविरहविशिष्टसिद्धाभावरूपा, तेन पत्रे साध्यनिश्चयद-
शायां सिषाधयिषामन्तरेण नानुमितिः, एवमनुमिद्धावि-
रहविशिष्टप्रत्ययसामग्री अनुमितौ कामिनीजिज्ञासादिवत्
यत्नं प्रतिवन्तिका, एवं प्रत्ययेच्छाविरहविशिष्टानुमिति-
सामग्री भिन्नविषयकप्रत्यये प्रतिवन्तिकेत्यन्यत्र विस्तरः ॥३॥

अनुमितितत्कारणज्ञानान्यतरविरोधज्ञानविषयोहे-
तुदोषसङ्गान् हेतुर्दृष्टः, स च हेत्वाभास इत्युच्यते, सतु
पञ्चविधः सव्यभिचारविरहसिद्धसत्प्रतिपक्षवाधितभेदात्,
तत्र सव्यभिचारत्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारभे-
दात्, तत्र सपक्षविपक्षवृत्तिर्हेतुः साधारणः यथा द्रव्यं
सत्त्वादित्यादिः, सपक्षविपक्षव्यावृत्तौ हेतुरसाधारणः यथा
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिः, केवलान्वयिपक्षकोऽनुप-
संहारी सर्वेननित्यं प्रमेयत्वादित्यादिः ॥ ७ ॥

साध्यवदवृत्तिर्हेतुर्विरुद्धः गोलवान् दृष्टत्वादित्यादौ,
असिद्धिलिखिधः आश्रयासिद्ध-स्वरूपासिद्ध-व्यापत्वासिद्धभे-
दात्, यत्र पक्षोऽसिद्धस्तत्र पक्षासिद्धिः काश्चननयपर्वतो
बहुिनानित्यादौ, यत्र पक्षो न हेतुनान् तत्र स्वरूपा-
सिद्धिः क्षुद्रोद्रव्यं धूनादित्यादौ, यत्र व्यर्थविशेषणवृत्ति-
तोहेतुस्तत्र व्यापत्वासिद्धिः बह्विनान् नीलधूनादित्यादौ,
यत्र पत्रे साध्यपरानर्शसङ्गदभावपरानर्शश्च वर्तते च सत्प्र-
तिपक्षित इति प्राज्ञः, साध्याभावव्यापनप्रत्ययादिः सत्

ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगो हेतुर्नातः सुवृत्ति-
प्राप्तालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तस्मिन्नेनात्मनश्च मानसप्रत्य-
क्षम्, तदानीं पुरतति वर्तमानस्य मनसस्त्वचा सइ संयो-
गभावात्, नच रासनादिकाले त्वङ्मनःसंयोगसत्त्वे ज्ञान-
योगपद्यापत्तिरिति वाच्यमनायत्तया रासनादिसामग्र्याः-
स्पर्शनं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकरणीयत्वात्, पचधर-
मिश्रास्तु सुवृत्तिदशायामुक्तप्रत्यक्षवाण्याय चर्म्ममनःसं-
योगस्य ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुत्वमिति न पूर्वोक्तप्रति-
बन्धकताकल्पनमित्याहुः ॥ * ॥

विद्याऽविद्याभेदेनापि सूद्धिर्द्विविधा, तत्र विद्या प्रमा-
भमसामान्यभन्नं ज्ञानम्, अविद्या अप्रमा तदभाववति
वत्प्रकारकं ज्ञानम्, अविद्याऽपि द्विविधा संशयविपर्या-
सभेदात्, तत्रैकधर्म्मिणि विरुद्धभावप्रकारकज्ञानं संशयः,
सच साधारणधर्म्मज्ञानजन्यसाधारणधर्म्मज्ञानजन्यविप्र-
तिपत्तिवाक्यज्ञानजन्यभेदात् त्रिविधः, विपर्यायो निर-
थानकोद्यमः, देहे आत्मनोऽभेदनिश्चयः गौरोऽनित्यादिः
पीतः शत्रु इत्यादिस, तस्याविद्यायां दोषः कारणम्,
शत्रु पिप्तदूरत्वदिष्यो नानावधः, प्रमायानु गुणः का-
रणम्, तत्र विशेषणवतविशेष्येण चन्द्रकर्मः प्रत्यक्षे गुणः,
साध्यःप्रतिष्ठपथे परागर्थानुमितौ गुण इति, प्रमातृत्वं स्वी-
यास्यमिति गुह्यमहमुरारिमिश्राः, तत्र रस्यक् तया सवि-
प्रमातृत्वं संशयानुवपत्तौ, किन्तु इदं ज्ञानं प्रमा संवादिन-
द्विजनेनकत्वादित्याहमुत्तमं प्रमातृत्वाहमिति संशयः ॥ १ ॥

अथ चर्म्ममनसि विद्याविपर्ययः चर्म्मस्य जायते, तत्रै-
२२ १२

पक्षस्तत्त्वोहेतुः सत्प्रतिपक्षित इति तु नव्याः, साध्याभास-
तृपचादिर्वाधस्तत्त्वोहेतुर्वाधितः उत्पत्तिकालावच्छिन्नो
बटोगन्धवान्, यथिवीत्वादित्यादौ, वैशिष्ट्येपिकानुयायिनः
सव्यभिचारविरुद्धासिद्धास्त्रय एव हेत्वाभासा इत्याहुः,
“अनध्यवसितोऽपि पक्षोहेत्वाभास इति केचित्, यथाऽऽ-
साध्यासाधकः पक्षएव वर्तमानोहेतुरनध्यवसित इति
तस्यासाधारणादिषु यथासम्भवमन्तर्भावान्न पञ्चभ्योतिरेक
इति” इतितु वरदराजेन तार्किकेरक्षाव्याख्याने उक्तम् ॥

वरदराजेनानुमानस्य त्रैविध्यमप्युक्तं केवलान्वयिके-
लव्यतिरेक्यन्यव्यतिरेकभेदात्, तत्त्वेदं वाच्यं त्रैयता-
दित्यादिकं केवलान्वयि, यथिवीतरेभ्योभिद्यते गन्धवत्ता-
दित्यादिकं केवलव्यतिरेकि, बहुमान् धूमादित्यादि-
मन्यव्यतिरेकीति ॥ * ॥

स्वार्थपरार्थभेदेनापि द्विविधमनुमानं तत्र परार्थं न्याय-
साध्यम्, न्यायश्च पञ्चावयवात्मकवाक्यव्यूहः, प्रतिज्ञाहेतु-
दाहरणोपनयनि गमनानीति पञ्चावयवाः, पर्यतोवच्छि-
मानित्यादिवाक्यं प्रतिज्ञा, धूमादित्यादिकं हेतुः, योवो-
धूमवान् स बहुमान् यथा महानसमित्यादिकमुदाहर-
णम्, बहुव्याप्यधूमवानयमित्यादिकमुपनयवाक्यम्, तथा-
द्विहुमानित्यादिकं निगमनवाक्यमित्यन्यत्र विद्वारः ॥ * ॥

उपमितिशब्दयोधयोऽनुमितावन्तर्भावस्तु प्रचारश्च
पूर्वैः प्रपञ्चित इति विरच्यते ॥ * ॥

सूत्रिस्तु पूर्व्यानुभवजनितमसंज्ञासाधोनीत्यादिभिः
वद उदेनानामवर्तिवयः करणम्, भावनायां संस्कारो-
दाधारः ॥ * ॥

ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगो हेतुर्नातः सुवृत्ति-
 भाक्कालोत्पत्तेच्छादिव्यक्तेस्तस्मै न्येनात्मनश्च मानसप्रत्य-
 यम्, तदानो पुरेतति वर्तमानस्य मनसस्त्वचा सह संयो-
 गभावात्, नच रासनादिकाले त्वङ्मनःसंयोगसत्त्वे ज्ञान-
 योगपद्यापत्तिरिति वाच्यमनायत्तया रासनादिसामग्र्याः-
 स्मार्थनं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकरणीयत्वात्, पचधर-
 मिश्रास्तु सुवृत्तिदशाया मुक्तप्रत्यक्षवारणाय चर्त्तमनःसं-
 योगस्य ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुत्वमिति न पूर्वोक्तप्रति-
 बन्धकताकल्पनमित्याहुः ॥ ४ ॥

विद्याऽविद्याभेदेनापि ब्रुद्धिर्द्विविधा, तत्र विद्या प्रमा-
 भमसामान्यभन्त्रं ज्ञानम्, अविद्या अप्रमा तदभावमति-
 कृतप्रकारकं ज्ञानम्, अविद्याऽपि द्विविधा संशयविपर्य-
 यभेदात्, तत्रैकधर्म्माणि विरुद्धभावप्रकारकज्ञानं संशयः,
 सच साधारणधर्म्मा ज्ञानजन्यासाधारणधर्म्मा ज्ञानजन्यविप्र-
 तिपत्तिवाक्यज्ञानजन्यभेदात् त्रिविधा, विपर्ययो निश्च-
 याल्लकोद्यमः, दहे आत्मनोभेदनिश्चयः गौरीऽरतिवर्दिः
 पीतः शङ्ख इत्यादिय, तस्यापद्याया दोषः कारणम्,
 यत्तु पिशङ्कुराज्जडरूपो ज्ञानादयः, प्रमादानु गुरुः का-
 रणम्, तत्र विशेषणवत्विशेष्येय सविधर्मः प्रत्यक्षे गुरुः,
 साध्याऽविप्रपद्ये परामर्शोऽनुमितौ गुरु इति, प्रमादं लो-
 पादमिति गुरुभङ्गुरारिनिश्चयः, तत्र रसकृत्वा दधि
 प्रमादस्य संशयानुपपत्तेः, किन्तु इदं ज्ञानं प्रमादं वादि-
 कृतिजनकत्वादित्यादृष्टकानं प्रमादवादिनिति संशयः

अथ च सर्वव्यापनित्यादिविषयः प्रमादो जायते, तत्रै-

नित्यत्वं, अनित्ये नित्यत्वं, घाद्यपतनक्रियायां तदसन्नवायि-
कारणत्वं, द्वितीयपतनादौ तु वेगसाधनवायिकारणत्व-
मिति, बलभावाद्यनतेऽस्य साधनेन प्रत्यक्षं भवतीति ॥ * ॥

द्रवत्वं चिति-लतेजः तु तिष्ठति, तद्दिग्धं सांसिद्धिकं
नैमित्तिकञ्च, तदाद्यं जल एव, बलसंयोगादिनिमित्ता-
दुत्पन्नं नैमित्तिकञ्च घटादिधृतिषु सुवर्णादितेजःसु च,
जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यं तद्विन्ने नित्यम्, सुन्दनाख्य-
कर्त्तव्य द्रवत्वसन्नवायिकारणम्, सक्तुकादीनां संयोग-
विशेषे पिण्डीकरणाख्ये खेडसहितं द्रवत्वं निमित्तकारण-
मवोदुवसुपणादिना शिन्करकादिना च न सक्तुकादीनां
संग्रहः ॥ * ॥

खेडस्तु जल एव वर्तते, परमाणौ च नित्यः, अन्य-
सत्त्वनित्यः, तैलान्तर्वर्तिनि जले प्रकटखेडो वर्तते जल-
ज्वलं न बल्लोः प्रतिकूलम्, अप्रकटखेडस्तु सौम्यं बल्लिना-
श्रयत्वमिति, खिग्धं जलमिति प्रतीतिचिह्नोऽयं गुणो द्रवत्वेन
मान्यदासिद्धः, शिन्करकादौ द्रवत्वानुपलब्धेऽपि खेडसो-
पलभ्यात् सत्त्वमिति सुवर्णादानुपपत्त्याच्चेति ॥ * ॥

संस्कारस्त्रिभिः वेगस्थितिस्यामकभावनाभेदात् । तत्र
वेगः प्रितिजलतेजोमायुननःसु तिष्ठति, स्थितिस्यामकः
चिह्नो, जेरादिभिरनते शय्यादिसुखे च वर्तते, भावना-
त्यसंस्कारानु जीगलनं जायते, नित्यः संसारो नास्ति ।
वेगसाधनद्विविधः कर्त्तव्यवेगजनेदात्, तत्र शरादौ नोद-
नजनितेन कर्त्तव्याः प्रेतेजयते तेन च पूर्वकर्त्तव्याः
उत्तरं कर्त्तव्यं, एतत्परोत्तरमपि, वेगं विना कर्त्तव्यः कर्त्त-
व्यमप्यसंभवात् पूर्वकर्त्तव्याश्च उत्तरकर्त्तव्यमिति न स्थाः ॥

नित्यम्, अनित्ये नित्यम्, घाद्यपतनक्रियायां तदसमवायि-
कारणम्, द्वितीयपतनादौ तु वेगस्यासमवायिकारणत्व-
मिति, वल्लभाचार्यमतेऽस्य स्थापनेन प्रत्यक्षं भवतीति ॥ * ॥

द्रवत्वं ध्वितिः लतेजःसु तिष्ठति, तद्द्विधं सांसिद्धिकं
नैमित्तिकञ्च, तदाद्यं जल एव, बहिःसंयोगादिनिमित्ता-
दुत्पन्नं नैमित्तिकम्, घृतादिर्ध्रुवीषु सुवर्णादितेजःसु च,
जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यं तद्विन्नेऽनित्यम्, स्यन्दनाख्य-
कर्माणि द्रवत्वसमवायिकारणम्, सक्तुकादीनां संयोग-
विशेषे पिण्डीकरणाख्ये खेडसहितं द्रवत्वं निमित्तकारण-
मतोद्भूतसुवर्णादिना हिमकरकादिना च न सक्तुकादीनां
संप्रदः ॥ * ॥

खेडसु जल एव वर्तते, परमाणौ च नित्यः, अन्य-
सत्त्वानित्यः, तैलान्तर्वर्तिनि जले प्रकटच्छेदोवर्तते तत्त-
ज्जलं न बह्वैः प्रतिकूलम्, अप्रकटच्छेदशक्तस्यैव बहिःसं-
योगत्वमिति, खिद्यं जलमिति प्रतीतिसिद्धोऽयं गुणो द्रवत्वेन
मान्यवासिद्धः, हिमकरकादौ द्रवत्वानुपलब्धेऽपि खेडसो-
पलम्भात् द्रवत्वमिति सुवर्णादिमनुपपत्त्याच्चेति ॥ * ॥

संस्कारस्त्रिविधः वेगस्थितिविस्थापकभावनाभेदात् । तत्र
वेगः ध्वितिजलतेजोवायुमनःसु तिष्ठति, स्थितिस्थापकः
ध्वितौ, केषांश्चिन्ते शक्तिरुदितुक्ते स वर्तते, भावना-
व्यसंस्कारसु जीगलनि जायते, नित्यः संसारोपाति ।
वेगस्यावद्विषयः कर्माजवेगजभेदात्, तत्र शरादौ नोद-
नजनितेन कर्माद्यः वेगोजयते तेन च पूर्वकर्माणां
उत्तरं कर्मा, एवमुत्तरोत्तरमपि, वेगं विना कर्माद्यः कर्मा-
प्रतिपत्त्यकारणात् पूर्वकर्माणां उत्तरकर्मात्वमिति न स्थाः ।

शीन्द्रियो नित्यो वासनाजयच्चेति, प्रारब्धानां धर्माध-
र्माणां भोगदेव घयः, तदितरेष्वन्तु तत्त्वज्ञानादभिनाशः,
यत्तच्छरीरभोगजनकं यत् कर्म तत् प्रारब्धमुच्यते, तद-
भिप्रायकमेव "मायुक्तं घोयते कर्म" इति गीतावचनं
वेदितव्यमिति ॥ * ॥

शब्द आकाशे निवर्तते, स द्विविधोऽध्वनिवर्णभेदात्, ध्व-
न्यात्मकश्च स भेरीदण्डाद्यभिवातजन्यः, वर्णश्च कण्ठता-
लनिपातादिजन्यः, सोऽपि स्वरव्यञ्जनभेदाद्द्विविधः, स्वरा-
धकारादयः षोडश, कादयोऽव्यञ्जनसंज्ञकास्तु त्रिंशत्,
शब्दसु श्रोत्रोत्पन्नोऽप्युच्यते अवरोन्मिषेण, तदुच्यते
पीपीतरङ्गन्यायेन भवति तथाहि आद्यशब्दस्य बहिर्दृग्दि-
ग्बन्धिनोऽव्यञ्जनः शब्दज्ञेन शब्देन जन्यते ते । आपरसदृश-
धक एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नोऽप्युच्यते इति । केचन हि तत्र कश्चि-
द्व्यञ्जनोक्त्यायात् शब्दोत्पत्तिस्तथाहि आद्यशब्दादयस्तु त्रिंश-
दश शब्दा उच्यन्ते ततश्चाप्ये दश शब्दा उच्यन्ते
इति, एतन्नास्तु अद्यशब्दकल्पनामीरपरसंज्ञिति । कश्च
तन्मन्त्रः कश्चिन्नत इत्युच्यते वनाममणीतः प्रत्यक्षानिबन्ध-
नतः ततश्चाप्येन पूर्वशब्दस्य नास्तीति, अन्तःशब्दोऽप्य-
न्तरशब्दनाम्नः अधिक इति दर्शितः । एवं चोच्यते
इति प्रत्यक्षानिबन्धनतः तिस्रस्तदिति तस्य प्रत्यक्ष-
ज्ञापनं कायान्तरात्परात्वात् दर्शयति तथा हि तद-
न्तर्भावे तदन्तर्भावादिनिरूपितं विरुद्ध इति चोच्यते
इत्युच्यते ॥ १ ॥

[illegible]

विशेषदर्शनेति संज्ञा, एतन्मातानुयायिनामपि विशेषविशेष-
विसंज्ञा दौगिकीति विशेषपदार्थानिरूपणम् ॥ * ॥

अवयवावयविनो गुणगुणिनोः क्रियाक्रियायनो अ-
तिजातिनतो नित्यद्रव्यविशेषयोश्च सम्बन्धः समवायः, सध-
राववादेक एव सिद्धः, तत्रानुमानं प्रमाणं तर्थादि गुण-
क्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेष्यविशेषणसम्बन्धविषया विशिष्टः
बुद्धित्वाद्दण्डोपसृज इति विशिष्टबुद्धिबत्, नच स्वरूपसम्ब-
न्धेनान्तरमिति वाच्यम्, अनन्तररूपाणां सम्बन्धत्वक-
ल्पने गौरवाद्वादेकस्य समवायस्य सिद्धिः, वायौ रू-
पसमवायस्य सत्त्वेऽपि रूपाभावान्न वायूरूपवानिति प्रती-
तिरिति, समवायश्च विशेषणतासम्बन्धेन द्रव्यादिपक्षके ति
ठति, घनतीन्द्रियः नित्यत्वे सति चेतनान्यभावत्वात्,
काष्ठादिबाल्यनुमानात् समवायस्यातीन्द्रियत्वसिद्धिरिति
वैशेषिकाः इति समवायनिरूपणम् ॥ * ॥

अभावोद्विधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात्, संसर्गा-
भावोऽपि त्रिविधः प्रागभावध्वंशत्वन्ताभावभेदात्, द्रव्या-
दिपट्वभिन्नत्वमभावत्वम्, भेदभिन्नाभावत्वं संसर्गाभा-
वत्वम्, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाकाभावत्वमन्यो-
न्याभावत्वम्, विनाशभावत्वं प्रागभावत्वम्, जन्याभावत्वं
ध्वंशत्वम्, सदातनसंसर्गाभावत्वजलन्ताभावत्वम्, ध्वंसत्व-
दिक्कलखण्डोपाधिरिति कोषः । अभावस्तु विशेषणता-
सम्बन्धेन तिष्ठति, अभावानातधिरुपलब्धत्वमिति नीम-
धकाः, तत्र तदा सति पटभावनम्, तल्लिलाधाराध-
वायगादिप्रतीत्यनुपपत्तिरुत्पत्त्यसम्बन्धादभावात्
प्रानुपपत्तेरुत्पत्त्यसम्बन्धात् उत्तरेन्द्रिया

दात्, कर्मत्वजातिः प्रत्ययविज्ञा, एवमुत्प्रेषणत्वादिव्यक्ति,
धनगणितेन सान्दनीर्ज्वलनतिर्यग्गमन, व्यभि गमन एवा-
स्तर्भवन्ति इति न विभागव्युत्पत्तेरिति । अग्नौ चित्वादिप्र-
त्ययान्ते गमसि तिष्ठति, इदञ्च साधन्योत्तरसंयोगेन नास्तीति,
नित्यं कर्म नास्तीति संक्षेपः । इति वार्त्तनिर्दिष्टम् ॥ १० ॥

सामान्यं द्रव्यादित्तिके तिष्ठति नित्यञ्च, तच्च द्विविधं
परापरभेदात्, परत्वमधिकदेशटत्तत्त्वमपरत्वमल्पदेश-
क्तित्वं सर्वजात्यपेक्षया अधिकदेशटत्तित्वात् सत्तायाः पर-
त्वम्, द्रव्यत्वविधौत्वादीनान्तु परत्वमपरत्वञ्च, चैतत्त्वादि-
जातेरपरत्वमेव । जातिबाधकानि आचार्यैरुक्तानि यथा ।

“व्यक्तेरभेदसुल्यत्वं सङ्करोऽपानवस्थितिः ।

रूपज्ञानिरसस्वन्धा . जातिबाधकसंग्रहः” ॥

इति । एकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वादिकं न जातिः, तुल्य-
व्यक्तिकत्वात् घटत्वं कलसत्वञ्च न जातिद्वयम्, सङ्कीर्ण-
त्वाङ्गुतत्वं मूर्तत्वञ्च न जातिः, अनवस्थाभयात् सामा-
न्यत्वं न जातिः, व्यावृत्तलभावस्य विशेषपदार्थस्य रूप-
ज्ञानिः स्यादतो विशेषत्वं न जातिः, समवायसम्बन्धाभा-
यात् समवायो न जातिरिति सामान्यनिरूपणम् ॥ ११ ॥

सङ्गिनत्वे सत्केकमात्र समवेतत्वं विशेषत्वम्, एका-
श्वितगुणकर्त्तृवारणाय सत्यन्तम्, सामान्यवारणाय विशे-
षदलम्, घटादीनां द्वयगुणकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्
परस्परं भेदः परमाणूणाञ्च परस्परं भेदकोविशेष एव,
सतु स्वत एव व्यावृत्तरूपेण विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति,
विशेषञ्च नित्यद्रव्येषु तिष्ठति नित्यञ्चेति संक्षेपः, विशेषप-
दार्थस्य दर्शनान्तरकारणं मन्यते अतएवास्य दर्शनस्य

विशेषदर्शनेति संज्ञा, एतन्मातृगुणायिनामपि वैशेषिके-
विसंज्ञा यौगिकीति विशेषपदार्थानिरूपणम् ॥ * ॥

अवयवावयविनो गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतो सा-
तिजातिमतो नित्यद्रव्यविशेषयश्च समस्तः समवायः, सच-
द्यावदादेक एव सिद्धः, तत्त्वानुमानं प्रमाणं तद्याहि गुण-
क्रियादिविशिष्टबुद्धिर्निशेष्यविशेषणसम्बन्धविध्या विशिष्टः
बुद्धित्वाद्दण्डोपसृज्य इति विशिष्टबुद्धिस्तु, नच स्वरूपसम्ब-
न्धेनार्थान्तरमिति वाच्यम्, अनन्तररूपकारणां सम्बन्धत्वक-
ल्पने गौरवाद्वादेकस्य समवायस्य सिद्धिः, वायौ रू-
पसमवायस्य सत्त्वेऽपि रूपाभावान्न वायूरूपवानिति प्रती-
तिरिति, समवायस्य विशेषणतासम्बन्धेन द्रव्यादिपक्षके ति
ष्ठति, मयनतीन्द्रियः नित्यत्वे सति चेतनान्धभावत्वात्,
कालादिवदत्यनुमानात् समवायस्यातीन्द्रियत्वसिद्धिरिति
वैशेषिकाः इति समवायनिरूपणम् ॥ * ॥

समागोद्विविधः संसर्गाभावाद्योन्याभावभेदात्, संसर्गा-
भावोऽपि द्विविधः प्रागभावध्वंसान्ताभावभेदात्, द्रव्या-
दिपट्त्रभिन्नत्वमभावत्वम्, भेदभिन्नाभावत्वं संसर्गाभा-
वत्वम्, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्यो-
न्याभावत्वम्, विनाशभावत्वं प्रागभावत्वम्, अन्याभावत्वं
ध्वंसत्वम्, सदातनसंसर्गाभावत्वमन्तर्भावत्वम्, ध्वंसत्व-
दिभूतखण्डोपाधिरिति कोषत् । एतान् अनु विशेष्यजा-
त्यसम्बन्धेन लिप्यति, एतावान्तावच्छिन्नतावत्त्वमिति मीमा-
यकाः, तत्र तदा सति प्रमाणानुक्तं तद्विजायाराधेयता-
यावगतिप्रतीत्यनुपपत्तिस्तत्त्वस्यैव समवायमानता २२-
प्रानुपपत्तेश्च अतस्त्वित्येव तद्विनिर्दिष्टाया इत्यन्तम्

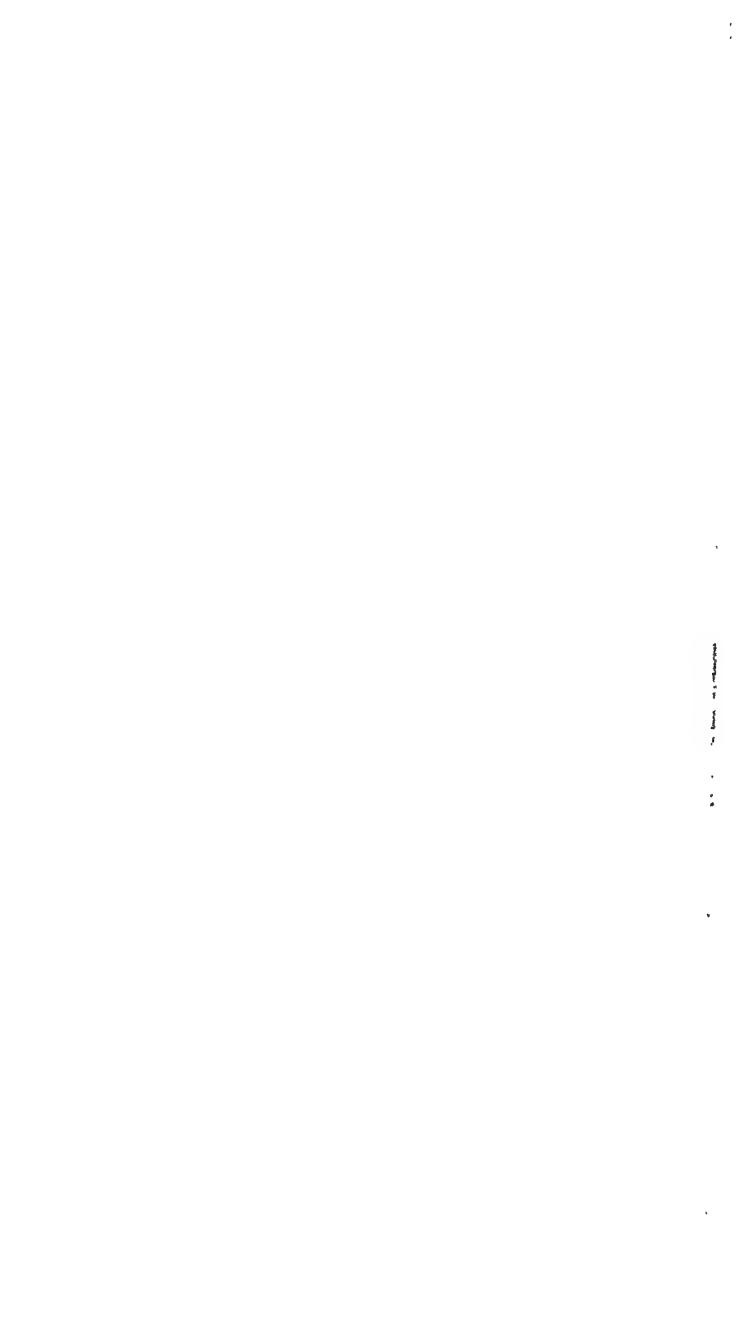
यस्य भूतलो घटादिकस्य सारितं पुनरानीतञ्च तस्य घटका-
 लस्य सम्बन्धाघटकत्वात् न घटकाले घटालन्ताभावबुद्धि-
 तत्तत्कालीनभूतलादिस्वरूपस्यैव तत्तदभावसम्बन्धलोपन-
 सात् । ततोत्पादविनाशशाली सामयिकनामा चतुर्थीयं
 संसर्गाभाव इति केचित् इत्यन्यत्र विस्तर इत्यभावपदार्थ-
 निरूपणम् ॥ १० ॥

एतेषु सप्तसु पदार्थेष्वेव गौतमीयैः शोडशपदार्था-
 ष्वन्तर्भवन्ति, तथाहि इन्द्रियरूपं प्रत्यक्षप्रमाणं द्रव्येवा-
 न्तर्भवति, व्याप्तिज्ञानसादृश्यज्ञानपदरूपाणि अनुमानोप-
 भागशब्दप्रमाणानि गुणैः, आत्मशरीरेन्द्रियमनोरूपाणि
 प्रमेयाणि द्रव्ये, रूपादयोऽर्था गुणैः, बुद्धिर्गुणैः, प्रवृत्ति-
 र्यत्नगुणैः, रागद्वेषममात्मकमोहरूपा दोषा गुणैः, शरी-
 रसंयोगरूपमेत्यभावश्च गुणैः, सुखदुःखभोगात्मकं फलं गुणैः,
 दुःखं गुणैः, आत्यन्तिकदुःखञ्च संख्यापदवर्गोऽभावेऽन्तर्भवति ।
 संशयाख्यज्ञानविशेषो गुण एव, प्रवृत्तिहेतुव्यापिपरूपं
 प्रयोजनं यथायथं द्रव्यगुणकर्मभावपदार्थेषु अन्तर्भवति,
 साध्यसाधनोभयसाध्याभावसाधनाभावद्वयान्तरद्वयेन प्र-
 तिप्रतिवाद्युभयनिश्चयविधयरूपो दृष्टान्तोदयादयं द्रव्या-
 दिषु अन्तर्भवति, शास्त्रितार्थनिश्चयरूपः रिक्तान्तोगुणप-
 दार्थः, शब्दविशेषात्मका अवयवा गुणेष्वन्तर्भवन्ति, आत्मा-
 न्तराख्यमानसज्ञानविशेषात्मकसूक्ष्मगुणपदार्थः, निर्गुणो-
 च्छानविशेषो गुण एव, वाक्यविशेषरूपाः वादजल्पदिग्दर्शना-
 गुण एवान्तर्भवन्ति, दृष्टहेतुरूपा हेत्याभावा यथाख्यं
 द्रव्यादिष्वन्तर्भवन्ति, अन्तर्भावोपनिश्चयविशेषरूपतया गुण-
 जैव, प्रतिज्ञादानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञादि-
 ॥ ११ ॥

सहेत्वन्तरार्धान्तरनिरर्थकाविज्ञातार्धापार्धकामाप्तकालान्यु-
नाधिकगुणरक्तानां निग्रहस्थानानां शब्दरूपतया गुणेऽन्त-
र्भावः, अननुभाषणाज्ञानाप्रतिभाविचेपाणां अभावेऽन्त-
र्भावः । नतानुज्ञाया वाक्यरूपतया गुणेऽन्तर्भावः, पर्यनुयो-
ज्योपेक्षणस्याभावेऽन्तर्भावः, निरनुयोज्यानुयोगस्य वाक्य-
रूपतया गुणेऽन्तर्भावः, सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कवा-
प्रसङ्गस्यापिसिद्धान्तस्य गुणेऽन्तर्भावः, हेत्वाभासाख्यनिग्रह-
स्थानस्य दुष्टहेतुरूपत्वे यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भावः, दोषो-
द्भावनरूपत्वे तु गुण एवान्तर्भाव इति संचेपः ॥ ७ ॥

तुतातमष्टमतानुवायिनस्तु द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यरूपा-
खत्तार एव पदार्था इति वदन्ति । द्रव्यगुणकर्म्मसामान्य-
सङ्ख्यासमवायसादृश्यशक्तयोऽष्टौ पदार्था इति गुरवः ॥ ८ ॥

दीधितिकृतस्तु पदार्थतत्त्वनिरूपणाख्ये प्रकरणे कतिप-
यान् कथादनर्षिप्रोक्तान् पदार्थान् खण्डयन्तिस्म तदनु-
क्तान् कतिपयानतिरिक्तानङ्गीकृतवन्तस्य, तदिह संचेपेण प्र-
दर्श्यते । दिक्षालौ नेष्टरादिरिक्तौ, प्राच्यां घट इदानीं घट
इत्यादिव्यवहारस्य ईष्टरात्मकविभुविषयकत्वेनैवोपपत्तेः, नच
तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धानिति बाध्यं तदा सति प्राच्यां
घटः प्रतीक्षां घटः इदानीं घटः तदानीं घट इत्यादेरपि
भिन्नभिन्नविषयकत्वा अनुभवात् कालदिशोरपि वज्रत्वाङ्गीका-
रप्रसङ्गात्, तदापि उपाधिनेदादेकया दिशा एकेन कालेन
च यदा भवतां वज्रनां व्यवहारायानुपपत्तिरुवाच्यत्वात्कनपि
एकेनेष्टरेणानुमानान्मां सिद्धेन सर्वेमानेन तादृशव्यव-
हारायानुपपत्तिनेदादुपपत्तिः सम्भवति, सूर्याग्निपार्थां सर्व-

अन्यथा तादृशरीत्याऽनवस्थितावयवपरम्परामिद्विप्रसङ्गात्,
अवायुपरिमाणसत्त्वेऽणुव्यवहारानुपपत्तिरतस्तत् परिमाणं
तदधिकरणद्रव्यज्ञावश्यमेवाङ्गीकार्यमिति वाच्यं तदपेक्षया-
ऽपक्षटपरिमाणवत्त्वस्यैव तदपेक्षयाऽणुत्वव्यवहारस्य विष-
यत्वात्, अन्यथा नारिकेलादामलकमणु इत्यादिव्यवहारः
कथं स्यादिति ॥ ३ ॥

इच्छरे किमपि परिमाणं सति, द्रव्यत्वस्य परिमाण-
व्याप्यत्वासिद्ध्या द्रव्यत्वेन हेतुना तुटित्वादेरिव परिमा-
णस्यापि नेच्छरे सिद्धिरिति ॥ ३ ॥

एवमनुद्भूता गन्धरसरूपस्पर्शा अपि न सन्ति, तदा
सति भूतान्भावस्यैव रूपाद्यभावस्याप्ययोग्यप्रतियोगिकत्वे-
नायोच्यतया वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः । नच
समवेतद्रव्यं प्रति स्पर्शवत्त्वेन समवायिकारणत्वात् चचु-
राद्यवयवानामनुद्भूतस्पर्शं चावश्यक इति वाच्यमतीन्द्रिया-
नन्तस्पर्शकोटिकल्पनानपेक्ष्य लाघवाभूतत्वे नैव द्रव्यसमवा-
यिकारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वात्, भूतत्वानुसन्द सम-
वायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धं जातिविशेषः नच भूत-
त्वेन सङ्कीर्णत्वान्भूतत्वं न जातिरिति वाच्यं भूतत्वभूतत्व-
योर्षट्त्वकलसत्वयोरिवानिबन्धत्वात्, नचेदं भूतं भूतत्वेति
सह प्रयोगस्यानुपपत्तिः, तत्र भूतपदस्य भूतपदस्य ना
तत्त्वदन्वये लाघविकत्वात्, समवेतेन्द्रियग्राह्यव्यवहृति
द्रव्यत्वव्याप्य जातिनभवेन भूतत्वमित्यपि केचित्, नच
भूतत्वेन द्रव्यसमवायिकारणत्वे ज्ञानावधिना घटादिना-
ऽपि द्रव्यान्तरस्यासम्भवे इति वाच्यं ज्ञानावधिवि-
चारणस्य संयोगविशेषस्याभावेन द्रव्यान्तरस्यासम्भवात्

अन्यथा स्पर्शवत्त्वेन हेतुतामतेऽपि तदोपस्थानिरासं
दिति ॥ * ॥

एवं दृक्त्वमपि न गुणान्तरम्, अन्योन्याभावेनैवा-
यमस्मात् दृक्गतिव्यवहारोपपत्तेः, नचान्योन्याभावस्य
सावधित्वाभावात् सावधित्वविषयकतादृशव्यवहारस्य क्व
तेनोपपत्तिरिति वाच्यं तादृशव्यवहारस्य सावधिविषयकत्वे
प्रमाणाभावात्, नचैवं घटः पटान्तेत्यपि प्रयोगोपपत्तिः
अन्यारादित्यादिस्मृतस्यान्यपदस्य तदर्थकपरतया दृक्शब्-
दसमभिव्याहारइव नञ्समभिव्याहारेऽपि पञ्चम्याः सम्भ-
वादिदिति वाच्यं तस्मै तस्यान्यशब्दस्य तदर्थकशब्दविशेषपर-
तया नञस्तदन्तर्भावासम्भवात्, नच “अन्य इत्यर्थग्रहणमि-
तरग्रहणं प्रपञ्चार्थम्” इतिसिद्धान्तकौमुदीविरोध इति
वाच्यं तस्या अपि साकृतिगणविशेषे तात्पर्यात्, नच “दृक्
ग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्” इतिस्मृतौ दृक्शब्-
दग्रहणं निरर्थकमिति वाच्यं तृतीयाद्वितीतार्थमेव तस्मै
तच्छब्दग्रहणात्, वस्तुतस्तु नञोऽन्यार्थकत्वमेव नास्ति तस्य
भेदमातार्थकत्वात् दृक्ग्विनेतिस्मृतौ दृक्शब्दस्य असाहि-
त्यार्थकस्यापि योगे पञ्चम्यर्थं दृक्शब्दस्य ग्रन्थणमतएव
“दुनोति चन्द्रात् दृक्गण्यनङ्गः, इत्यादि प्रयोगोऽपि साधु
सङ्गच्छते, यद्वा दृक्शब्दस्य भेदमातार्थकत्वेन अन्यार्थ-
त्वाभावात् दृक्ग्विनेतिस्मृतौ दृक्शब्दग्रहणम्, अव्ययनि-
यातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयासम्भवे ऽपि दृक्शब्दस्या-
व्ययतया क्यरुक्तात् दृक्गित्यत्र भेदान्वयसम्भवादिति
संक्षेपः ॥ * ॥

एवं परत्वापरत्वे अपि न गुणान्तरे वज्रतराल्यतर-

एवमेकत्वज्ञाया अयमवधिकारणं नास्ति भावका-
र्त्तनात्स्यासनवाधिकारणजन्यत्वे मानाभावात् ॥ * ॥

द्रव्यनाशं प्रति असनवाधिकारणनाश एव कारणं नतु
सनवाधिकारणनाशः, तस्याल्लुप्तत्वात्, नित्यसनवेतद्रव्य-
नाशे असनवाधिकारणनाशस्य हेतुतयाः लुप्तत्वात्,
सनवाधिकारणनाशस्य च असनवाधिकारणनाशानन्त-
रनेनावयविनाशः कार्यकारणभावान्तरकल्पनानपेक्ष्य क्षण-
विलम्बकल्पनाया एव लघ्वीयत्वादिति ॥ * ॥

द्रव्यसार्थनप्रत्यक्षे स्पर्शवत्त्वेनैव प्रयोजकं नतुद्रुतरूप-
वत्त्वमपि, अतएव श्रोतोवायुरिति सार्थनमनोऽपि साधु
सङ्गच्छते, तसरेणोः सार्थनाभावेतु प्रलङ्घपरिमा-
णमपि द्रव्यसार्थनप्रयोजकं पाप्यन्, रूपस्य प्रयोजकत्वे
त्वक्स्नानिकपांनन्तरं पायुर्वातीति सार्थलौकिकप्रत्ययातु-
मपत्तेर्गौरवाच्च । एकः फूलकारः द्वौ फूलारौ तपः
फूलारा इत्याद्याकारकं पायुगतसमुप्राप्त्यध्वन्तु भवत्येव,
अपिच पायुसमुप्राया अग्रहोदोपात् । द्रव्यसाधुप्रत्य-
क्षेतु रूपनेन प्रयोजकं नतु स्पर्शमप्यं मानानानात् उद्भू-
तस्पर्शश्रव्यायाः प्रभावासाधुमे व्यभिचाराच्च । सनवेते-
न्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे आकाशसमेतरसम्बन्धप्रवृत्तौ त-
द्विषयवर्तमानादित्यं प्रयोजकम्, अकारिकादविक्रम-
सादृश्यमवधारणायात्माप्यप्येतेति, अन्तर-इति अन्तर-
सादृश्यमवधारणाय प्रवृत्तेरेति, दोषदोषोदोषमव-
धितव्यत्वं तद्विषयोदोषमवधेरेति, अन्तर्गतो-
दोषमागम्य तद्विषयोदोषमवधेरेति, अन्तर्गत-
दोषमागम्य तद्विषयोदोषमवधेरेति, अन्तर्गत-

क्षीन्द्रियत्वात्, एवं जातित्वस्यापि नित्यानेकसमवेतत्वात्-
कत्वेन क्षीन्द्रियत्वात् तद्रूपावच्छिन्नाभावेऽपि न प्रत्य-
क्षविषयः ॥ ७ ॥

सत्ता च न द्रव्यगुणकर्मवृत्तिरेका प्रत्यक्षसिद्धा जातिः,
धर्मादीनानतीन्द्रियत्वेन तत् प्रत्यक्षायोगात् कानान्दादा-
वपि सद्भवद्वाराच्च, न च सत्ताजात्यनङ्गीकारे घटः सन्नि-
त्यादिव्यवहारस्यानुपपत्तिरिति वाच्यं वर्तमानत्वस्य तद्व्यव-
हारविषयत्वात्, ननु सच्छब्दस्य शक्यतावच्छेदकं किमिति
चेत् भावत्वमिति गृहाण, भावत्वज्ञाभावान्यत्वम्, घभाव-
त्वज्ञानुगतप्रत्यक्षसिद्धमखण्डोपाधिः यथा भावत्वमेवा-
खण्डोपाधिः। नच भावत्वं सदितिव्यवहारः कथमुपप-
द्यते? इति वाच्यं ज्ञेयत्वं ज्ञेयं घटाभावे घटाभावनानो-
त्पादिषत् स्वप्निन् स्ववृत्तित्वाङ्गीकारेण तदुपपत्तेः ॥ ७ ॥

एवं गुणत्वमपि न रूपादिचतुर्विंशतावेका प्रत्यक्ष-
सिद्धा जातिः, क्षीन्द्रियेषु प्रत्यक्षायोगात् तुरगारैश्च कूट-
गतिसम्यक् प्राज्ञाणारैश्च दोषाण्यभावेऽपि गुणनान्यमङ्गः
सगुणोऽयं प्राज्ञाणारैरप्यदिव्यवहाराच्च, न च द्रव्यकर्म-
न्यसामान्यपद्वृत्तिकारणतावेनानुगतीकृतानां रूपादिनिवृ-
त्तिकारणतानान्यच्छेदकतया गुणत्वजातिः सिद्धान्तीति वाच्यं
कार्यतापक्षेऽप्यस्य एवस्य निरुद्धेऽपि देव देवादि सुदेव
कारणत्वान्यनुगमस्य जातिरूपमेव द्रव्यकर्मवृत्तित्वत्वा
मान्यवृत्तिवारणतापक्षेऽप्यस्या तदोर्विपक्षितिसुतत्तिजा-
तिरपि सिद्धिमप्यदात्तं सप्तद्वयेतरागत्यपद्वृत्तिवारणता-
पक्षेऽप्यस्य यत्तदुक्तं सिद्धेव जातित्वारोपे ॥ ७ ॥

अयं स्थाणुर्नवेत्यादिमात्रवचनस्थले शाब्दबोधालोक
एव संशयो जायते पदाधीनायाः धर्म्मप्रस्थितेः कोटिद्वयो-
पस्थिते च तदुभयनिरोधज्ञानसंशयालक्योन्यताज्ञानादि-
स्मभिव्याहृतायाः शाब्दसानग्रहाः सत्त्वात् । “दमानाने-
धधर्म्मोपपत्ते विप्रतिपत्तेरुपलब्धप्रनुपलब्धप्रत्यवस्थातश्च विशे-
षापेक्षो विमर्शः संशयः” इति सूत्रं प्रणमोमहर्षेरपि तन्मत-
मिदम् । एवमेकधर्म्मिकनानाविरुद्धधर्म्मप्रकारकज्ञानत्वरूपं
संशयत्वं कोटिद्वयोपस्थितिप्रवृत्तिसामग्रीसमाजाधीनं न क-
स्यापि कार्यतावच्छेदकं यदा नीलघटत्वम्, एवं संशय-
त्वमून्यज्ञानत्वरूपं निश्चयत्वमपि नीलत्वमून्यघटत्ववच्च का-
र्यतावच्छेदकम् ॥ ४ ॥

एवं स्वत्वमपि पदार्थान्तरम्, यद्येवमिनियोगयोऽप्यतं
वदिति चेत्, तर्हि कोविनियोगः । भवणादिकमिति चेन्न
परकीयेऽप्यन्वादौ तत्सम्भवात्, शास्त्रसिद्धं तत्तयेति चेत्
किं तच्छास्त्रम्, परस्वं नाददोतेत्यादिकमिति चेत् स्वत्वाप्र-
बोद्धौ कथं तस्य प्रवृत्तिः, तस्मात् स्वत्वमतिरिक्तमेव, तत्
प्रमाणञ्च परस्वं नाददोतेत्यादिकं शास्त्रमेव, तच्च प्रति-
प्रदोषादानकथयित्वादिनरयैर्जन्यते, नास्तीति च दाना-
दिभिः, कारणानामेकशक्तिनत्वात् कार्याणां वैजात्याश्च
कार्यकारणभावनिर्भीष्ट इति । इदम् ॥ ५ ॥

एवं प्रतिरूपविरिच्यते तद्व्यापकितिल्लले बहुनउ-
जाजितयकल्पनामपेक्ष तेषु पुन्यारविर्त्तमानर विरटव-
न्धानातिरुद्धकितनस्येन कारणत्ववचनमात्रा एव तदु-
त्थेन व्याप्यत्वात्, चन्त्यवितवनिर्भैरुत्तमवृत्तिरते दोह-
नृत्तादिना एतदवयवः । परिवात्यवयवविरिच्यत्वात्

यदालयपुरीभूत्वा शङ्खे यां शरणं गता । २१ ।
 तदाज्ञया किल दधतो यमुदता-
 न्तयागता मूर्तिपदनीसमोपतः ।
 कणादभूरतिज एती शरस्वती
 कलेवरं पुनरपह्नन्मनोहरम् ॥ २२ ॥

अत्रैव शिवम् ।

देरपि कारणत्वमिष्यते तदा तेषामप्येकशक्तिमत्त्वेन कारण-
त्वमस्तु तथापि जातित्वयकल्पनामपेक्ष्य शक्तिद्वयकल्पने
लाघवेन ज्यायसीति । मण्यादिष्वप्येकजातिसीकारे च म-
णित्वादिनां सङ्करप्रसङ्ग इति । ॥ ७ ॥

एवं शाब्दस्य लेऽपि घटमिति वाक्यघटकपदजन्यपदार्थो-
पस्थितिघटितसामग्रां शक्तिः शाब्दबोधानुकूला सीक-
र्तव्या, नातो घटः कर्मत्वमित्यादिनिराकाङ्क्षवाक्यस्य ले तादृ-
शशाब्दबोधः । इदन्तु वधेयञ्, अदृष्टदशरयानामोदात्तो-
न्तनानां दशरयादिपदात् केन रूपेणोपस्थितिः, दशर-
यत्वजातेरज्ञातत्वेन तद्रूपेण शक्तिग्रहस्य पदार्थोपस्थिते-
श्चासम्भवात्, एवं पिशाचाद्यतीन्द्रियशक्तपदस्य लेऽपि की-
दृशी शक्तिर्भेदपदार्थोपस्थितिर्वा । यत् केचित् दशरय-
दवाच्यत्वादिनैव दशरयाद्युपस्थितिरिति वदन्ति ॥ ७ ॥

एवं संख्याऽपि पदार्थान्तरं न तु गुणः, एकं रूपमि-
त्यादिप्रत्ययात्, न चासौ भ्रमः, बाधकाभावात्, एकार्य-
समवायप्रत्यासत्तया तथा प्रत्यय इति चेत् विलक्षण-
समवायैकार्यसमवायाभ्यामविलक्षणाया रूढताप्रतीतिरयो-
गात्, न च रुक्मरजने नदुपरक्तपटादौ च यथाऽविलक्षण-
लौहित्यप्रतीतित्वत्वं समवायसमवायिसंयोगयोः सम-
योर्वैलक्षण्येऽपि प्रकारस्य लौहित्यस्याविलक्षणत्वात् तथ-
त्वापेति बाध्यं तथापि घटत्वादौ एकार्यसमवायसम-
एकत्वस्यैव द्वित्वस्यापि सत्त्वेन द्वे घटत्वे इत्यादिप्रत्यय-
दुल्लेखत्वं तु, रूपत्वादौ एकार्यसमवायेन द्वित्वाभावा-
रूपत्वत्वत्वे द्वे सामान्य इत्यादिप्रत्ययस्यापलापान्तेन
समवादोऽपि च नैवोक्तत्वादेर्मन्वादि ।

